

**MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKLERDE KAYA RESİMLERİ VE MEZAR GELENEĞİ**

**DOKTORA TEZİ**

**HAZIRLAYAN**

**20126168 YASİN CEMAL GALATA**

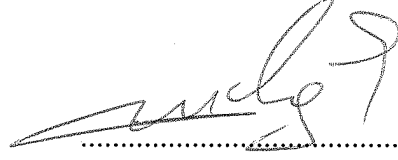
**Anabilim Dalı: TARİH**

**Programı: ORTAÇAĞ TARİHİ**

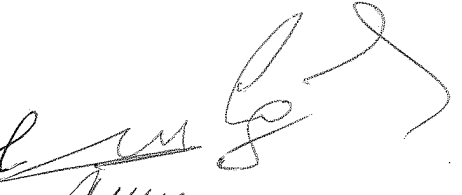





**Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL**

**İSTANBUL, 2020**

Yasin Cemal Balata tarafından hazırlanan "Türklerde Kaya  
Resimleri ve Mezar Geleneği"  
adlı bu tezin doktora tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

  
Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalında doktora tezi  
olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Ahmet Tasağılı   
Üye : Prof. Dr. Okan Yeşilot   
Üye : Prof. Dr. İlyas Kemeltoğlu   
Üye : Prof. Dr. Mualla Uygun Yıcel   
Üye : Doç. Dr. Mineozer Ebru Özen   
Zeren 

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun  
olarak yazılmıştır.

## İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ .....	ii
ÖZET .....	iii
ABSTRACT .....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ .....	1
1. TÜRKLERİN TARİH BOYUNCA MENSUP OLDUKLARI DİNLER ....	5
1.1. Gök Tanrı.....	6
1.2. İslamiyet .....	13
1.3. Diğer Dinler.....	17
2. TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ İÇİN ÖNEMLİ KÜLTÜLER .....	20
2.1. Atalar Kültü.....	20
2.2. Dağ Kültü .....	26
2.3. Ağaç Kültü .....	33
2.4. Ölü Gömme Geleneği .....	38
3. KAYA RESİMLERİ.....	48
3.1. Kaya Resimlerine Giriş.....	50
3.2. Kaya Resmi Motifleri.....	58
3.2.1. Geyik-Dağ Keçisi .....	58
3.2.2. Kurt.....	65
3.2.3. At.....	69
3.2.4. Tabiat, İnanç ve Kozmoloji İlişkisi (Karışık Panolar).....	77
3.2.5. Tamgalar .....	81

<b>3.3. Türk Kaya Resimlerinden Örnekler .....</b>	<b>87</b>
<b>3.3.1. Rusya Federasyonu (Sibirya, Lena, Altay ve Tuva).....</b>	<b>87</b>
<b>3.3.2. Moğolistan .....</b>	<b>88</b>
<b>3.3.3. Kazakistan (Tamgalı Say).....</b>	<b>90</b>
<b>3.3.4. Kırgızistan (Saymalıtaş, Talas, Çolpan Ata).....</b>	<b>93</b>
<b>3.3.5. Azerbaycan (Gobustan) .....</b>	<b>95</b>
<b>3.3.6. Türkiye (Kars, Erzurum, Artvin, Hakkâri, Ankara) .....</b>	<b>96</b>
<b>3.4. Çeşitli Coğrafyalarda Kaya Resmi Alanları .....</b>	<b>97</b>
<b>4. TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ MADDİ KÜLTÜR ÜRÜNLERİ..</b>	<b>101</b>
<b>4.1. Kurgan.....</b>	<b>104</b>
<b>4.2. Balbal.....</b>	<b>111</b>
<b>4.3. Anıt Mezar .....</b>	<b>118</b>
<b>4.4. Geyikli Mezar Taşları .....</b>	<b>121</b>
<b>4.5. Yazıtlı Mezar Taşları .....</b>	<b>125</b>
<b>4.6. Damgalı Mezar Taşları .....</b>	<b>130</b>
<b>4.7. Koçbaşı Mezar Taşları.....</b>	<b>136</b>
<b>4.8. Kılıç-Hançerli Mezar Taşları .....</b>	<b>141</b>
<b>4.9. Ay-Yıldızlı Mezar Taşları .....</b>	<b>144</b>
<b>4.10. Türbe-Kümbet .....</b>	<b>148</b>
<b>SONUÇ .....</b>	<b>166</b>
<b>BİBLİYOGRAFYA.....</b>	<b>170</b>
<b>GÖRSELLER.....</b>	<b>189</b>

## ÖNSÖZ

Dünya kültür tarihine katkı sağlayan büyük medeniyetlerden söz edilirken Türk medeniyeti göçebe bir kültür olarak düşünölmüş ve katkıları hep göz ardı edilmiştir. Türk tarihinin başlangıç noktası olarak da Orhun Abideleri dikkate alınmıştır. Halbuki Türk runik harflerinin ortaya çıkmasından önce düşünsel birikimlerin ilk defa yansıtılmış olduğu kaya resimleri dikkate alınmamıştır.

Çalışmamızda, üç kıtada tarihin büyük zaman dilimlerinde egemen olmuş Türk milletinin kutsal alanları olarak tanımladığımız kaya resimleri ve mezar çeşitlerinin zenginliği, kültürel derinliği ve birlikteliği maddi öğelerle sunulmuştur. Tarihin en eski zamanlarından itibaren diğer milletlerden farklı olarak Türkler kendilerine has bir üslupla kaya resimleri ve mezar formları ortaya koymuşlardır.

Doktora tez çalışmamda yoğun çalışma temposuna rağmen her zaman yanımda olan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL'a, değerli hocalarım Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL'e, Prof. Dr. Okan YEŞİLOT'a, Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU'na ve Doç. Dr. Münevver Ebru ZEREN'e sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Tezimi, çalışmam sırasında motivasyonumu yüksek tutmamı sağlayan değerli Sn. Yusuf Yılmaz ARAÇ ağabeyime, Türk dünyasının birçok farklı noktasında araştırmalar yapmış merhum Servet SOMUNCUOĞLU'nun kıymetli fotoğraf arşivini tez çalışmaları kapsamında yararlanmamı sağlayan Sn. Nevin SOMUNCUOĞLU'na, çalışmamda her daim yanımda olan kıymetli dostlarıma, aileme ve biricik eşim Selin YILMAZEL GALATA'ya büyük bir teşekkürü borç bilirim.

Türk tarihinin derin köklerine ışık tutan kaya resimlerinin bilinmesini çalışmalarıyla sağlayan, kısa zamanda Türk tarihine önemli şaheserleriyle hizmet eden araştırmacı, yazar, fotoğrafçı ve belgesel yönetmeni merhum Servet SOMUNCUOĞLU'na doktora tez çalışmamı ithaf ediyorum.

Yasin Cemal GALATA  
Gazimağusa/ KKTC 2020

## TÜRKLERDE KAYA RESİMLERİ VE MEZAR GELENEĞİ

YASİN CEMAL GALATA

### ÖZET

Tezimizde Türklerin kültürel birikimlerinin sonucunda oluşan ilk kutsal alanlar olarak nitelenen kaya resimlerinin ve mezarlık geleneğinin şekillenmesinde etkili olan dinler ve kültürler incelenmiştir. Türk dünyasının farklı noktalarındaki kaya resimlerinin ve mezar geleneğinin maddi öğelerinden elde edilen görsel örneklerin ışığında Türklerin kutsal alanlarında tarihi bir derinlik ve kültürel bir bütünlük olduğu vurgulanmıştır.

Tarihin akışını derinden etkileyen Türk boylarının göçlerinin bir sonucu kutsal alanlar olarak nitelendirdiğimiz kaya resimlerinin, kurganların, balbalların, mezar taşlarının ve türbelerin birçok farklı yerleşim yerlerine taşınması olmuştur.

Yaşamın devamlılığını sağlayan öğeler, kültürel birikimler, Türk boy damgaları ve Türk runik harfli yazıtlar Gök Tanrı inancının önemli kutsal alanları olan kaya resimleri yüksek rakımlı dağ zirvelerinin özellikle doğu yönüne bakan taraflarına işlenmiştir. İlk mezarlıklar olarak nitelenecek kurganlar kaya resmi alanlarına yakın yerlerde bulunmuştur. Kurgan buluntuları arasında dağ keçisi, geyik, at, kurt, Türk boy damgalı ve Türk runik harfli yazıtlı maddi öğelerin yer alıyor olması kaya resimleriyle mezar geleneği arasındaki etkileşime işaret etmektedir.

Türkler tarih boyunca birden çok dine mensup olmuşlardır; fakat kültürel hayatı etkileyen Gök Tanrı dini ve İslamiyet olmuştur. Din unsurunun yanı sıra Türklerde kutsal olarak kabul edilen Dağ, Atalar ve Ağaçlar kültürleri kaya resimlerinin ve mezar geleneğinin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Kurgan ile başlayan mezar geleneği zaman içerisinde balballara, geyikli taşlara, damgalı ve yazıtlı anıt mezarlara dönüşmüştür. İşlam öncesi döneme ait mezar geleneği kendine has özgünlüğünü koruyarak İşlamiyet sonrasında üretilen mezar türlerinde kabir taşlarına çizilen damga, hançer-kılıç, ay yıldız, kobaşlı taşlar, kümbetler ve türbelerde karşımıza çıkmaktadır.

Tezimizde, yirmi farklı ülkeden yaklaşık seksen farklı şehirden sunulan görsel örneklerle Türk coğrafyasında İşlam öncesi ve sonrası dönemlere ait olarak kutsal alanlarda yer alan mezar alanlarında bir bütünlüğün yer aldığı vurgulanmak istenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Kült, Kaya Resimleri, Mezar Taşları, Türbeler.



## **ROCK ARTS AND TOMB TRADITION IN THE TURKS**

**YASİN CEMAL GALATA**

### **ABSTRACT**

In this thesis, religions and cults that are effective in shaping the rock arts and cemetery tradition which are described as the first sacred sites formed as a result of the cultural accumulation of Turks are examined. In consideration of the visual examples obtained from the rock arts at different points of the Turkic world and the material elements of the tomb tradition, it was emphasized that there is a historical depth and cultural unity in the sacred areas of the Turks.

As a result of the migrations of the Turks tribes that deeply influenced the flow of history, the rock paintings, kurgans, balbals, tombstones and tombs, which we describe as sacred areas, have been moved to many different settlements.

Elements that ensure the continuity of life, cultural accumulations, Turks tribe stamps and inscriptions with Turks runic letters, rock arts which are important sacred areas of the Tengri belief, are engraved especially on the east side of the high altitude mountain peaks. The kurgans which are described as the first cemeteries were found near the rock arts areas. Among the findings of Kurgans are the mountain goats, deer, horses, wolves, and material with inscriptions in Turks tribe and with Turks runic letters, indicating the interaction between the rock arts and the tomb tradition.

Turks belonged to more than one religion throughout history; but the religion of Tengri and Islam has affected the cultural life. On the other hand, the element of religion, the cults of Mountain, Ancestors and Trees which are

considered sacred in Turks were influential in shaping of rock arts and the tomb tradition.

The tomb tradition that started with kurgan has turned into balbals, deer stones, and monumental tombs with stamps and inscriptions in the course of time. The tomb tradition belonging to the pre-Islamic period, while preserving its unique origin, emerges in the gravestones, dagger-sword, moon star, ram-headed stones, cupolas and shrines drawn in tombstones produced after Islam.

In this thesis, it is aimed to emphasize that there is an integrity in the grave areas in the holy areas of the Turkic geography in the pre-and post-Islamic periods in the Turkic geography with visual examples presented from about eighty different cities from twenty different countries.

**Keywords:** Turks, Cult, Rock Arts, Tombstones, Shrines.

## GİRİŞ

**Çalışmanın Tanımı:** Tarih boyunca kutsal alanlar ve mezar geleneği medeniyetlerin hayat akışında her zaman önemli bir yer tutmuştur. Eski uygarlıklara ait arkeolojik bulgulardan toplumların ölüm kavramına yaklaşımı, ölü gömme gelenekleri ve mezar yapılarıyla ilgili kültürel, dini, sosyolojik düşünsel altyapılarına ulaşabilmekteyiz. Her millet hayatın akışı içinde temelleri derine inen inanç unsurlarıyla donatılmış kutsal değerlere sahip olmuştur. Tarihi süreçte inançlara bağlı olarak gelişen ayinler, törenler ve ritüeller değişiklik göstermiştir.

Kaya resimleri insanlığın kültürel birikimlerinin sonucunda ortaya çıkmış kutsal çizimlerdir. Avrasya coğrafyasında Türk boyları nerede egemen olmuşlarsa o bölgelerde kültürel birikimleri doğrultusunda kayaların üzerlerinde kutsallık atfettikleri unsurları çizmişlerdir. Kaya resimlerinde bir dönemin yaşayış tarzını, dini inançlarını, duygusal dünyalarını anlayabilmekteyiz, bu alanlara kaya kitapları veyahut kaya ansiklopedileri de diyebiliriz.

Türk mezar geleneğinin oluşmasında dinler ve kültürler etkili olmuştur. İslamiyet öncesi ve sonrası olarak gelişen mezar çeşitleri arasında genel olarak kurganlar, anıt mezarlar, türbeler gelmektedir. Tezimizde; Gök Tanrı dininin ve İslamiyet'in Türk mezar geleneğinin şekillenmesinde en önemli etkenler olması ile birlikte kült öğesinin de etkileri ile kutsal alanlar olan kaya resimleri ve mezar geleneğinin Türklerin bulunduğu geniş coğrafyada aynı özelliklerde olması görsel örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Türkler Sibirya'dan Avrupa'nın en uç noktasına kadar yer alan geniş coğrafyada mezar çeşitliliği açısından çok zengin eserler ortaya koymuştur.

Kutsal alan kavramı çerçevesinde geçmiş atalar için ebedi istirahatgâhlar olarak kurganları, balbalları, anıt mezarları, kümbetleri, türbeleri, koçbaşı, damgalı, yazıtlı, kılıç-hançerli ve ay-yıldızlı mezar taşları ortaya koymuşlardır.

**Çalışmanın Kapsamı:** Kutsal alanlar olarak nitelendirdiğimiz kaya resimlerinin ve mezar geleneğinin çeşitliliğini yansıtan maddi öğelerin fotoğrafları yapılan saha araştırmaları çerçevesinde çekilmiş olup karşılaştırma yöntemi ile ele alınmıştır. Konuyla ilgili, İstanbul'da bulunan farklı kütüphanelerden ve Londra'da bulunan SOAS Üniversitesi'nin kütüphanesinden yerli ve yabancı kaynaklar araştırılmıştır.

**Çalışmanın Güncelliği:** Kaya resimleri ile ilgili çalışmalarda tek bir alan ve dönem belirlenerek tespitler elde edilmeye çalışılmıştır. Türk kültürünün ana referans kaynağı olan kaya resimlerinin araştırılma sahası olarak Türk dünyası ülkelerinden birinin veyahut sadece Anadolu coğrafyasının sınırlı tutulması eksik bir tutum ve yöntem olacağı kanaatindeyiz.

Mezar geleneğiyle ilgili yapılan tez çalışmalarının büyük bir kısmı belirli bir bölge ve belirli bir zaman dilimi seçilerek araştırmalar yapılmıştır. Tezimizde geniş Türk coğrafyasında birbirinden farklı bölgelerinde yer alan kaya resimlerinin ve mezar çeşitlerinin ortak öğeleri vurgulanmıştır.

Tezimizde yer alan görsel kaynakların birçoğu ilk defa bilim dünyasına sunulmuştur. Bu yüzden tezimizin görsel kaynaklarını ele alırken araştırma sahası olarak geçmişten günümüze Türklerin yaşamış oldukları geniş Avrasya coğrafyasını ele alındı.

Tezimizin görsel kaynak malzemesini oluştururken Türkiye Radyo Televizyonu'nda görev yaptığım yıllarda birlikte birçok belgesel çekimi ve

saha çalışmalarına katıldığım Servet Somuncuoğlu'nun Moğolistan, Sibirya, Altay, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Türkiye'de yer alan kaya resimlerinden ve mezar taşlarından oluşan içeren çok kıymetli fotoğraf arşivinden ve bireysel olarak saha araştırması yaptığım ülkelerden elde ettiğim fotoğraflardan istifade ettik.

**Çalışmanın Amacı:** Gök Tanrı inancının kutsal ibadet alanlarına Avrasya coğrafyasının göç yolları güzergâhındaki dağların yüksek rakımlı yerlerinde rastlanabilmektedir. Ölüm kültürüyle iç içe geçen kaya resmi alanlarına yakın yerlerde önemli kişilerin defnedildiği kurganlar bulunmaktadır. Türkler ilk entelektüel kültürel birikimlerini kaya resmi çizimlerindeki çeşitlilik ve üsluplarıyla ortaya koymuşlardır.

Kaya resmi alanlarının ve mezar geleneğinin oluşmasında ana etkenlerin başında Türk kültürünün derinliklerinde yer alan atalar kültürü, ağaç kültürü ve dağ kültürü gelmektedir. Bu tezde, İslam öncesi kültür izlerinin temel dayanak noktasını oluşturan kültürlerin mezarlık kavramına etkilerinin yanı sıra Türklerin sahip olduğu dini inanışlar, ölü gömme adetleri, kaya resimleri ve mezar yapıları tezimizin incelediği ana hususlar olmuştur.

**Bilimsel Yeniliği:** Türklerin geçmişten günümüze ilk ana yurtlarından göç ettikleri bölgelere taşıdıkları kaya resimleri çizimlerinde, İslam öncesi ve sonrası ortaya konmuş mezar geleneğinin maddi öge içinde yer alan mezar taşlarında yer almış figürler, öğeler ve çizimler bir bütün halinde görsel maddi kaynaklarıyla incelenmiştir.

Türklerin ilk yurdu Moğolistan'daki kaya resimlerinden ve kurganlardan başlayıp Avrupa'da Türklerinin yaşamış olduğu en uç nokta olan İngiltere'nin Müslüman mezarlıklarında ayakta kalma mücadelesi veren Türk

mezar taşları, kutsal öğelere duyulan saygı, bağlılık ve sahiplenme duygusu kültürel hafıza yoluyla binlerce yıldır kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaştığını kanıtlamaktadır.

**Coğrafik Çerçeve:** Araştırmalarda bulunduğumuz Tataristan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, İran, Azerbaycan, Irak Türkmeneli (Erbil, Kerkük, Tavuk, Tuzhurmatu, Altunköprü), Kıbrıs, Filistin, Ukrayna, Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Sırbistan, Macaristan, Almanya, İngiltere ve Amerika gibi çok geniş sahada çekmiş olduğumuz fotoğraflarla tezi görsel anlamda desteklemeye çalıştık.

Ayrıca Türkiye’de Erzurum, Artvin, Rize, Denizli, Konya, Malatya, Elazığ, Bitlis, Van, Şanlıurfa, Balıkesir, Zonguldak, Eskişehir, Kastamonu ve İstanbul’da çektiğimiz fotoğraflara görsel kaynaklarda yer verdik. Araştırmacı, yazar ve fotoğrafçı merhum Servet Somuncuoğlu’nun ve kendi kişisel arşivimize ait fotoğrafların büyük çoğunluğu bilim dünyasına ilk defa tezimizle birlikte sunulacaktır.

## 1. TÜRKLERİN TARİH BOYUNCA MENSUP OLDUKLARI DİNLER

İnsanoğlunun hayat macerasına yön veren ve dünya tarihinin akışını temelden değiştiren hareketlerin ana mihenk noktasını din oluşturmuştur. Din; tarihi, sosyal ve kültürel bir gerçekliktir. Bir dinin hayat tarzı olarak şekillenmesinde normlar kadar kültürel unsurlar ve ahlaki değerler de belirleyici faktörlerden olmuşlardır. İnsanlığın kutsal kavramlara bakışını ve sahiplenme duygusunu semavi olsun veya olmasın bütün dinler derinden etkilemiştir. Farklı zaman dilimlerinde çeşitli coğrafyalarda dini törenler, kültürel kodlar ve kutsallık atfedilen unsurlar birbirinden farklılık arz etmiştir.

Tarih boyunca Türkler birçok farklı dine mensup olmuşlardır. Türk kültürüne, folkloruna, sosyal dokusuna temel olarak etki eden iki büyük unsur Gök Tanrı dini ve İslam dinidir. Hristiyanlık, Musevilik, Budizm ve diğer semavi olmayan dinlere mensup Türklerden söz edilebilirse de ağırlıklı olarak üç kıtada yerleşmiş Türk boyları Gök Tanrı dini ve İslam dinini özümsemişler, bu dinleri temel alarak kutsal alanlarını ve mezar geleneklerini oluşturmuşlardır.

Kaya resimleri, kurganlar, balballar, anıt mezarlar, Türk runik harfli yazıtlı ve Türk boy damgalı mezar taşlarında Gök Tanrı dininin izleri görülmekte iken; Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı gibi İslam dinini benimsemiş devletler dönemine ait kümbet, türbe ve mezar taşlarında İslam dininin etkileri görülmektedir. Türkler, İslamiyet öncesi ve sonrası milli kültürel özgünlüklerini koruyarak kutsal maddi eserlerini üretmişlerdir.

Uzun yüzyıllar boyunca çok geniş sınırlara yayılmış, birçok milleti egemenliği altına almış Türklerin mensup olduğu dinleri etraflıca izah etmek tez çalışmamızın konusu dışında kalmaktadır. Tezimizin bu bölümünde kültürel, sosyal ve dini düşünsel

altyapıyı asıl şekillendiren kutsal alanların oluşmasında ve mezar geleneğinin şekillenmesinde etkili olan Gök Tanrı dinini ve İslamiyet dinini ele alacağız.

### 1.1. Gök Tanrı

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları anavatanlarında bozkır coğrafyası hakimdir. Bozkır, göz alabildiğince geniş düzlüklerin uzandığı ve kimi yerlerde dağların yükseldiği coğrafyanın adı olmuştur. Gökyüzü ile yeryüzünün iç içe geçmişesine bir bütünlük arz ettiği bozkırda insanoğlu kendini küçük bir nokta gibi hissetmekte, göğün yüceliği ve ululuğu altında kalmaktadır. Özellikle Sibiryâ, Moğolistan, Türkistan gibi yerlerde bozkırın Türk kültürüne etkisi daha iyi anlaşılabilir. Gök Tanrı dininin özellikleri, bozkır coğrafyasında göğün insanoğlu üzerindeki düşünsel etkisi dikkate alındığı takdirde anlaşılabilir. Türklerin mensup olduğu ilk dini inanış olan Gök Tanrı dininin etkilerini geniş Türkistan coğrafyasının genelinde görülebilmektedir.

Türklerde Gök Tanrının hiçbir şekilde tasvir edilmediği, ilahi bir güç olarak kabul edildiği seyyahların gözlemlerinden de anlaşılmaktadır. Türkistan coğrafyasını seyahat eden bazı gezginlerin seyahatnamelerinde Gök Tanrı dininin temel özellikleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Türklerin kadim geleneklerinin aktarıldığı önemli başyapıtlardan Ramazan Şeşen'in "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri" isimli eserinde; Türklerin göğe Tengri, alim bir kişiye Tengri-kam dedikleri belirtilmektedir (Şeşen, 2001, s.29). "Türklerin arasından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semaya doğru kaldırarak, 'Bir Tanrı' demiştir." (Şeşen, 2012, s.10). Bu cümlelerde Gök Tanrı dininin tek tanrı inanışıyla ortak yönleri görülebilmektedir.

Gök Türk ve Uygur kağanlarının "tengri-teg, tengride bolmuş (semavi, gökte olmuş)" sözlerinden tek tanrı inanışına dair izler tespit edilebilmektedir (Esin, 1978,



s.25-28). Bizanslı tarihçi Th. Simokrates VII. yüzyılda Gök Türklerin Gök Tanrı'yı tek yaratıcı varlık olarak inandıklarını kaydetmiştir (Kafesoğlu, 2017, s.117). Bir başka Bizanslı tarihçi Teophylaktos ise Türklerin inancıyla ilgili şöyle demiştir; *“Türkler yerlerin ve göklerin hakiki sahibi tek bir Tanrıya inanıyor, ona tapıyor ve onun için kurban kesiyorlar.”* (Tanyu, 1980, s.14).

Eski Türk yazılı metinlerinde Gök Tanrı, semavi dinlerin tarif ettiği tek tanrı tanımlarının ortak özelliklerine uygun olarak kudretli, ilahi Tanrı şeklinde kendini göstermiştir. Türklerin yazılı eserlerinde Tanrı kavramı nitelenirken semavi, yüce ve kudretli gibi sıfatlarla nitelenmiştir. Gök Türk yazıtları tek tanrı inancını destekleyen geçmişten günümüze intikal etmiş önemli maddi delillerdir. Türklerin tarih sahnesinde ortaya koydukları öncelikli eserlerin en başında gelen Orhun Abideleri dünyanın yaratılışı ile söze başlamaktadır. *“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında. İkisi arasında kişioğlu yaratılmış.”* burada dünyayı yaratan ilahi bir yaratıcıdan bahsedildiği açıktır. Kül Tigin anıtının kuzey yüzünün onuncu ve on birinci satırlarında; *“Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Ben düşündüm... Zamanı ebedi olarak Tanrı yaşar; insanoğlu hep ölmek için yaratılmıştır.”* (Ercilasun, 2016, s.310). İnsanoğlunun geçici, yüce Tanrının kalıcı olduğu cümleler taşlara kazınmıştır. Ölümden sonra öteki dünya algısı ve ölüm kültürüne ait değerler Türklerde tarih boyunca var olagelmiştir.

Din tarihi araştırmacıları Türklerin daha Asya Hunları çağında Tek Tanrı inancına yakın dine sahip olduğunu ifade etmişlerdir (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.464-465). Gök Tanrı dini ne Moğol totemciliğine ne de Çin toprak tanrıçılığına benzemekte kendine has bir din sistemi olduğu vurgulanmıştır (Çandarlıoğlu, 2017, s.20).

Gök Türkler döneminde askeri sefere çıkmadan önce kağanların Gök Tanrı için kurban kesip halka ziyafet vermesi ve seferler için uğur dilenmesi, kağanların sevinçli

bir haber aldıklarında saygıyla göğü selamlamaları, her yaz başlangıcında halkı toplayıp kurban sunmaları Gök Tanrı dininin temel ritüellerindedir (Taşağıl, 2012, s.55-98-380-387).

Milattan sonra üç yüz yürmi sekizde bir Hun hükümdarı kazandığı zafer üzerine “*Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun.*” ifadesini kullanmıştır, tek tanrıya olan inancını ve saygısını ifade etmiştir. Hun hükümdarı Mo-tun milattan önce 176 yılında Çinlilere göndermiş olduğu mektupta askeri başarılarının Gök Tanrının inayeti ile olduğunu, kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını belirtmiştir (Taşağıl, 2018, s.68).

Hunlar tengri sözcüğünü milattan önce II. yüzyılda tanrı kavramını ifade etmek için kullanmıştır, aynı zamanda yaratıcıyı ulu, göksel, ezeli ve ebedi olarak nitelendirmişlerdir. Türklerin tek tanrı inancına sahip olduklarını destekleyen önemli deliller arasında; her Türk hükümdarının ünvanını Gök'ten alması gerekliliği, tanrıya ibadet için özel tapınakların olmaması ve tanrının heykel biçiminde tasvirlerinin olmaması bulunmaktadır. (Eliade, 2009, s.13-14).

Türkler, Tanrıyı hep soyut olarak düşünmüş, resimlerini ve heykellerini yapmamış, belirli bir ölçü veya şekil ile tasvir etmemiş, genellikle göğe benzetmiştir. Gök unsurunun önemi tarihi belgelerde yerini almıştır. Milattan önce doksan birde Hunlar Çinlilerle savaştan önce and içip, eğer Çin başkomutanı General Li Kuang-li 'yi esir alırlarsa, onu göğe kurban vereceklerini ifade etmişlerdir (Ögel, 2010, s.149-167).

Her dinin ibadet törenlerini gerçekleştireceği din adamı olmuştur. Gök Tanrı dininde kamlar toplum tarafından kabul gören ve değer verilen kişilerdir. Toplumdaki bilgili, kahin insanları Türkler “Kam” olarak ifade etmişlerdir (Şeşen, 2001, s.33).

Kamların köken itibariyle soylu, toplum tarafından tanınmış bir sülaleden gelmeleri ön şart olmuştur (Jacobson-Tepfer, 2015, s.317).

Türkistan coğrafyasını gezen seyyahlar kamları şu şekilde tarif etmişlerdir; *“Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra, ondan, o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek, mağlup mu olacak, hülasa neler olabileceksen sorarlar. O da hepsini söyler.”* (Şeşen, 2001, s.78-90).

Kazak-Kırgız kamları; şarkıcı, şair, besteci, kâşif ve doktor nitelikleriyle toplumun adet ve göreneklerinin en büyük yaşatıcısı olmuşlardır. (Kafesoğlu, 2017, s.105). Kamlar aynı zamanda hastalara tedavi amaçlı işlemler uygulayarak günümüzün tedavi uzmanı ve psikolog görevlerini ifa etmişlerdir. Bozkır toplumunda her Türk boyunun ve oymağının bir veya iki tane kamı bulunmuştur. Kamı bulunmayan boylar mevcut olduğu gibi, dört beş kamı bulunan boylar da vardır. Toplumda her isteyen kişi kam olamıyordu.

Kamlar değişik tarzda garip elbiseler giyer, şapkalar, külahlar, maskeler takar, çeşitli kutsal figürlerin çizildiği davulu ile kutsal törenleri yönetirlerdi (Kafesoğlu, 2017, s.100). Kamların törenler sırasında kullandıkları davulların ayrı bir önemi bulunmaktadır, kam davulunun üstünde çizilmiş gök cisimlerinin ve diğer kutsal öğelerin yer alıyor olması ibadet töreninin verimliliğini yakından etkileyen önemli bir öğe olarak görülmüştür (Yörükan, 2009, s.76-77). Kam davullarındaki figürler kutsal mekânlar sayılan kaya resmi alanlarındaki şekillerin bire bir aynısıdır. Kıyafetleri ile de toplumda ayırt edilebilen kamların kendilerine mahsus özel kaftanları, külahları, davulları ve maskeleri mevcuttur (Tanyu, 1980, s.473).

Altay Türkleri tarafından kullanılan kam sözcüğü V. yüzyıldan beri Türkçede yaşamakta olup, Avrupa Hunlarında Atakam ve Eşkam adları olarak geçmektedir (Kafesoğlu, 2017, s.140). Kam ve şaman kelimeleri farklı anlamlar taşımaktadır. Kam kelimesi köken itibariyle Türkçe bir kelimedir ve birçok Türk boyu tarafından geçmişten günümüze kullanılmıştır. Şaman kelimesi ise köken itibariyle Türkçe olmayıp, yabancı dillerden geçmiştir. Şaman kelimesi köken olarak Hint-İran dilinde keşfedilmiştir. Türkçede din adamı manasına gelen kam kelimesi ile şaman kelimesi tam olarak aynı anlama gelmemektedir (Kafesoğlu, 2008b, s.83).

Göğün kutsal rengi Gök Tanrı dininin bir sembolü olmuştur. Türk rengi olan bozkır coğrafyasının gök mavisi, Türk yazılı edebiyat eserlerinde yerini bulmuştur. Manas Destanında Hızır için gök sakallı deyimini kullanılmış. Er-Töştük Destanı'nda Tanrının bir elçisi olarak kayın ağacının üstünden çocuğa seslenen nur yüzlü ihtiyara da gök sakallı denilmiştir. Oğuzname'de, Oğuz Han'a yol gösteren kurttan gök tüylü, gök yelesi kurt diye söz edilmiştir (Ögel, 2010, s.42).

Kırgızlarda hanede bir kişinin vefatının bilinmesi için evlerinin önüne mavi bir bez asılırdı. Cenaze evinin adresini bilmeyenler bu bezden yararlanırlardı. Türkler için kutsal bir renk olan bozkır mavisi İslamiyet dininin kabulü sonrasında da kullanılmıştır. Safevi, Akkoyunlu ve Osmanlı cenaze törenlerini anlatan minyatürlerde kişiler mavi ve koyu lacivert elbiseler giymişlerdir. II. Selim'in ve Sokullu Mehmed Paşa'nın cenaze töreninde giydikleri kaftanları da mavi renktedir (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.167).

Birçok Osmanlı metninde mavi rengi temsilen gök rengi kullanılmış ve cenaze törenlerinde, ölü gömme merasimlerinde yas rengi olarak turkuaz mavisi kabul görmüştür. Türk dünyasında kurganların içinden çıkan eşyaların bir kısmının mavi boyalı olması bu rengin ölü gömme törenleriyle alakalı olduğunun işaretidir. Dublin Chestery Müzesi'nde sergilenen Kanuni Sultan Süleyman'ın cenaze töreninin tasvir

edildiği minyatürde mavi renk kullanılmıştır. Mavi ve turkuaz rengi Türk milletiyle özdeşleşmiştir. Bu rengin önem kazanmasında hayat sürdürülen bozkır coğrafyasının etkisi yadsınmaz. Görüldüğü üzere Türk töresinde mavi renk yas rengi olarak cenaze törenlerinde kullanılmıştır.

Gök Tanrı diniyle çok farklı bir kavram olmasına rağmen Şamanizm inancı eski Türklerin bir zamanlar mensup olduğu bir din gibi algılanmaktadır. Şamanizm her şeyin ruhu olduğuna dayanan bir tür doğa felsefesidir. Birçok dilde bilmek, bilim, bilgin sözcüklerinin kökleri Şaman kelimesine dayanmaktadır (Hoppal, 2012, s.21). Bunun aksine Orhun kitabelerinde, Gök Türkçe yazılı metinlerinde şaman kelimesine rastlanılmamış, ayrıca bu vesikalarda şamanlığı ima eden bir kayıta bulunmamıştır (Kafesoğlu, 2017, s.106).

Şamanizm bir din olmayıp, dinden öte zihnin düşünsel altyapısını etkileyen unsurlar olan ekoloji, çevre, ekonomi, sosyal yapı öğeleri ile etkileşim halindedir. 1650’li yıllarda Rusya Ortodoks patriği ve hükümet tarafından sürgün edilen muhalif din adamları, politik adamlar, entelektüel aydınlar, gezginler tarafından Sibiryaya içlerine yapılan keşiflerde Şamanizm olgusu gün yüzüne çıkarılmış ve şaman törenleri hakkında araştırmalar başlatılmıştır. Şamanizm kelimesi XVII. yüzyılda Rus din alimi Protopop Avvakum tarafından batı dillerine kazandırılmıştır (Price, 2001, s.3-87).

Çok geniş inanış ve törenleri içeren Şamanizmin tanımı konusunda ihtilaflar vardır. Tanımların bir kısmında ilkel bir din veyahut büyücülük ve sihirli sözler dünyası, bazılarında da kişisel inançların barındığı bir inanç olarak algılamışlardır (Price, 2001, s.3). Kafesoğlu Şamanizm şu şekilde tarif etmektedir; “*Şamanlık bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir.*” (Kafesoğlu, 2017, s.102). Hikmet Tanyu ise; “*Müslümanlar için ‘Hoca veya imamlar dini’, Hristiyanlar için*

*'Papaz veya pederler dini' denilmeyeceği gibi, Şaman dini ve Şamanizm diye ilmi bir birleştirme olamaz.*" ifadesini kullanmıştır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.45).

Şamanizmden ayrı bir olgu olduğu açık olan Gök Tanrı dininin, tek tanrı inancının sistemleşmiş hali olduğu ritüellerinden anlaşılmaktadır. Orhun Abidelerinde, Yenisey, Altay, Moğolistan ve diğer bölgelerdeki Türk runik harfli mezar taşlarında, Oğuz Kağan ve Dede Korkut Destanlarında Tanrı kelimesi ve tek Tanrı inancının izleri görülebilmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde birçok defa Tanrı ismi geçmektedir. Gök Tanrı tabirindeki ilahi yaratıcıyı ifade etmek için söylenen tanrı kelimesini Kanuni Sultan Süleyman Han Muhibbi Divanı'nda, Tanrı kelimesinin bir diğer söylenişi olan "Çalap" kelimesini ise Yunus Emre eserlerinde kullanmıştır.

Eski Türk dini denilince günümüzde akla ilk gelen Şamanizm kelimesi olmaktadır; hâlbuki Türklerin kendine has özgü değerleriyle işlenmiş Gök Tanrı dinini, dünyanın birçok farklı noktalarında yaşanan ve yaşatılan evrensel doğa inançlarıyla işlenmiş Şamanizmden farklı olarak ayırt etmek gerekmektedir. Günümüzde Gök Tanrı kavramını kullanmak yerine evrensel bir anlam ifade eden ve dünyanın birçok bölgesinde doğayla alakalı ayinlerin benzer yönlerine vurgu yapılarak oluşturulan Şamanizm tabiri Türklerin kendine mahsus kadim inanışını ifade etmemektedir.

Eski Türk mitolojisinde kadim Mısır, Hint, Çin, Akdeniz mitolojilerinden farklı olarak tek tanrı inancı hakim olmuştur (Bayat, 2011, s.20). Türklerin tek tanrı inancına bağlı oldukları birçok yazılı kaynakta ve Türk mezar yazıtlarında ortaya konmuştur. İslam dinindeki melek kavramına benzer öğeler Gök Tanrı dininde mevcut olmuş; fakat Türk kültürünün temel kodlarını tam kavrayamayan seyyahlar, gezginler, araştırmacılar melek kavramını tanrı veya rab olarak algılamışlardır (Şeşen, 2012, s.20).

Eski Türk dini Tek Tanrı merkezli ve onun öğretileri etrafında şekillenmiş kendine özgü bir sistemdir. Dış kültürlerle etkileşimde olmasına rağmen orijinalliğini korumuş, büyük dinlerle tanışıldıktan sonra dahi varlığını sürdürebilmiştir (Günay ve Güngör, 2018, s.51).

Türklerin sahip olduğu Gök Tanrı dininin tek tanrı inancını temel aldığı Maksidi, Süryani Mihail, Gürcü yazarlar ve Avrupalı seyyahlar ortaya koydukları eserleriyle tanıklık etmişlerdir (Günay ve Güngör, 2018, s.49). Gök Tanrı dininin dua yöntemleri, kurban sunma şekilleri ve törenlerden kurulu düzenin olmasıyla bir din şeklini aldığı maddi delillerle ortaya konulmuştur (Kafesoğlu, 2017, s.116).

Türkistan'ı gezen seyyahların eserlerinde, Hunların, Gök Türklerin ve Türkistan'da yaşayan Türk boyları tarafından ortaya konmuş mezar yapılarında bulunan maddi öğelerden, mezar taşı yazıtlarından, edebi eserlerde, Gök Tanrı dininin Şamanizm kavramından ayrı olarak Türklerin bozkır yaşam tarzına özgü nitelikler taşıyan tek tanrı inancına yakın bir din sistemi olduğu vurgulanmıştır.

## 1.2. İslamiyet

Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından biri de hiç kuşkusuz İslamiyet ile tanışma ve kabulleniş olmuştur. Emeviler döneminde başlayan temaslar, Abbasiler zamanında artmış, Talas Meydan Savaşı ile geri dönülmez bir ivme kazanarak Türkler kitleler halinde İslamı benimsemişlerdir. Gök Tanrı dininin İslamiyet ile ortak özelliklerinden dolayı Türk boyları arasında İslam dinini kabulleniş hızlanmış, Türkistan coğrafyasında İslam dini kalıcı hale gelerek kökleşmiş ve yayılması çabuklaşmıştır.

Bir dine intisap etmek, kültürel ve sosyal hayatta o dinin koyduğu temel kurallar üzerine yeni bir nizam inşa etmek uzun yüzyılları almaktadır. Türkler gibi

uçsuz bucaksız bozkır coğrafyasında, boylar halinde yaşayan bir millet için yeni bir dini kabullenmek zaman olsa da Gök Tanrı dininin tek tanrı inanişına yakın temel kaideleri sayesinde İslamiyete geçiş dönemi zor olmamıştır.

Çeşitli kaynaklarda İslam peygamberi Hazreti Muhammed'in hadislerinde Türklerden bahsettiğine vurgu yapılmıştır. İslam dinini koruyacak ve yüceltecek bir milletin uzak diyarlardan çıkacağı ve kimsenin kınamasından korkmayarak İslam'ın sancağını fetihler yoluyla yayacağından söz edilmiştir. Türklerin farklı gerekçelerle İslam'ın ilk yıllarında Müslümanlarla temas ettiklerinin örnekleri bulunmaktadır. Hazreti Muhammed Hendek Savaşı'nı bir Türk çadırında konaklayarak yönetmiş ve Ramazan ayında bir Türk adırı kubbesinde itikâfa girdiği bahsedilmiştir (el-Cahız, 2002, s.21).

İslam'ın yayılmaya yeni başladığı dönemlerden itibaren Türklerle etkileşime geçilmiştir. Emevi ordusunun Türkistan coğrafyasına yayılmasıyla Türklerle temas başlamış, Abbasiler dönemiyle birlikte İslam ordularında önemli askeri görevler almaya başlayan Türk komutanların başarısı ve zerafeti İslam halifelerini etkilemiştir. Irak'ın tarihi Samarra şehri Türk askerlerinin milli ve sosyal kimliklerinin kaybolmaması için Abbasi Halifesi Memun döneminde inşa edilmiştir. Türklerin İslam aleminde etkili rol oynamaya başlaması ise halife Ebu Cafer el-Mansur döneminde olmuştur (el-Cahız, 2003, s.33-37).

737'de Hazarların başşehri İtil III. Mervan tarafından feth edilmiştir, sonrasında Hazar hakanı Müslüman olmuş ve bölgede İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Satuk Buğra Han'ın Müslüman oluşu, Karahanlıların İslamın bir kalesi olarak yükselmesine ve aynı zamanda yayılmacı Çin kültürüne karşı da bir sed oluşturmasına yol açmıştır (Güzel, iek ve Koca, 2002, s.438). İslam ordularının Türkistan'ın doğu sınırına kadar gelmeleri ile Çin ordusuyla karşı karşıya gelinmiş,



Türklerin Müslüman Araplarla birlikte aynı cephede yer aldıkları 751 Talas Savaşı'nda Çinliler hezimete uğramıştır.

Maveraünnehir'de İslamiyet VIII. - X. yüzyıllar arasında yayılmış ve İslam medeniyeti çok yüksek bir seviye ulaşmış ve Türk diyarlarını tesir altına almıştır (Turan, 2003, s.159). X. yüzyılda Türk asıllı Sâ mânîlerin doğuda kazandığı askerî başarıların önlerini açtığı din adamları sayesinde İslamiyet kendisine Türk bozkırlarında geniş bir yayılma alanı bulmuştur (Usta, 2016, s.18). 920'li senelerde Karahanlılar, Volga Bulgarları, Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında Hazarlara tabi olarak yaşayan Oğuzlar, Kazakistan ve Başkurdistan'da yaşayan Türk boylarının birçoğu İslamı benimsemişlerdir (Togan, 2019, s.107).

Gök Tanrı dininin ve İslamiyetin ortak temel özelliklerinden dolayı Türklerin İslam dinini özümsemelerinde etkisi büyük olmuştur. İslamı yaymakla görevli din adamları, İslamı yeni kabullenmeye başlamış Türklere dinin temel kurallarını basite indirgemek suretiyle anlatmaya çalışmışlar, yerel halk Gök Tanrı dininde yer alan din adamları olan kamlarla İslam'ın din adamlarının yerine koymuşlardır (Usta, 2016, s.23).

Turan'ın geniş yaylaları, uçsuz bucaksız bozkırları, berrak ve yıldızlı geceleri yüzyıllarca Türklerin ruhunu ulvi düşüncelere sevk etmiş, her şeye kadir bir Tanrının varlığı inancını vermiştir (Günaltay, 2003, s.202). Gök Türk inanışına göre gök dokuz kat, İslamiyete göre yedi kattır. Türkler Tanrının sonsuzluğuna inanmışlardır. Göğü bütün haşmetiyle, görkemiyle, ruhaniyetiyle anlamışlardır (Ögel, 1991, s.458).

Mustafa Kafalı, "Türkler ve Din" başlıklı makalesinde; Türklerde hiçbir dönemde put ve çok tanrı inancıyla ilgili bir iz bulunmadığını ve tarihin bilinmedik zamanlarında hak yolu göstermek üzere bir peygamber gelmiş olabileceğini ifade etmiştir (Kafalı, 2005, s.286-287). Çok tanrı inancı ve put kavramının Türk dini

hayatında yer etmemiş olması, İslam dinindeki tevhid inancıyla ortak bir paydanın olması İslam dinine geçişi hızlandırmıştır.

Türk boyları arasında önceleri farklı dinlerden olup sonradan o dini bırakarak İslamiyet'i kabul edenlerin örnekleri çok olmasına rağmen; önceden İslam olup da bu dinden vazgeçen Türk boyuna rastlanmamıştır (Barthold, 2017, s.84). İslam öncesi dönemde Avrasya bölgesindeki mevcut dinlerin her biri diğerinin yerine geçebilecek bir mahiyet arz ederken, İslamın gelmesiyle bu durum geçerliliğini yitirmiş, böylece İslam yegâne güç ve kudret olma model ve potansiyelini bugüne kadar sürdürmüştür (Şeker, 2008, s.116).

İslam dininin benimsenmesinde, sosyal ve kültürel hayat ile bütünleşmesinde önemli miheng taşları vardır. Hoca Ahmed Yesevi Türk boylarının yeni tanışılan din ile intibakını sağlam temellere bağlayan önemli bir şahsiyettir. Yesevi öğretisiyle beslenen dervişler fethedilen yerlerde Türk kültürünün kalıcılığını sağlamışlardır.

İslamiyetin adeta bir milli Türk İslamı dinine dönüşmesini sağlayan Aybek Baba, Buzağu Baba, Abdurrahman Baba, Baba Halil, Sarı Saltuk, Barak Baba ve Hacı Bektaş gibi Türk şeyhlerine ait makam ve türbeleri varlıklarını korumaktadırlar. Avrasya coğrafyasının birçok noktasında türbeleri, tekkeleri, makamları bulunan alperenlerin fonksiyonları Türk İslam medeniyeti için önemlidir (Togan, 2019, s.373).

İslam dini diğer dinlere göre müsamahakâr olması, coğrafya ve toplumların koşullarına göre esneklik göstermesi Türklerin önem verdikleri bazı eski adet gelenek-göreneklerini muhafaza etmelerini dolayısıyla da öz milli benliklerini korumalarını sağlamıştır. (Usta, 2016, s.21)

Osman Turan, Türklerin İslamiyeti benimsemelerini kültür tarihi açısından şöyle yorumlamıştır; “*Türk tarihinin en mühim devresi İslam medeniyeti içerisinde yaratılmış ve Osmanlılar en son ve büyük azameti temsil etmiştir.*” (Güzel, Çiçek ve

Koca, 2002, s.531). Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve Musevilik gibi dinler Türklerin güçlü bir devlet sistemi kurmasına mani oluyordu, tek dine mensup homojen bir şekilde cihanşümul bir devlet şuuruna sahip şekilde Türklerin devlet kurabilmeleri İslamiyet ile birlikte olmuştur (Togan, 2019, s.112).

751 Talas Meydan Savaşı'ndan sonra Türklerin İslamiyete girişlerinin arttığı Müslüman olduklarının tarafsız ve bilimsel bir şekilde anlaşılabilmesi için yoğun olarak yaşadıkları Sibiry, Altay, Moğolistan ve Türkistan coğrafyalarında bıraktıkları izlere bakmak gerekmektedir. Türklerin yaşamış olduğu hiçbir yerde ibadethanelerde putlara rastlanmamıştır. Bu sonuçların altında yatan en kuvvetli gerekçe ise Gök Tanrı dininde yüce bir ilahi yaratıcının mevcut olmasıdır. Türklerin İslamiyeti benimsemelerinde etkili olan faktörlerin başında; Gök Tanrı dini İslam dininin temel aldığı tevhid inancıyla benzer olması, İslamı yaymakla ve tanıtmakla görevli din adamlarının toplumsal rolleri bakımından kamlarla eş görev görmesini sayabiliriz.

### **1.3. Diğer Dinler**

Türk coğrafyasının genişliği, çeşitli milletlerle ve kültürlerle ayrı ayrı temaslarda bulunulması İslamiyet dininin kabulü öncesi onların çeşitli dinlere yönelişe neden olmuştur. Türkler; Gök Tanrı dininin yanı sıra çevre kültürlerin etkisiyle Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Musevilik gibi semavi ve semavi olmayan dinlere ilgi göstermiştir. Günümüzde küçük topluluklar halinde bir kısım Türk boyları bu inançları benimsemeye devam etseler de Gök Tanrı dini ve İslam dini Türk kültürüne yön veren iki ana akım olmuştur.

Milattan önce V.-IV. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm'in ilk misyoner faaliyetleri Hintli hükümdar Ashoka döneminde Sri Lanka, Keşmir, Mısır'da yürütülmüş, çevre bölgelere yayılması da bu yüzyılda olmuştur. Ticaret aracılığıyla Türkistan'da Belh'te, Doğu Türkistan'a yayılan ve III. yüzyılda İpek Yolu üzerindeki

şehirlerde hakim olmaya başlayan Budizm IV. yüzyıldan itibaren kuzeye doğru ilerlemiştir (Baumer, 2012, s.61-64).

Budizm, II.-III. yüzyıllarda Doğu Hunları arasında görülmüş ve Budist külliyeler inşa edilmiştir. Gök Türklerde Bumin Kağan'ın oğlu Mukan Kağan Budizm'i benimsemiştir. Uygurlar arasında VIII. yüzyıllarda, Ötüken'de yayılmaya başlamıştır (Işık, 1994, s.18-20). Yayılmacı politika izleyen Çin, Türkistan'ı kontrol altına almak için ticaret, politika ve özellikle Budizm'i araç olarak kullanmıştır. X. yüzyılda İslamiyetin Türkler arasında hızla yayılmasıyla Budizm kültürel ve dini hayatta etkisini yitirmiştir (Günay ve Güngör, 2018, s.147).

Maniheizm dininin kurucusu olan Mani kendisini Buda, Zerdüş ve Hazreti İsa'dan sonra gelen son peygamberin öğretisi ve özellikle Hristiyan mesajın tamamlayıcısı olarak görmüştür. Sasani dönemi Zerdüş rahipleri tarafından Mani'nin ölümüne mahkum edilmesi ve dininin yok edilmek istenmesi üzerine Maniheizm din adamlarının çoğu İran'dan Türkistan'a doğru kaçmıştır. VIII. yüzyıllarda Uygurlar bu dini kabullenmiştir. Maniheizm'in izlerini Uygurlar'da inanç düzeyinden ziyade, dil, edebiyat ve sanat alanlarında göstermiştir. (Zeren, 2015, s.43-94-102)

İran coğrafyasına yakın yerlerde yaşayan Türk boyları arasında Hristiyanlık dini 644 yılında kabul edilmeye başlanmıştır (Işık, 1994, s.26). Avrupa'nın içlerine doğru göç eden Avar, Peçenek, Macar, Bulgar, Başkurt, Kuman, Uz ve Hazarların bir kısmı Hristiyanlığı benimsemişlerdir (Şeşen, 2001, s.30). Günümüzde Gagavuz Türkleri arasında Hristiyanlık hâlâ yaşamaktadır.

730'lu yıllarda Musevilik dininin yayılmaya başladığı Hazar ülkesi, Bizans ve çevre yerlerden baskı gören Yahudilerin güven içinde yaşayacağı bir ülke olması dolayısıyla zamanla merkez haline gelmiştir (Işık, 1994, s.29). Türkler arasında fazla benimsenmeyen Musevilik, günümüzde Karaim Türkleri arasında hala yaşamaktadır.

Gök Tanrı dini ve İslam dini Türk kültür tarihine yön vermiş ve kutsal alanların şekillenmesinde rol almışlardır. Türklerin tarih boyunca benimsemiş oldukları diğer dinlerin kültürel etkileri bölgesel ve belirli bir zaman diliminde olmuştur.



## 2. TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ İÇİN ÖNEMLİ KÜLTLER

Türk inanış sisteminde kült olarak bilinen nesnelere ilahi ve kutsal kabul edilmiş, ancak hiçbir zaman tapınılacak nesnelere haline dönüştürülmemiştir. Onlar sadece tanrı ile irtibat kurmanın birer vasıtası ve vesilesi olmuştur (Price, 2001, s.2).

Türkler bozkır coğrafyasında Gök Tanrı dinini besleyen kültlere önem vermişlerdir. Dağ, atalar ve ağaç kültürleri ölü gömme adetlerinin ve mezar geleneğinin şekillenmesinde başlıca aktörler olmuşlardır. Kültler özleri itibariyle dini, kültürel ve sosyal bir gelenek haline gelerek, İslam sonrasında kültürel hayatta devam etmiştir.

Yüksek dağ zirvelerinde oluşan kutsal alan kavramlarında dağ kültürünün, geçmiş ölümlere saygıda ve yılın belirli dönemlerinde anma törenlerinde atalar kültürünün, ölü gömme gelenekleri ve mezarlık yapılarının çeşitlenmesinde ağaç kültürünün etkisi yadsınmaz.

### 2.1. Atalar Kültü

Tarih boyunca insanlar geçmiş atalarıyla bir surette iletişim halinde olmak istemişler, bu iletişimi sağlamak amacıyla da çeşitli ritüeller geliştirmişlerdir. Türklerde ata ruhlarına karşı bir kutsallık atfedilmiş ve geçmiş ataları için yılın belirli zamanlarında anma törenleri yapılmıştır. Günün birinde kendilerinin de geçmiş ecdatları gibi sonsuzlukla karşılaşacaklarının bilinciyle geçmişle iletişim halinde olmak, ata ruhlarını hatırlamak, kendilerinden haberdar etmek, unuttıklarını göstermek, özellikle zor anlarda atalardan yardım istemek için geçmişlerini çeşitli yollarla anmışlardır.

Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültürünün temelini oluşturmaktadır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2012, s.467). Atalar kültürünün başlıca amaçlarından biri toplumu bir araya getirecek birliktelik oluşturmak ve inanç bütünlüğü sağlamaktır (Bayat, 2017, s.80).

Türkler dağların yüksek kesimlerinde kutsal sayılan kaya resmi alanlarını belirli zamanlarda ziyaret edip çeşitli yollarla atalarını anarak, onlarla ilişkilerini kesmediklerini, unutmadıklarını savaş ve kıtlık gibi zor anlarında yanlarında olmaları yönünde taleplerini çeşitli ritüellerle iletmişlerdir. Atalar kültürünün kaya resmi alanlarına etkisini görebilmekteyiz.

Zor durumda, belaların savulmasında, hastalıkların kovulmasında, çeşitli dilek ve isteklerde Tanrıdan yardım alabilmenin yolu ölmüş atalarının aracılığından geçmesi atalar kültürünü oluşturmuş, bu kült dolayısıyla ölmüş kişilerin kişisel eşyalarına, mezarlarına saygıyı ve özeni de getirmiştir (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.405).

Türklerin türeyiş efsanesinde, boydan tek sağ kalan çocuğu bir dişi kurt korumuş ve beslemiştir. Daha sonra kaçtıkları bir mağarada bu çocuktan on erkek evlat dünyaya gelmiştir. Gök Türkler bu inanç doğrultusunda her yıl soylarının çıktıklarına inandıkları bu mağarada toplanarak atalarının ruhlarına kurban törenleri yapmışlardır. Gök Türklerin bu mağarayı atalarının doğduğu kutsal mekân olarak kabul ettikleri ve atalar kültürünün uzantısı olan anma törenlerini bu mağarada yaptıkları görülmüştür (Taşağıl, 2012, s.380).

Tarihi yıllıkların bilgileri ışığında, ata mezarlarının korunması, bakımlarının sağlanması ve varlıklarının uzun yıllar devam ettirilebilmesi için büyük gayret sarfettikleri ortaya çıkmaktadır. Chin Hanedanlığı yıllığında Hun

hakanı Shih Lo'ya dair şöyle bir kayda rastlanmıştır; “*Chin devleti komutanlarından Tzu-ti, Shih Lo'nun topraklarına saldırdı. Lo ise hemen Tzu-ti'nin atalarına ait mezarı tamir ettirmek ve mezarı korumak için iki oymağı tahsis edeceğini bildirdi.*” (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.406). Millattan önce 79 yılında Hunlar Moğol Wu-hun'ların Hun hükümdar mezarlarına tahrip etmesi üzerine savaş ilan etmişlerdir (Taşağıl, 2018, s.67).

Atalar kültü siyasi iktidarın sağlanması için de önemli bir araç olmuştur. Moyun Çor döneminde yaşanan iktidar mücadelesinde halk temsilcileri ecdat mezarlığında kağanın huzuruna çıkmış; “*Ecdadımızın mezarları sizin mülkiyetinizde bulunmakta, kağanlık sizin hakkınızdır.*” demişlerdir (Tekin, 1982, s.801).

Atalar makamına sadece korumak ve kollanmak için değil yine askeri ve siyasi zafer sonrası veya yeni bir hakanın tahta çıkmasının ardından bu makamlara bir ziyaret gerçekleştirirdi. Hun hakanları, başa geçtiğinde her yeni tahta geçen lider gibi atalar türbesinde kurbanlar kestirmişlerdir (Alan, Kara ve Yorulmaz, 2008, s.107).

Gök Türk kağanı kurban vermek için asilleri, toplumun önderlerini atalar mağarasına her yıl ziyarete gerçekleştirildiğini görüyoruz. Bu mağara kimi rivayetlere göre Ötüken merkezine yakın bir yerde, kimi rivayetlere göre ise uzak bir yerde bulunuyordu. Çin kaynaklarında Gök Türklerin yılda bir kere atalara kurban verdiklerine dair kayıtlar vardır (Esin, 1979, s.44-85).

Kül Tigin'in ölümü üzerine Çin imparatoru büyük üzüntü duyduğunu göstermek ve Türklere baş sağlığı dilemek için hediyelerle birlikte kumandanlarını ve elçilerini, inşa edilen atalar türbesine yazıt kaleme alınması için yazıt ustalarını da göndermiştir (Thomsen, 2014, s.103).



Atalar kültünün önemiyle alakalı Türk tarihinde farklı örnekler bulunmaktadır. Kanglı Türklerinden Qumar Hatun'un geday Han'dan ailesinin mezarlarını düşman istilasından korumak istemesi atalar kültünün bir göstergesidir (Yorulmaz, 2012, s.73).

İslam sonrası atalar kültü doğrultusunda geçmiş ruhlar için adaklar adanmıştır. Tahtacılar kabirlerde llerine kurbanlar kesmektedirler (Yörükan, 2017, s.35). Atalar kültünün Anadolu coğrafyasında devamı Tunceli'de seyit olarak adlandırılan kişilerin mezarı olarak kabul edilen yerlere gidilerek tekbirler ile kurban kesildiği, törenlerin yapıldığı, dualar ve niyazlar da görülmektedir (Danık, 1993, s.34).

Tokat Zile Acısu köyünde soylarının Horasan Erenlerinden geldiğine inanılan evliyalar üzerine yemin etme adeti hâlâ yaşamaktadır (Selçuk, 2010, s.143). Karadeniz köylerinde mezarlıkların evlerin bahçelerinde yer alması hem arazi kıtlığından hem de Atalar kültüne bağlılıktan kaynaklanmaktadır.

Atalar kültü gereği mezarlıklara, kabristanlara sık sık uğramanın kabirdekileri mutlu edeceği inancıyla birlikte, İslam kaynaklarından ayet ve hadislerde, ayetlerde kabir ziyaretinin önemini vurgulamıştır. Anadolu'nun birçok yerinde Sivas, Çanakkale, şanlıurfa, ankırı, Anamur, Bergama, nye, Tortum gibi yerlerde atalar kültünün tipik örneklerini görebilmekteyiz. ly kişisel eşyasıyla birlikte gömmek ya da mezarının üzerine yiyecek içecek, araç gereç bırakma adetleri Anadolu'nun birçok kırsal alanında, dışarıyla kültürel etkileşime uzak dağ köylerinde hâlâ yaşatılmaktadır (rnek, 1979, s.72).

Osmanlı'da mezar taşları yola bakan tarafa doğru çevrilmiştir; çünkü gelen geçen kişilerden dua alınması bu şekilde sağlanmıştır. Ölen kişi kibleye doğru defnedilse de mezar taşi kible tarafında olmayabiliyordu (avuş, 2018,

s.31). Birçok türbenin bahçesinde veya etrafında büyük kazanlar ve ocaklar vardır. Türbelerde belli dönemlerde bir araya gelen yöre halkı bu büyük ocaklarda kurban etleri pişirmekte ve gelen konuklara ikram etmektedir. Özellikle Tahtacı köylerinde ocak kavramı daha da önem teşkil etmektedir. Tahtacı düğünlerinde oğlan evine getirilen gelinin, damatla birlikte yemek pişirilen ocağın etrafında üç kez dolandırılması, daha sonra evin içindeki ocağa saygı niyaz etmeleri önemlidir. Ocağın tütmesi ailenin devamlılığını sağlayan bir adet olarak görülmüştür (Çıblak, 2007, s.682).

Bir atanın kabrini tavaf etme ona saygı duymanın onun varlığıyla bütünleşmenin bir ifadesi olarak uygulanmıştır. İslam sonrasında mezarın etrafında tavaf uygulamasının yer alması ölüyle bütünleşmenin yahut onun vasıtasıyla Allah'tan istekte ve dilekte bulunulması söz konusu olmuştur. (Çoruhlu, 2003, s.76).

Türkçede türbe ziyaretlerinin halk arasında kullanımı ziyaret kelimesi olarak geçmektedir. Kelime kullanımı itibariyle Atalar kültü etkileri olarak evliyalari, önemli alimleri ziyaret manasındadır; bu kelimedenden anlaşılacağı üzere bir tapınma makamı olarak değil, belli dönemlerde kutsal makama yapılan ziyaret kastedilmektedir.

Osmanlı şehir haritalarında türbeler ziyaret olarak geçmektedir (Kolektif, 2016, s.30). Türbelerde medfun kişiler ya savaş sırasında büyük kahramanlıklar göstererek şehit düşen ya da askeri, idari veya dini ilimlerde uzman kişilerdir. Bu yerler hem o bölgeyi vatanlaştırıyor hem de bir nevi askeri, maddi ve manevi karakol vazifesi görüyorlardı. Bir türbenin siyasi, dini, sosyal ve kültürel görevleri bulunmaktaydı. Bütün bu örnekler İslam dini içinde yaşayan atalar kültürünün varlığını göstermektedir.

Osmanlı fethettiği yerlerde, daha önce o bölgelere İslam orduları sefer düzenlemişse şehit düşen asker ve kumandanların kabirlerini araştırmış, makamlarını yaptırarak o bölgeyi hızlı bir şekilde vatan kılmıştır. Örneğin; Kıbrıs Kırklar Türbesi, Hz. Ömer Türbesi, Hala Sultan Türbesi, Eyüp Sultan Hazretleri ile Balkanlardaki türbeler.

Özbekistan'ın birçok yerinde "is çıkarma" olarak bilinen bir uygulama bulunmaktadır. Yağ, tavada yanıcaya kadar kızdırılır ve yanmış yağın kokusundan ölümlerin ruhlarının istifade edeceğine inanılmıştır. Bu ritüel doğrudan ata kültürüyle ilgili genel bir uygulamadır. Fakat yakın zamanlarda ölen akrabaların ruhları için de is çıkarma merasimi yapılmaktadır (Baydemir, 2009, s.664). Türk kültüründe özellikle kutsal günlerde, kandillerde, taziyelerde, ölüm yıl dönümlerinde özellikle yağda kızartma türünden kokusu yoğun bir şekilde çıkan yemekler hazırlanıp etrafa dağıtılmaktadır, yemek kokusunun çıkması, is çıkarma merasimi haneler için önemlidir.

Bugünkü Kırgız Türkçesinde, evliya karşılığında oluya, ata, ata baba, pir kelimeleri kullanılmaktadır. Kırgızistan'da ata mezarlarını sayarsak; Mancılı Ata, Tastar Ata, Manas Ata, Bostektir Ata, Nıldı Ata, Araşan Ata, Koçkor Ata, Zulpukor Ata, Oysul Ata, Kıdır Ata, Abşır Ata, Davut Ata, Maykadam Kalpa, Çolpon Ata, Arslanbab Ata, Kambar Ata, Koşoy Korgonu, Hazreti Eyüp Mezarı, Koşoy Korgonu, Süleyman Ata Tahtı'dır. Köylerin üstünde bir tepede ve mümkün olduğunca yol kenarındaki alanlar mezarlık olarak ayrılmaktadır (Dıykanbayeva, 2009, s.4-8).

Atalar kültü doğrultusunda yapılan ziyaretler geçmişteki kişilere saygı mahiyetinde olup, kişilere tapınma veya ibadet söz konusu değildir. Atalar kültü İslam akaidiyle birleşerek Allah dostu ulu zatların makamlarını ziyaret etmenin temelini atmıştır. Türbeler, makamlar gibi maneviyatın çok olduğu

yerlerde duaların kabul olacağı inancı İslam kaynaklarında geçmektedir. Osmanlı devleti de birçok yerde türbeler inşa ettirmiş, türbelerin korunması, bakım ve ihtiyaçları için vakıflar kurdurmuş, türbedarlar atamıştır. Türbe ziyaretleri günümüzde de halk arasında hâlâ yaygındır.

İslamiyet sonrasında da atalar kültü belirli formlarda yaşamıştır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı padişahları geçmiş atalarının türbelerine önem vermiş ve belirli zamanlarda onarım yapmışlardır. Kosova'daki I. Murat Türbesi'ne yapılan yoğun ziyaretlerde veya Söğüt'teki Ertuğrul Gazi şenliklerinde halkın yoğun katılımından ecdada saygıyı gözlemleyebiliriz.

## **2.2. Dağ Kültü**

Türklerin ilk kutsal alanları olan yüksek rakımlı dağ zirvelerine tabiatın imkân verdiği ölçülerde yılın belirli dönemlerinde ibadet etmek için çıkmıştır. Tarih boyunca yükseklik, sonsuzluk, ululuk tanrının mekânı olarak algılanmış; bu sebeple insanoğlu tanrıya biraz daha yakın olduğunu hissettiği dağları kutsal kabul etmiş, dağların tanrıların mekânı olduğuna inanmıştır (Potapov, 2014, s.94). Türklerin göç ettiği bölgelerde dağların yüksek noktalarına kutsal kabul edilen hayvan motiflerinin, damgaların, yazıtların işlendiği kaya panolarında dağ kültürünün etkisini görebilmekteyiz.

Ötüken Dağı Gök Türklerin ve daha sonra Cengiz Han'a kadar uzanan devletlerin başkentiydi. Bu dağın kutlu bir dağ olduğu biliniyordu. Gök Türkler ile Kırgız Türklerini ayıran Kögmen Dağı da önemli bir dağdır. Arap coğrafyacılarının eserlerinde bu dağın adı ve önemi görülmektedir. Eski Türk yazıtlarında gök ve yerin Tanrı tarafından kılınmış, yani yaratılmış olduğu üzerinde durulmuştur (Ögel, 2010, s.425).

Dağ kültü sosyal hayatın içinde yer almıştır. Türkler dağ adına yemin ederler, buranın Allah'ın ikametgâhı olduğunu söylerlerdi (Şeşen, 2001, s.89). Barthold'un Türkistan tarihine kaynak olarak neşrettiği yazmalardan; "*Issık-göl kenarında bir dağ vardır. Türkler orayı makam edinmiştir, bir gece o dağın tepesinde ateş görmüş ve onun tepesine otağını kurmuşlardır.*" (Esin, 1968, s.143).

Kazakistan'da Esik kurganında çıkan dağ keçisi motifli maddi öğeleri ataların ruhlarına kurban edilen hayvanları temsil etmektedir. Altından yapılan dağ motiflerinin de dağ kültürünü işaret ettiği açıktır (Esin, 1979, s.24).

Günümüzde Altay Sayan bölgesinde dağa yemekler, içecekler, elbiseler adanmaktadır. Geleneksel olarak her kutsal dağ farklı bir boy ile ilişkilendirilmiş. Bir başarılı av, verimli otlak, su ve güvenli bir yolculuk için dağ kültü güvence vermektedir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.323). Altaylarda her boyunun kutsal saydığı bir boy dağı bulunmaktadır (Potapov, 2014, s.93). Altay-Sayan Türklerinde kutsal mekân sembolü olan dağ, kutsal vatan sembolüne dönüşerek Altay dağları kutsallık kazanmıştır (Bayat, 2006, s.4).

Hakaslar ölülerini yerleşim yerlerinin dışında tarla ve ot biçilen yerlerden uzak yüksek yerlere yakında var ise dağlara gömülürdü. Mezarı ziya ret etmek anlamında ise "*dağa gitmek*" tabirin kullanırlardı (Yılmaz, 2007, s.73).

İslamiyetle birlikte Gül Baba, Külahlı Dede, Sarı Kız Tepesi gibi namazgâh denilen mesire yerlerine ve tepelere, bayram günleri ve özel günlerde çıkılmaktadır (Yörükan, 2017, s.65). Topraktan verimli ürün elde etmek için yağmurun belirli dönemlerde yağması şarttır. Yağmur duası için bir

dağda veya tepede yöre halkı toplanır, kurbanlar keser, dua ve niyazlarda bulunurlardı.

Hun çağı ve sonrasında tiginler ile büyük tiginlerin mezarları büyük dağlar üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde “*İl azar Baba*”, Elazığ'daki gölcüğün yanında yükselen yüce bir dağın adıdır. Anadolu'da evliya ve ermişlerin adlarını taşıyan pek çok yüce dağ vardır. Bu inanış Türkistan ve Altay çevresindeki Türklerde yaygındır (Ögel, 2010, s.437-438).

Kastamonu ili Araç ilçesi Süzey köyü sakinlerinden 1934 doğumlu Seher Araç yapılan mülakatta; eskiden gençlik çağlarında yörenin en yüksek noktası olan ve neredeyse kutsal sayılan Karataş eteklerinde bütün civar köylerin, elli altmış köy ahalisinin iştirakiyle yağmur duasına çıktıldığını, burada kurbanlar kesildiğini, kazanlarla keşkek kaynatıldığını, keşkek pişirmek için güçlü kuvvetli genç gelin ve kadınların sırtlarında yayıklarla süt taşıdığını, kendisinin de 1950'lerde gelin geldiği bu köyde çok defa bu törenlere katıldığını, sırtında süt dolu yayıkla sabah ezanında yola çıkıp ormanda dağ yollarından saatlerce yukarı yürüyerek tören alanına ulaştığını ve burada dualar edildiğini ifade etmiştir

Dağlarda hükümdar soyunun mezarlığı, kurban yeri bulunuyordu. Kutlu dağda kut ve hükümdarlık sembolü olan, birbiri ile karışan efsanevi hayvanlar yaşadığına dair bilgiler mevcuttur. Milattan sonra VI. yüzyıldaki bir Bizans kaynağında, Türk hükümdarının altın bir dağda ikamet ettiği inancı olduğundan bahsedilmiştir. (Esin, 1979, s.130-134). Türkler mezarlık yeri olarak yüksek dağ zirvelerini kullanmışlardır. Kadim dağ kültü ve ağaç kültürünün kesiştiği noktalar bu zirvelerdir. Ölümsüzlük bahşeden ağacın yetiştiği kutlu dağdan, Türk hükümdarının yaşadığı ormanlı dağ olarak bahsedilmiştir (Esin, 1978, s.15-49).

Dağ kültüyle Gök Tanrı dini yakın ilişki içindedir. Gök Tanrı dininin ibadetleri dağların yüksek rakımlarında, kimsenin kolaylıkla ulaşamayacağı yerlerde olmaktadır. Dokuzoğuz ülkesi olarak bilinen Oğuzların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde zirvelerin en ulusu bulunur. Oğuzlar dağda adaklar adarlar, kurbanlar keserler, dua ederlerdi (Şeşen, 2001, s.91). Gök Tanrı dinine göre Tanrının bir mekânı yoktu. Dede Korkut hikâyelerinde sıklıkla kutlu dağ ile ilgili efsaneler geçmektedir (Ergun, 2003, s.78-85).

Türk dünyasında, kutlu dağlardan bereket, uğur getirmesi için alınan taş, odun gibi nesnelerin tekrar alındıkları yerlere bırakılması gerektiğine, bırakılmazsa alan kişilerin başlarına bir kötülük geleceğine inanılmaktadır. (Ergun, 2003, s.82).

İslamiyet sonrasında dağ kültürünün izlerini görebilmekteyiz, kültürel devamlılık yoluyla yüksek zirvelere verilen kutsallık Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Bunun en güzel mimari örnekleri ise İstanbul'un tepelerinde görülmektedir. “*Camiler ilahi tecellinin vahy olduğu birer dağa (kuh-ı tecelli), kubbeler hem otağa hem semaya teşbih ediliyordu. Bayezid, Süleymaniye, Sultan Ahmed, Şehzadebaşı, Yavuz Selim ve Fatih gibi.*” (Esin, 1978, s.51). Anadolu yakasından Suriçi bölgesine bakıldığında tarihi camilerin kubbeleri dağ kültürünün kutsal zirveleri gibi gözükmektedir.

Anadolu'yu vatan kılan Türk boylarından Danişmend Ahmed Gazi Anadolu'da askeri seferlere çıkmadan önce Seyyid Battal Gazi'nin türbesinin olduğu dağı ziyaret ederek dua ve dileklerde bulunmuştur (Turan, 2011, s.151).

Tunceli'de dağ önemli bir olgudur. Tujik Dağı efsanesine göre, Sultan Hızır'ın mezarı o dağın tepesindedir ve istediğine oradan yardım etmektedir.

Çeşitli adakların adandığı ziyaret makamları dağların zirve noktalarında yer almaktadır (Danık, 1993, s.31). Fakat her dağ kutsal sayılmamaktadır, dağların kutsal sayılabilmesi için yüksek rakımlı olması, zirvelerinde devamlı kar ve buzul olması, kutsal sayılan hayvanların yaşaması şarttır (Ergun, 2003, s.77) Muğla’da yaşayan yörükler şehir merkezine indiklerinde, bir Eren türbesi ile karşılaştıklarında “*Yörüğün ereni dağ başında olur.*” ifadesini kullanırlar (Önal, 2013, s.11). Bu cümlede dağ kültürünün Türk kültür hayatındaki yerini anlayabilmekteyiz.

Ortaçağ döneminde Haçlılarla yapılan savaşlar neticesinde şehit olan Kayseri emiri Hasan Bey’in Niğde yakınlarında Hasan Dağı’nda bulunan kabri Selçuklular zamanında önemli ve büyük bir ziyaretgâh olmuştur (Turan, 2003, s.220). Yüksek dağ zirvelerinde türbelerin inşa edilmesi ve kutsal makamlara olan ziyaretlerin yapılması Selçuklular döneminde de devam etmiştir.

Denizli’nin Beyağaç ilçesindeki Çiçekbaba Dağı’nda yılın belirli mevsiminde ağustos ayının son haftasında bir araya gelen Sünniler ve Aleviler aynı anda kurbanlarını kesmekte, namazlarını kılmakta ve dualarını etmektedir. Bu anma günü dağ kültü ile İslam inancının örtüştüğünü göstermektedir. Sivas’ın Suşehri ovasını çevreleyen Kösedag’ın zirvesinde yığma taşlardan yapılmış Köse Süleyman ziyaretinde, Temmuz ayının üçüncü cumartesi çevre illerden gelen ziyaretçiler kurbanlarını keserler, cemaat halinde namaz kılarlar ve mevlidlerini okuturlar. (Üçer, 1993, s.759). Yaz aylarının belirli dönemlerinde Türk coğrafyasının birçok kutsal dağ zirvelerinde Denizli, Sivas’ta ve diğer birçok bölgede yapılan etkinlikler gibi birçok mevlid, keşkek günü gibi buluşmalara şahit olmaktadır.

Yusuf Ziya Yörükân Anadolu’da Alevilik ile ilgili yapmış olduğu saha çalışmasında aktardığı izlenimlerini şu şekildedir; “*Bu kadar yatrın bulunduğu*



*hiçbir yer görmedim; Dur Hasan Baba, Tütünlü Baba, Kepçeli Baba, Sırıklı Baba, Üç Baş, Yalın Gazi, Hüseyin Gazi, Yediler. Bu nokta-i nazardan denilebilir ki yatırlar vasıtasıyla vatanlarının taşını, toprağını kutsallaştırmışlardır.”* (Yörükkan, 2006, s.73). Türkler yeni fethettikleri coğrafyaları anıt mezarlar, kümbetlerle, türbelerle donatarak vatanlaştırmıştır.

Alevilere göre yatırların bulunduğu dağlar, tepeler mukaddes sayılmıştır. Her tepede bir yatır bulunur, her tepenin ismi bu yatıra izafe edilir. Çorak bir yere yerleşenler bile köyün toprağını terk etmezler; çünkü bütün maneviyat ve geçmişleri ile dağlara, tepelere, yatırlara bağlıdırlar. Karacadağ ismi Türkistan’da Taşkent’te, Diyarbakır’da, Rumeli’de bir dağ ismidir. Aynı zamanda Sarı Saltuk, Karaca Ahmed ve Hıdır Baba isimlerine birçok yerde rastlanılmaktadır. Dağ ve tepe isimleri Türk coğrafyasında ortak kimliğe vurgu yapmaktadır (Yörükkan, 2017, s.36).

Giresun’daki yer isimleri içerisinde yer alan Abdal Musa Tepesi, Akılbaba, Bektaş Yaylası, Güvendi Yaylası, Ali Meydanı, Semah düzlüğü gibi tepelerin ve yaylaların isimleri Hacı Bektaş Veli ve onun yoldaşlarına atfen verilmiştir (Özdemir, 2013, s.144).

Türk halk edebiyatında dağ kültürü en sık temas edilen konuların başında gelir. Türkiye Radyo Televizyon (TRT) arşivinde Azerbaycan’dan Kerkük’e, Erzurum’dan Balkanlar’a kadar derlenmiş yüzlerce türkü, dağların Türk kültüründeki önemini apaçık ve canlı şekilde ortaya koymaktadır. Türkülerde, uzun hava ve ağıtlarda, atasözleri ve deyimlerde, hikâye ve masallarda sıkça işlenmesi dağların toplumsal hafızadaki önemi hakkında fikir vermektedir. Türk insanı binlerce yıldır göç yollarında çektiği zorlukları, gazalarda yitirdiklerinin acılarını, gurbet ve hasret duygularını dağlar ile açılan içli türkülerde ifade etmiştir. “*Yüce dağ başında yanar bir ışık, Bir of çeksem*

*karşiki dağlar yıkılır, Dağlar dağladı beni, Bu dağlarda bağ olmaz, Erzurum dağları kar ile boran”* diyerek efkârını, hasretini ve acısını dile getirmiştir.

Balkanlarda ve diğer Türk bölgelerinde yüksek tepelerde ve dağ zirvelerine yakın yerlerde yüzyıllar öncesinden kalma türbeler ve yatırlar günümüzde halen önemini kaybetmemiş, toplumun sosyal hafızasında köklü bir yer edinmiştir. Düzenlenen törenlerle yaşlı ve genç kuşaklar biraraya gelerek toplumsal kültürel hafızanın yaşanması sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra Türkiye sınırları dışında kalan Türk toplumları için bu kutsal alanlar adeta birer kalkan vazifesi görmüş olup, Türk İslam akaidi ve kültürünün korunmasını sağlamıştır. Büyük baskı ve şiddetli asimilasyon politikalarına rağmen günümüze kadar varlıklarını koruyabilmelerinin en büyük dayanağını atalar ve dağ kültü oluşturmaktadır. Eski Türk inanışlarının temeli olan kültlerin İslamiyet ile iç içe geçtiğinin en belirgin örneklerini Balkanlar, Ortadoğu, Kırım, Kafkaslar ve Türkistan bölgelerinde görmek mümkündür.

İslamiyet öncesi Türk tarihinde dağ unsuru bir tapınma aracı olarak değil, kutsalın atfedildiği bir mekân olarak düşünülmüştür. Tevhid inancının temel referans alındığı İslam dininin geleneklerinde Uhud, Hira ve Sina Dağı kutsal olarak algılanmıştır. Uhud Savaşında üstünlüğünü kaybeden ve dağılan İslam ordusunu Uhud Dağı sahiplenmiştir. Türk siyasi ve toplumsal hayatında bir deyim halini alan “*Hira Dağı kadar Müslüman, Tanrı Dağı kadar Türk*” ifadesi dağlara duyulan sevgi, muhabbet ve saygının işaretidir.

### 2.3. Ağaç Kültü

İnsanlık tarihi boyunca ağaç ögesi hep hayati konumda yer almıştır. Ağaç unsuru insan hayatının günlük işleyişine katkı sağlayan doğanın korunması ve genişlemesi için önem teşkil etmektedir. Türkler ağaca ayrı bir kutsiyet vermiştir. Bu doğrultuda ağaç tarihi menkıbelerde, mezarlıklarda, devlet sembollerinde karşımıza çıkmaktadır.

Gök Tanrı dinine mensup Türkler dini törenlerini ya kayın ağacının altında ya da yakınlarında kayın ağacı bulundurarak veyahut kayın ağacına bez ve paçavralar bağlamak suretiyle yapmışlardır (Korkmaz, 2003, s.102). Eski Türk inancında bozkır ortasında yetişen ve etrafında başka bir ağaç bulunmayan, tek başına bulunan heybetli, ulu ağaçlara önem verilirdi. Ağacın etrafında dilekler dilenmekte, Gök Tanrıya kurbanlar adanmaktadır. Ayrıca dünyanın merkezinde bir merkezi ağaç olduğuna da inanılmaktadır (Rozwadowski ve Kosko, 2002, s.20).

Rusya Ermitaj Müzesi'nde Sibiryaz hazineleri kısmında; kazılardan çıkan milattan önce I. yüzyıla ait yaklaşık on altı santimetre boyunda, beş yüz gram ağırlığında altından bir plakanın üstünde hayat ağacı ile iki adet at ve ölümü anlatan üç kişinin tasvirleri bulunmuştur (Jacobson-Tepfer, 2015, s.3). Arkeolojik kazılarda elde edilen buluntularda ağaç kültürü unsurunu görebilmekteyiz.

Tabgaç Türkleri ağaçlar, bilhassa karaağaçlar dikerek, mukaddes ormanlar vücuda getirmişlerdir (Esin, 1979, s.82). Günümüzde Türkçe yer adlarında çok sayıda karaağaç isimli köy, belde ve ilçe isimlerine rastlanır. Karaağaç, Yukarıkaraağaç, Eskikaraağaç, Şarkıkaraağaç, Yenikaraağaç, Küçükaraağaç yer isimleriyle karşılaşılmaktadır.

Türk tarihi hakkında önemli bilgiler içeren Oğuz Kağan Destanında ağacın boy simgesi olduğu da yazılıdır. XIII. yüzyıla dayanan bir kaynakta her boyun ağacı ve kuşu olduğu belirtilmiştir. Kırgız ilinde çok büyük çamlar, kayın ağaçları, karaağaçlar, söğütler olduğu ağaçların kutsal sayıldığı Han devrine ait Çin kaynaklarında görülmüştür (Esin, 1978, s.36). 1870'li yıllarda Türkistan'a seyahat düzenleyen Amerikalı Magaman'ın notlarına göre kutsal kabul edilen karaağaçların gövdelerinin genişliğini üç insanın kucaklayamayacağı kadar heybetli, büyük ve uludur (Tanyu, 1968, s.33).

Türklerin ağaç kültürüyle İslam dininin ağaca verdiği önem bağdaşmış, İslamiyet sonrasında da ağaç kültürü İslam dini formunda yaşamıştır. İslam dini ağaçlara ve ağaç dikimine karşı hassasiyetle yaklaşmış, Hazreti Peygamber birçok defa ağaç dikimini teşvik etmiştir. Mesnevi'de Hazreti Peygamberle ağaç arasındaki diyalog bulunmaktadır. Selçuklu devrinde ve daha sonraki zamanlarda hurma ağacı şeklinde süslemeler dini mimaride yerini bulmuştur. (Esin, 1978, s.48).

Hayat ağacı tasvirleri türbeler, kümbetler ve mezar taşlarında yerini almıştır. Kayseri Döner Kümbet'te, Niğde Hüdavent Hatun Türbesi'nde, Ahlat'ta, İstanbul Aksaray Muratpaşa Haziresi'nde, Afyon Boyalıköy'de, Tokat'ta örnekleri bulunmaktadır (Öney, 1967, s.33 ).

Reşideddin'in Oğuznamesi'nde; Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in babası Toksürmüş İçi (Elçi) rüyasında vücudundan sağlam gövdeli, çok dallı, budaklı üç sağlam ağacın çıktığını görmüş ve bu rüya kendisinden dünyaya gelecek üç oğlunun da cesur ve kahraman komutanlar olacağı şeklinde yorumlanmıştır. Kırgızların meşhur tarihi Manas Destanında da ağaç motifi sıklıkla işlenmiştir. XIII. yüzyılda Türk tasavvufunun önderlerinden Yunus Emre eserlerinde, XIV.

yüzyıl tasavvuf halk edebiyatında Pir Sultan Abdal'ın eserlerinde sıklıkla ağaç unsuru konu edilmiştir (Korkmaz, 2003, s.103-107).

Destanlarda ve menkıbelerde sıklıkla karşılaşılan ağaç kültü Osmanlı Devletinin kuruluş aşamasında da görülmektedir. Kendini Oğuz Han sülalesine dayandıran Osman Gazi'nin rüyasında göbeğinden çıkan bir fidanın büyüyerek, gölgesinde dağların ve pınarların bulunduğu ulu bir çınar ağacına dönüştüğünü Şeyh Edebalı'nın evinde gördüğü rivayet edilir (Esin, 1978, s.50). Ayrıca Osmanlı Bankası'nın logosu da tarihi çınar ağacıydı. Yaşanılan coğrafya hayatın devamlılığı için hangi imkânları ve nimetleri sunmuşsa, o unsurlar zamanla kutsanmış ve birer kült haline gelmişlerdir. Osmanlı da kendini çınar ağacıyla özdeşleştirmiştir.

Kazakistan Türklerinde mezara ağaç dikilir, üstünde ağaç bulunan mezarlarda yatan kişilerin ermiş olduğuna inanılırdı (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.397). Günümüzde Türk coğrafyasında birçok eren veya yatır yerlerinde eski zamanlarda dikilmiş yaşlı ağaçlarla karşılaşmaktayız. Selçuk dönemine ait İran'da bulunan Karagan Kümbetinin içinde yer alan süslemelerden birinde hayat ağacı figürünün yer alması Türklerin ağaç kültüne verdiği önemi göstermektedir (Cezar, 1977, s.315).

Ağaç kültürünün kutsallığı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde halen devam etmektedir; özellikle kadim ağaçların altında kabirleri bulunan ulu zatlara ait mezar taşlarına belli dönemlerde adaklar kesilip, bezler bağlanmaktadır. Dünyanın en eski ibadet yeri olan Şanlıurfa Göbeklitepe'de tarihi ibadet alanının üst kısmında yer alan yerel vatandaşlar tarafından Göbeklitepe yatırı olarak anılan yatırda, Çanakkale Koşuburnu köyündeki yatırlarda, Denizli Koyunbaba Türbesi'nde, Bulgaristan Kayıpdede Türbesi'nde mezar taşlarında ağaç kültürünün devam ettiği açıkça gözlemlenebilmektedir.

Türk boyları anayurtlarından batıya doğru göç edip, yeni yurtlar elde etmeye başlamışlar ve bir kısım boylar ormanlık bölgeleri yurt tutmuşlardır, bunlara Ağaç-erleri denilmiştir (Sümer, 1962, s.522). Türkiye'nin kıyı kesiminde Akdeniz ve Ege bölgelerinde yaşayıp, geçimlerini ormancılık işleriyle kazanan Tahtacılar da katiyen yaşlı ve ulu ağaçları kesmezler, ağaçların kutsallığına atfen koç kurban ederek ticari işlerine başlarlar. (Yörükan, 2006, s.270).

Antalya, Burdur, Muğla yörelerinde tahta mezar taşlarına rastlanmıştır. Bu mezarlara hece tahtaları denilmektedir. Erkek mezarları daha hacimli, kadın mezar başlıklarının üstünde V şeklinde bir oyuntu bulunmaktadır, çocukları ise normal tahtalardan çok daha küçük ölçüde yapılmıştır (Elitez, 1996, s.70). Nizami adlı şair Kıpçak bozkırlarında toprağa saplanmış tahta okların ağaçtan yapılmış mezar taşlarının deniz kıyısındaki otlar kadar çok olduğunu söylemiştir (Roux, 1999, s.309). Ağaç mezar taşlarının Osmanlı formundaki örnekleri Denizli Acıgöl Akpınar köyü, Afyon, Kastamonu yörelerinde görülmektedir.

Malatya Arapkir ilçesindeki Onar Dede Mezarlığı'nda kutsal olduğuna inanılan ağaçlar kesilmemekte, sadece kuruyan dallar temizlenerek kesilen kurban etlerin pişirilmesinde kullanılmaktadır (Kaygusuz, 1983, s.11). Tunceli Hasan Halife mevkiindeki yaşlı ağaçların kutsal olduğu inanılmakta ve bu ağaçlara hiçbir surette zarar verilmemektedir. (Danık, 1993, s.42).

Anadolu'da bazı bölgelerde kabir ziyaretine mersina ağacı götürülmesi, kavak dalından bayrak yapılması, kabre iğde ağacı dikilmesi Türk kültüründeki ağaç kültüne referans etmektedir. Ayrıca, mevtanın mezarının baş ve ayaklarına tahta dikilmeside oldukça yaygındır (Kalafat, 1996, s.256).

Osmanlı dönemi mezar taşlarında kullanılan servi ağacı motifi İslamiyet öncesinden kalan ve İslami inanışla örtüşen ağaç kültürünün Osmanlı yorumudur. Servi ağacı aynı zamanda elif gibi dosdoğru anlamını da ifade etmektedir, mezarlıklara dikilmesinin bir sebebi de budur. Hacı Bektaş Veli'nin velayetnamesinde ağaçla ilgili, özellikle ardıç ağacıyla alakalı çeşitli kerametlere rastlanmaktadır (Gürsoy, 2012, s.48).

Servi ağacının bir başka doğal niteliği ise kesildikten sonra asla aynı kökten yetişmemesidir. Bu durumun yaşayanlar için ölümün kesinliğini, dünyada yeniden dirilmenin mümkün olmadığını anlattığına inanılmaktadır. Ayrıca ağacın dik ve düzgün biçimi doğruluğun, dürüstlüğün; rüzgârda savrulmayan sağlam yapısı ise sabrın sembolü olmuştur. Mezar taşlarındaki servi ağacı da İslamiyetteki elif gibi dosdoğru olma ve tek tanrı inancı tevhidi temsil etmiştir (Delikgöz ve Alıç, 2010, s.116).

Dut ağacının Türkistan'dan Anadolu'ya Türklere ait kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan önemi bulunmaktadır. Alevi Bektaşî inancında da mezarlıklarda bulunan dut ağacının Hacı Bektaşî Veli ile ilgisi açıktır. (Gürsoy, 2012, s.53). Çıtlak, çınar, servi ağaçlarının yanında dut ağacı da kutsal sayılan, önem verilen ağaç türüdür; çünkü dut ağacı uzun ömürlüdür, meyvesinden çeşitli ürünler elde edilmekte, kozasından ipek imal edilmektedir. Birçok yörede yeni doğmuş bebeklerin kötü gözlerden, nazarlardan korunması amacıyla elbiselerinin üzerine çıtlak ağacından yapılmış nazarlıklar asılmaktadır.

Malatya ve çevresinde kutsal ağaçların bulunduğu kabul edilen otuz iki mekân bulunmaktadır. Kutsallık atfedilen meşe, dut, karaağaç, ardıç, alıç, çınar, çalı, yaban armudu, incir gibi ağaçlar kesilemiyor, yakılamıyor, yapraklarından bile istifade edilemiyordu (Oymak, 1994, s.136). Nahçıvan

bölgesinde Şerur, Babek, Culfa, Ordubad, Şahbuz ilçelerinde kadim, ulu ve yalnız ağaçlar kutsanmış ve etraflarında yatırlar, ziyaret yerleri oluşmuştur. (Amanoğlu, 1997, s.51)

Mezarlara ağaç dikme çok eski bir Türk geleneğidir. Antalya'nın Toros yaylalarında ardıç ağaçlı mezarlar bulunmaktadır. Kabirlerin üzerlerine çoğu zaman paçavra bağlanır. Ardıçlı mezarlar Manas Destanında da önemli bir yer tutmaktadır. Anadolu'da, dağların veya tepelerin üzerindeki ağaçlar halkın kalbinde sevgi ve saygı ile yer almışlardır (Ögel, 2010, s.470).

Osmanlı'nın kuruluş döneminde Rumeli bölgesine yapılan akınlarda İnceğiz Kalesinin fetih hikâyesinde I. Murat'ın, ulu bir kavak ağacının dibinde dinlenirken kalenin fetih için dua etmesinin ardından kalenin alınması üzerine kavak ağacına duyduğu muhabetten dolayı Devletlü Kaba Ağaç adını vermiştir. Evliya türbeleri içinde veya tek başına yaşayan ulu ağaçların dallarına bez bağlayıp dua ederek bir istekte, bir niyazda bulunulması ağacın eski Türk kültüründe soyu, nesli temsil etmesiyle ilgilidir (Işık, 2004, s.99).

Dağ, Ağaç ve Atalar kültü çoğu zaman iç içe girmiştir. Kutsal başkent sayılan Ötüken dağlık ve ormanlık bir bölgedir. Kutsal alanlarda kaya resimlerinde, anıt mezarlarda, kurganlarda, türbelerde, Hıdırellez ve önemli anma etkinliklerinde kültlerin İslamiyet sonrasında da Türk kültür hayatında yaşadığı ve etkisinin kaybolmadığı gözlemlenmiştir.

#### **2.4. Ölü Gömme Geleneği**

Türklerin İslamiyet öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönemde ölü gömme geleneği oluşmuştur. Bu iki dönem arasında farklılıklar mevcut olduğu gibi, ortak yönlerde vardır.



Önemli tarihi belge niteliği taşıyan Türk yazıtlarında cenaze töreninin yapıldığına dair cümleler işlenmiştir. Yenisey Yazıtlarında Bilge Küli Çor'un cenaze töreninin yapıldığı, mezar yazıtının süslendiği ve yazıtını diktiği ifade edilmiştir (Aydın, 2012, s.165). Ongin yazıtının sağ yüzünün on ikinci satırında; “...güçlü, cesur hakanından ayrılı verdiniz, Bilge Taçam cenaze merasimini yapmağa gayret ettim.” Minüsinik Müzesi'ndeki yazıtta; “Yetmiş yaşına erdim, yetmiş er öldürdüm, akrabalarım, erler (beni) ipek kumaşlara sararak defnettiniz.” (Orkun, 2011, 506).

Kül Tigin yazıtının doğu yüzünün dördüncü satırında; “Cenaze törenine yasçı ve ağıtçılar, doğuda gün doğusundaki Bökküli bozkırı yurdundan, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, ..., Otuz Tatar, ..., bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuştur.” (Aydın, 2012, s.57). Cenaze törenlerinde çevre bölgelerden gelen Türk boyları ve farklı milletlerin temsilcilerinin yer aldığı belirtilmiştir.

Türklerin matem tutma usulünü VI. yüzyılda gören Bizanslı Menandros'un anlatımına göre; cenazeye katılanların yüzlerini bıçaklaması, elbiselerin paralanması, göğüsleri açık bir biçimde at üstünde taşınan davuluna dayanan genç bir davulcunun ağlaması şeklinde nakledilmiştir (Esin, 1978, s.304).

Gök Türk hakanı İstemi Yabgu'nun matemine iştirak eden Bizans elçileri, Türklerin yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk hakan'ın tepkisini daha fazla çekmemek için elçiler bütün bu hakaretlere ve kötü sözlere razı olmuşlardı (Güzel, Çiçek ve Koca, 2012, s.18).

Gök Türklerin cenaze törenlerinde katılanların yüzlerini çizmesi ve gözyaşı akıtmaları gelenektir. Törene katılan Çinli elçinin yüzünü çizmeme

isteği kayıtlara geçmiştir. Tören esnasında kurban edilen koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı. Bilge Kağan'ın cenaze töreninde halk saçlarını, kulaklarını kesmekle beraber en iyi cins atlarını, kürklerini de hediye olarak sunmuşlardır (Taşağıl, 2012, s.26-112-353). Eski Türk hakanları için yirmi odalı büyük bir mezar yapılırdı, her odasında bir mezar kazılırdı, mezar odaları altın yaldızlı ipek kumaş ile döşenirdi (Şeşen, 2012, s.46).

Türkler, ölünün ruhunun cenaze töreninde kurban edilen atlarla birlikte Kızıl dağa çıktığına inanıyorlardı. Hamilton ve Tryjarski tarafından okunan Hutuk ula taş anıtı üzerindeki kitabede, Gök Türklerin cenaze töreni sırasında geyik de kurban ettikleri ifade edilmiştir (Esin, 1978, s.19).

Gök Tanrı'ya ve ölen kişilere kurban olarak geyik ve yabani at gibi hayvanlar avlanırdı. Bunların bazı kısımları törene iştirak edenlerle yenilirdi, böyle törenlerin tasvirleri Orta Asya'da milattan önceki bin yıldan ve Gök Türk devrinden kalma mezarlarda bulunmuştur. Bu devirdeki mezar yazılarında ve mezarlardaki hayvan tasvirlerinin kurban edildiğine işaret edilmiştir. (Esin, 1978, s.111).

Kuzey Çin, Moğolistan Chuluutyn Gol bölgelerinde bulunan tekerlekli at arabaları, içerisinde ölmüş kimselerin bedenlerinin taşındığı cenaze taşıma araçları olarak da kullanılmıştır. Ölümünden sonra yaşanacak dünyaya gitme ve ataların ruhlarıyla buluşma aracı olarak atlı arabalar vasıta kılınmıştır (Jacobson-Tepfer, 2015, s.208-210).

Oğuzlarda ölen beyler kurtak denilen mintan giymiş, belde kemer, elde kadeh olarak, silahları ile birlikte kubbeli bir türbeye gömülmüştür. Kurban verilen atların derisi, ölen kimse öbür dünyaya varınca kendisine binek olmak üzere türbenin etrafına direklerle dikiliyordu (Esin, 1978, s.83).

Ölen bir kişi son yolculuğuna uğurlanırken sadece erkekler değil, aynı zamanda kadınlar da eşlik ederlerdi. Kişinin ruhunu teslim etmesiyle kadınlar çığlık atmak, bağırarak, ağlamak, dövünmek, yüzlerini çizmek ve saçlarını yolmakla yükümlüydüler. Ölen kişi zengin ve otoriter biri ise, yas alameti olarak yurdun, çadırın ortasındaki ipe bayrak asılırdı. Ölenin karısı bir yıl boyunca yas tutar ve bu süre zarfında başına kara bir başörtü takardı. Defin işlemi gerçekleştirildikten sonra atlar kurban edilirdi (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.390-392). Ölenin gittiği yerde büyük savaşlar olduğuna inanılmaktadır ve bu yüzden ölen kişiyle birlikte atı da gömülmüştür (Güzel, Çiçek ve Koca, 2012, s.130).

Kazak Kırgızlar defin yerinden dönerken geriye bakmazlar ve atlarını düşmelerine sebep olacak kadar hızlı şekilde sürerek mezarlık alanından uzaklaşırlardı. Kadınlar saç örgülerini çözerler, bilezik ve küpe takmazlar; erkekler ise kırk gün boyunca traş olmazlardı. Buradaki amaç ruhen ve bedenen perişan bir halde olduklarını göstermektir (Harva, 2015, s.233-240).

Türkler kabirlere ölenin değerli eşyalarını da koyduklarından mezarları komşuları tarafından sık sık soyuluyordu. Kutsal alanların tahribi kurganların içindeki değerli eşyaları yağmalamak için değil, aynı zamanda düşmana meydan okuma davranışı olarak da kendini sıklıkla göstermiştir (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.430).

Çin rivayetlerine göre, Türkler; cesedi kubbeli çadıra yatırılıyordu. Türk kağanlarının mezar abidesi dağ şeklindeydi, mezar taşlarında astrolojik remizler de bulunuyordu. Ölen kişi giyimli ve zırhlı olarak, silahları ile birlikte, atı ile mezara yerleştiriliyordu. Mezardan abide olarak, ölenin bir portresi ve hayatı sırasında giriştiği savaşların sahneleri tasvir ediliyordu (Esin, 1980, s.109). Ölülerle beraber ona ait eşyaları ve silahları birlikte gömmeye adeti bazı

Tahtacılar halen geçerlidir. Cenazeyi defnettikleri zaman onu kabre bir yatak yorgan ile beraber koymaktadırlar (Yörük, 2006, s.34).

Ölü gömme törenlerinde ölen kişinin hayattayken kullandığı tüm eşyalar toplanır, önemli silah aletleri olan ok, yay ve kılıçları cesedin üstüne konular, kişinin sosyal statüsüne göre farklı sayılarda kurbanlar kesilirdi; ayrıca kesilen kurbanların cennete giderken binecekleri hayvanları olduklarına inanırlardı (Şeşen, 2012, s.15). Kurban Bayramı kesimlerinde halk nezdinde küçükbaş, koç kestirmek istemelerinin temel nedeni kesilen kurbanlar sayesinde sırat köprüsünden çabuk geçebilecekleri inancı yatmaktadır.

Eski Türk ölü gömme merasimlerinde, cenaze günü misafirlerin eve, çadıra gelerek, hane kapısının önünde en acıklı, en sesli şekilde ara vermeden, durmadan ağlayarak, kırbaçlarla bedenlerine vurmaları, ölünün kubbeli çadırının kapısına bayrak dikme adetleri vardır. Katılanlar saçlarını keserler, cenaze sahibinin yakınları gelenlere davet verir. Bu merasimler reisler, büyükler için yapılmaktadır, halk için ise bu törenlerin bir kısmı yapılmaktadır. (Şeşen, 2012, s.36). Ölen kimse mezar çukuruna, kemer ve kılıcı belinde, elinde bir kargı olarak oturtulurdu (Esin, 1979, s.84).

Türklerde ölü yakma adeti kimi kaynaklarda ifade edilmiş olsa da arkeolojik buluntular bunun genel olmadığını, çok kısa bir dönem için Türkistan'ın belirli bölgelerinde uygulandığını ortaya koymuştur. Cenaze törenlerinde cesedin yakılmayıp gömüldüğünü belirten kaynaklar şunlardır; Reşideddin, Vassaf, İbn Batuta, Rubrouck, Marco Polo (Roux, 1999, s.235).

Hun boylarının, cenaze merasimlerinde mezarın etrafında at ile yarışmak ve ağaçlara kutsallık atfetme gibi adetleri vardır. Gerek mezarın, gerek mukaddes sayılan başka makamların etrafında, erkekler at üstünde yüzlerce

kere dönerlerdi. Muhtelif hayvanlar, ok veya kama gibi sivri bir silah ile vurularak ölen kimseye kurban edilirdi. Kagnılı boyları kurt ulumasına benzer şekilde, şarkılar söylerlerdi. Matem merasiminde musiki aletler çalar ve oynarlardı (Esin, 1978, s.57-73).

Cenaze ve ölü gömme merasimlerinde toplum bir araya gelmiş, sosyal bağların güçlenmesine vesile olmuştur. Türklerde asıl dini ibadetler cemiyet halindeki resmi ayinlerdir. Bunların en başında kurban merasimleri gelmektedir. Bunun yanında evlenme merasimi, milli av, bey toyu, yağmur merasimi, yuğ törenleri de toplu olarak yapılmaktadır (Yörükkan, 2009, s.68). Türk boylarında öteki dünya inancına sahip olundukları için mezarlıklara, ölü definlerine karşı saygılı ve ihtimamlı bir davranış hakim olmuştur (Rice, 1965, s.12).

Karakum bölgesindeki İslam dönemine ait mezarlarda rastlanan at dişi İslam öncesi cenaze törenlerinde kurban edilen at merasiminin İslamiyet sonrasında da yaşatıldığına bir kanıttır (Bemmann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.298).

Cenazelerde hayvan kesme geleneği Anadolu'da, Karakalpaklı ve Irak Türklerinde devam eden bir gelenektir (Kalafat, 1996, s.252). Karakalpaklıların yaşadığı Amu-Derya bölgesindeki Tok-Kale buluntuları arasında cenaze ve yas merasiminin tasviri yapıldığı kutunun üstünde başlarını döven, saçlarını tutan ve elleriyle göğüslerine vuran insanlar ve ortada yatan bir cenaze töreni tasvir edilmiştir (Frumkin, 1970, s.100).

Selçuklu Türkiyesinde beylikler dönemi cenaze töreninde Türkistan coğrafyasından izlerle doludur. Amasya Beyi Timurtaş için yapılan cenaze

töreninde devlet erkânı hazır bulunmuş ve ağıtlar eşliğinde edebi istirahatgâhına götürülmüştür (Goodwin, 1988, s.64).

Eski Türk ölü gömme geleneğinin İslamiyet sonrasında devam ettiği birçok örnekte görülebilir. Afganistan'ın Peşaver sınırındaki bir köyde, Kayseri Sarioğlan kazasına bağlı Kale köyünde ve Çanakkale'deki Tahtacı köylerinde Hun devrinden kalma ölüyü eşyalarıyla beraber gömme geleneği devam etmektedir (Karamağaralı, 1992, s.13).

Erbil Türkmenlerinde cenaze sırasında dizlere, bacaklara vurmak, ağıt yakma halkası oluşur ve cenaze yakını bu halkaya oturmak mecburiyetindedir, aksi takdirde hoş karşılanmamaktadır (Tawfeq, 2014, s.71).

Günümüzde Kazak Türklerinin defin adetlerinde durum İslamiyet öncesi alışkanlıkların devamı niteliğindedir. Cenazeye gelenler yurda (çadır) yaklaştıklarında onlara ölen kişinin atının kesik başı gönderilmektedir (Uyumaz ve Kızılıtoprak, 2005, s.389). Ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek adeti Kazaklar ve Kırgızlarda günümüze kadar yürürlükte olan bir adettir. Matem töreninde atın kuyruğu kesildiği gibi, ölünün karısının saçları da matem ve dulluk alameti olarak kesilirdi. Fatih'in veziri Mahmut Paşa adına yazılan Desturname-i Enveri'de Aydın oğlu Mehmet Paşa'nın ölümünden bahsedilirken, matem alameti olarak oğlu Umur Bey'in saçını kestiği söylenmektedir (İnan, 1952, s.706).

1748 yılında ölen meşhur Küçük Cüz Kazak Hanı Ebu'l Hayr'ın mezarına da cesediyle birlikte kılıcı, mızrağı ve oku konmuştur. XIX. yüzyıl ikinci yarısına ait kayda göre erkeklere ait mezar taşlarına mızrak konuluyordu. Atalar kültü geleneğinden dolayı zengin ve tanınmış kimselerin cesetleri

Türkistan'a götürülerek Hoca Ahmet Yesevi Türbesi'nin yakınlarına gömülüymüş (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.393).

Araştırmacı Rudenko; 21-23 Eylül 1927 tarihlerinde on beş çadırılık bir nüfusa sahip zengin bir Kazak beyinin cenaze törenine katıldığını, dört at, yirmi beş koyun ve altı öküz kurban edildiğini, sonrasında et suyundan yapılan pilav ve et dağıtıldığını aktarmaktadır (Jettmar, 1967, 130).

Kazaklar mezar için daha çok tepe yüksek yerleri, ticaret ve göç yollarını, ırmak ve göl kıyılarını tercih etmişlerdir. Yüksek yerler çevreden görülebileceği ticaret ve göç yolları ile ırmak ve göl kıyılarıda insanların uğrak yerleri olduğu için gelip geçenlerin ölümlerine ruhuna Fatıha okunması amacıyla yapılmıştır (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.395).

Kırgızlarda mezarlıklar toplu halde ve bir tür aile mezarlığı şeklinde oluşturulmuş ve Rusların mezarlıklarından ayrılmıştır. Yine onlarda duyulan kutsallıktan dolayı mezarlar parmakla gösterilmez. Gölgecik olması için mezarlığa ağaç dikilir ve çiçek dahil oradan hiçbir şey koparılmaz (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.302).

İslamiyet sonrası Kırgızlarda cenaze yıkanıp kefene sarılı olarak doğuya bakar ve oturur şekilde mezara yerleştirilir. İmamlara dini vecibeler karşılığında ölen kişinin atının koşum takımı ve eyeriyle birlikte verilmesi veyahut imamın emeğine karşılık bir koyun verilmesi gelenek haline gelmiştir (Harva, 2015, s.247).

Bursa'nın kutsal yerleri olan türbeleri ziyaret eden Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Gazi Hüdavendigâr'ın kabrinin üstünde saban oku, şehid olduğu kanlı elbisesi, diğer aletleri ve koşumları korunarak muhafaza edildiğinden bahsetmiştir (Dağlı ve Kahraman, 2014, s.47).

Yavuz Sultan Selim'in ağabeyi Ahmed Bey'in oğlu Süleyman Bey genç yaşında 1513 yılında Mısır'da vefat etmişti. Beyin cenaze töreni Anadolu Türklerinin geleneğine göre yapılmıştır. Yani merhum şehzadenin tabutunun önünde kuyrukları kesilmiş, eğerleri ters çevrilmiş atları götürülmüş, kırılmış yayları ile sarığı da tabutunun üzerine konmuştur (Sümer, 1999, s.399). Fatih Sultan Mehmed'in cenaze töreninde çığlık atmalar, saçlarını yolmalar, vücudlarını dövmele, yüzlerini çizmek gibi eski Türk adetlerinin devam ettiği görülmüştür (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.26).

Eski Türk matem geleneklerinin XVI. yüzyıllara kadar Mısır'da yaşadığının örneği Memlük kumandanlarından Hayır Bey'in cenaze töreninde halkın üzüntüsünü ifade etmek için yüzlerini kesmeleri ve kan akıtmalarını verebiliriz (Şeşen, 2016, s.431).

Mısır sultanı Kalavun'un oğlu Melik Salih'in taziye töreni sırasında kadınlar kıyafetlerini değiştirmemiş ağlaşarak, yüzlerini yara bere içinde bırakarak cenazeye katılmıştır. Sultan Baybars'ın cenaze töreninde Memluklar saçlarını kesmişler, emirler, kadılar ve devlet ileri gelenleri törene katılmışlardır. Türbenin yanına bayraklar, sultanlık amblemleri, sultanın yayı ve tirkeşi yerleştirilmiş ve dualar okunmuştur (Veinstein, 2016, s.220).

XIV. yüzyıl Osmanlı fatihlerinden Gazi Süleyman Paşa, Gelibolu civarında Bolayır'daki türbesine uşağı ve atı ile gömülmüştür (Başkan, 1996, s.13). Mezara at kurban etmek adeti uzun yıllar Türk kültürü içerisinde kendisine yer bulmuştur. Bu geleneğin farklı bir biçimde tatbikini Selçuklu tarihinde görmekteyiz. Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhusrev öldükten sonra oğlu İzzeddin Keykavus, babasının türbesine nöbette bulundurulması için bir yedek at tayin etmiştir (Onay, 2013, s.485).



Osmanlı cenaze merasimlerinde ağlama, yakınma, matem elbisesi giyme, başa toprak serpmeye, elbise yırtma, bedeni yaralama, ölen sultanın atlarının kuyruklarının kesilmesi, Sultanın kılıcın ve yayının mezarın yanına bırakılması gibi birçok adet İslam öncesi Türk geleneklerini devam ettirdiğinin işaretidir (Yavuz, 2014, s.113).

Hayatın en tabii neticesi olan ölüm içerisinde yok olmanın verdiği endişe ve korku, Türklerin ata kültürüne büyük bağlılıkları nedeniyle, yuğ matem merasimleri ve defin adetlerinin sosyal yaşantıda ve sanat tarihinde derin izler bırakmasına sebep olmuştur (Diyarbakırlı, 1993, s.794).

Eski dönemlerde çizilen kaya resimlerinin işlevini kültürel devamlılık yoluyla Osmanlı döneminde icra edilen sanat dallarından olan minyatürlere taşınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in cenaze törenlerine ait minyatürlerde; İslam öncesi Türk adetlerinden olan cenazenin arkasından ağlamak, feryat etmek, yaka bağı parçalamak, yüzü çizmek gibi eylemler görülmektedir. İslamiyet öncesi adetler İslamiyet sonrasında da devam ettirilmiştir. İslam öncesi kadim Türk cenaze gelenekleri İslam itikadını bozmayacak şekilde evrilmiş, İslami gelenekle beraber günümüze kadar devamlılığını sürdürmüştür.

### 3. KAYA RESİMLERİ

İnsanlar tarih boyunca kutsallar etrafında toplanarak sosyal ve kültürel benliklerini korumuşlardır. İlkel toplumlardan gelişmiş toplumlara kadar bütün coğrafyalarda ilahi olan ve olmayan dinlere ait kutsal mekânlar günümüze varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kutsal alanlar insanlık tarihi boyunca toplumlar tarafından önemsenmiş kuşaktan kuşağa nesilden nesle bu alanlara yönelik ilgi ve saygı hiç bitmemiştir.

Kutsal, sözlük anlamı itibariyle; kendisine karşı ilgi, saygı duyulan, bozulma, ihlâl, kirlenmişlikten münezzehtir. İnsani özellikleri aşan, korkuyla karışık saygı duyma isteği uyandıran ezici ve kudretli bir duygudur. Aynı zamanda bir sır olma ve belirsizlik özelliği de taşımaktadır (Yavuz, 2006, s.48). E. Durkheim kutsalı şöyle tanımlamaktadır; *“Kaynağını toplumdan alan kolektif değerler sistemidir. Hiçbir taş, kaya, ağaç, mezar, türbe kendiliğinden kutsal değildir. Onlara kutsallık kazandıran görülmeyen güçtür.”* (Elmacı, 2017, s.18).

İnsanın kendisini güçlü kılmasının temel yollarından biri kutsallıktır, bu yolla kendini daha güçlü hissedenden insanoğlu, yaşadığı dünyayı kutsallarla donatmıştır ve mekânlar artık sıradanlıktan çıkmış, kendi içinde mana barındırarak dokunulmazlık kazanmıştır. İnsan fitratı gereği bozulmaya, eksikliğe, tecavüze, noksanlığa maruz kalmayan bir gerçekliğe karşı sürekli bir yöneliş içinde olmuştur (Dıngıl, 2012, s.14-15). İnsanların manevi tarafını doyuran kutsal, dinlerin ana kavramlarından biri olmuştur. Dinler tarihi uzmanları, tanrısız bir din olabileceğini ama kutsalı olmayan bir din ve sistemin olmayacağını vurgulamışlardır (Gül, 2013, s.261).

Din bir inançtır; fakat her inanç bir din değildir. İkisinin arasındaki fark kutsallık kavramında belli olmaktadır (Kafesoğlu, 2017, s.89). Kutsalın bir güç

kaynağı olduğu ve bu kaynağın üstün bir yaratıcı tanrı tarafından belirlenerek görülebilen bütün nesnelere ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir. Kaynaklarını değerlendirmeden ve mitolojiyle bağlantısını araştırmadan kutsal zaman ve mekân anlayışını ortaya koyamayız. Kendisini simgelerle ortaya koyan kutsallığın en önemli vasfı hayali bir şey olmaktan ziyade, tecrübe edilen bir şey olmasıdır (Kutluay, 1996, s.18).

Tarih boyunca her milletin kutsal alanları çeşitlilik göstermiştir. Örneğın Helenistik dönemlerde pagan inancının yaygın olduğu Batı Anadolu'da mağaralar, koruluklar, su kaynakları, evler ve saraylardaki odalar kutsal alanlar olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda buralarda dini törenler düzenlenerek tanrıları memnun etmek için festivaller, şenlikler gerçekleştirilmiştir (Demir, 2013, s.11-12).

Kutsal mekânlara saygı bir tapınma olmayıp kutsalı yaşama ve tecrübe etme düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca ziyaretlerin temelinde, bu mekânlarda belli usullerle yapılan ayinlerin kişilere fayda vereceği düşüncesi yatmıştır (Kıyak, 2012, s.161). İnsanoğlu kutsalın bilincine varmıştır; çünkü bu bilinç kendisini dindışı olandan tamamen farklı bir şekilde göstermiştir. Kutsallık kavramı, günlük hayatın rutinlerinin dışında duran fevkalâde bir şey olarak algılanmıştır (Arslan, 2015, s.93).

Kaya resmi alanları Türklerin ilk kutsal mekânları olarak kabul edilebilir. Gök Tanrı dini gereği yapılacak ibadet ve törenlerin merkezini bu alanlar oluşturmuştur. İslam dininin kabulü ile gelişen ve değişen kültürle birlikte kutsal alanlara anıt mezarlar, kümbetler ve türbeler eklenmiştir. Kutsal alanlara Gök Tanrı dininde bireysel veya toplu olarak dokunarak, kayaların üstüne resimler çizerek iz bırakma geleneği, İslamiyetle birlikte türbelere ve yatır makamlarına kınalı ellerle izler bırakma ve kurbanlar adamak şeklinde devam etmiştir.

Kültürel devamlılık neticesinde eski yatırların, makamların, türbelerin etrafında belirli günlerde topluluk halinde birlikte olmak, dualar ve niyazlarda bulunmak, adaklar adamak, yemekler yemek, yeni neslin bu adetleri öğrenmesi ve devam ettirmesi için yaşlı kuşaklarla bir arada olması kutsal makamlar aracılığıyla dil, kültür ve inancın yaşatılması sağlanmaktadır. Kutsal etrafında birleşme geleneği çeşitli isimler altında geniş Türk dünyası coğrafyasında görebilmekteyiz. Tezimizin bu bölümünde Gök Tanrı dininin kutsal alanı kaya resimlerine değineceğiz.

### **3.1. Kaya Resimlerine Giriş**

Tarih boyunca hüküm sürmüş milletler yeryüzünde çok sayıda maddi eserler bırakmışlardır. Heykeller, anıtlar, ibadethaneler, yollar, köprüler vb. gibi maddi eserler geçmiş milletlerin mirasları olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yüzyıllar öncesinden dünyanın birçok eski yerleşim yerlerinde bulunan ve araştırıldıkça insanlık tarihine katkısı artacak olan kaya resimleri ise çok fazla tanınmamış ve bilinmemiştir.

Kaya resmi alanları kuruluş amaçları itibariyle kutsal ibadet yerleridir. Tarihin ilk kaya resimleri mağaralarda ortaya çıkmıştır; çünkü o dönemlerde mağaralar savunma ve korunma açısından en ideal barınak olarak kabul edilmiştir. Kaynağını kutsal inançtan alan kaya resmi alanlarında düşüncenin ve kültürel birikimin aktarılması amaçlanmıştır. İnsanlar kendi aralarında bir dönem boyunca bu resimlerle iletişim kurmuşlar, bu resimleri yaşam deneyimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmanın bir yolu olarak görmüşlerdir. İnsanın dünya görüşü, kültürü ve tarihi hakkında bilgiler verilmektedir (Somuncuoğlu, 2011, s.33).

Kaya resimleri birer ansiklopedi, birer tarihi kitap niteliğindedir. Aynı zamanda diplomatik ve askeri belge niteliği taşımaktadır. Hayatları savaş ve avcılıkla geçen Türk sanatkarların kaya panolarındaki sahneleri, edebiyatta destan üslubu

denilebilecek bir tarzdadır. Bir şahsın hayatının bir veya birkaç safhasını gösteren kaya resimleri bulunmaktadır (Esin, 1978, s.45).

Kaya resimlerinin yapıldığı yerler dünyevi ile uhrevi hayat arasında geçişkenliği sağlayan kutsal mekânlardır. Kutsal törenler için genellikle yerleşimin olmadığı, uzak, sakın ve gizli kalmış yerler tercih edilmiştir. Bu sayede kutsala karşı yapılması muhtemel saygısızlıklar önlenerek resimlerin gelecek kuşaklara ulaşması sağlanmıştır.

Kaya resimleri bir dönemin düşünce tarzını, önemli olaylarını, inanışlarını, kültürel özelliklerini günümüze kadar getirebilmiştir. Geçmiş dönemin sosyo kültürel yapısı, çevreyle ilgili genel bilgiler ve toplumun düşünsel altyapısı resimler aracılığıyla anlaşılabilir. Bu kutsal alanlarda yazı öncesi dönemlere ait günlük yaşantıyla alakalı önemli ipuçları mevcuttur. Kaya resimleri insanlardan uzak, yüksek rakımlı dağ yamaçlarında çizilmiş oldukları, yılın uzun sürelerinde karlar altında korundukları için yıpranmadan, tahrip olmadan günümüze kadar gelebilmiş eserlerdir.

Ortaya konulan maddi eserler milletlerin inançlarıyla doğrudan ilişkilidir. Kaya resimleri, Türklerin en eski inanç sistemi olan Gök Tanrı, dağ kültü ve atalar kültü ile yakından ilişki içindedir. Dağların yüksek yerlerinde kurbanların kesilmesinin ardından dualar edilmiş, dilekler dilenmiştir. İbadet edenler, savaşanlar, ava gidenler, törenleri yöneten, yönettiği toplum için kararlar alan, ata binen kağanlar çeşitli üslup ve tekniklerle kaya panolarına çizilmiştir (Somuncuoğlu, 2012, s.75).

Kaya resmi alanları yazılmamış dönemlere ait günlük yaşantıyla alakalı önemli bilgiler vermektedir. Dönemin toplumsal koşullarını, günlük hayat hikâyelerini, önemli tarihi olaylarını, mitolojik karakterlerini, kurban törenlerini aktarmaktadır. Resimleri anlamlandırmak için çevrenin ekonomik, sosyal, kültürel ve coğrafi koşulları göz önünde bulundurulmalıdır (Savinov, 2009, s.92-103).

İnsanlığın geçirdiği bütün süreci kaya resimlerinde görmek mümkündür. Resimler arasında en eski olanları tabiat taklididir. İnsanlık doğaya karşı vermiş olduğu mücadeleyi kayaların üzerine resmetmiştir. Başlangıçta insan, çevresini olduğu gibi görmüş ve olduğu gibi algılamıştır; bu sebeple ilk kaya resimlerinde çevreye bir yorum getirmeden, saf bir şekilde birebir gördüğü gibi aktarmıştır. Örneğin; atı at boyutunda, geyiği geyik boyutunda çizmiştir (Somuncuoğlu, 2011, s.43-75).

Kaya resimlerinde dağ keçileri, geyikler, kurtlar, develer, kamlar, dans eden insan figürleri, soyut ve somut kavramlar içeren birçok çizimlerle karşılaşmaktadır. İnsanoğlunun dünyayı anlamlandırabilme açısından birçok değişik konuda arayışlarını bu alanlarda görmek mümkündür. Resimlerde avlanma kültürünün bireysel ve kolektif izleri gerçek anlamda görülmektedir.

Kaya resimleri aynı zamanda bireysel çalışmaların da bir ürünüdür. Çizimleri yapanlar düşüncelerini, hissettiklerini, iç dünyalarını, kutsallarını ve ihtiyaçlarını kendilerine özgü bir biçimde aktarmışlardır. Örneğin çizilen bir güneş resminin veya somut-soyut anlamda düşüncelerini aktarmak için çizilen dairelerin birçoğunun açıları, ölçüleri ve çizimleri farklıdır (Кызласов и Леонтьев, 1980, s.171-172).

Güneşin doğudan doğması bu yöne kutsallık katmıştır, bundan dolayı kaya resimleri doğuya bakan taraflarda çizilmiştir. Birçok Türk şehrinin surlarında doğuya bakan kapılarının olduğu görülmüştür (Esin, 2006, s.89). Çadırların kapıları doğuya doğru açılmış, kurultaylarda Türk hakanları yüzünü doğuya doğru bakacak şekilde oturmuştur (Yörükkan, 2009, s.62). Devlet adamlarının otağlarının girişi güneşin doğduğu yer olan doğuya doğru açılmıştır (Taşağıl, 2012, s.113).

Çin tarihi belgelerine göre; No-Shui nehrinin doğu tarafındaki dağlarda Hunlar beyaz at kurban etmişlerdir. Türk boylarından Hunlar ve Wu-sunlar yüksek Altay

dağlarının doğu kısımlarında yaşamışlardır, verilen örnekler Türklerin doğu yönüne verdiği önemi kanıtlamaktadır. (Rudenko, 1970, s.290).

Türkler yaşadıkları bölgelerde çok fazla kaya resmi alanları, kurganlar, anıt mezarlar bırakmışlardır. Kaya resimleri Gök Tanrı dininin kutsal ibadet yerlerinde ve kurban sundukları alanlarda bulunmaktadır. Bu resimler genellikle nehir kıyılarına ya da büyük su kaynaklarına yakın bulunmakta ve genellikle kurganların karşısında yer almaktadır. Bu alanlarda kurganlarla karşılaşmamızın en önemli sebebi; ölünün arkasından yapılan törenlerde kaya resmi çizerek ölüye kurban sunmak ya da ölen kişinin hayatında farklı kesitlerde onun hatırasını ölümsüzleştirmektir. Resim çizilen alanların dağların yüksek zirvelerinde olması, kolay ulaşılan yerlerde bulunmaması kutsal mekân kavramına işaret etmektedir (Somuncuoğlu, 2012, s.256).

Dünya insanlık tarihinin sessiz tanıkları kaya resimleri milletlerin yaşadıkları, kültür tarihinin ayrılmaz bir parçası olan coğrafyayla yakından ilişkilidir. Türklerin tarih boyunca yaşadıkları bölgelerde ve göç ettikleri yol güzergâhlarında, dere ve suyolları üzerindeki yüksek rakımlı dağların doğuya bakan yamaçlarında Türk sanat üslubuyla çizmiş oldukları kaya resimleri varlıklarını günümüzde korumaktadırlar.

Kaya resimlerinin dev panolarında çeşitli ibadet, av ve şölen sahneleri tasvir edilmiştir. Bu alanlar aynı zamanda ölünün gömüldüğü, yuğ töreninin yapıldığı yerler olmasından dolayı çeşitli ibadet sahnelerinin çizildiği mekânlardır. Örneğin; Altun-yış'da Gök Türk devrine tarihlendirilen bir mezarın yanındaki kaya resminde, kurban edilen atları sunan kamlar diz çökmüş maskeli şahıslar olarak betimlenmiştir (Esin, 1979, s.25).

Zor olan konulardan biri kaya resimlerinin anlamlandırılmasıdır. Çizimlerinin verdiği mesajları kesin ifadelerle anlatmak ve anlamlandırmak güçtür; çünkü resmi çizenlerin hangi düşünsel altyapıyı ifade etmeye çalıştıklarına dair bir kayıtlar veya

belgeler bulunmamaktadır. Yaşadıkları çevre koşulları, inanç sistemleri ve kutsal değerleri göz önüne alındığı ölçüde sağlıklı bir değerlendirme yapılabilmektedir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.114).

Çizimleri yorumlamaya çalışırken toplumsal iletişimi sağlayan araçlar olarak görüp, tarihi kaynakları, doğanın ve işaretlerin dilini, çizimlerin işlevselliğini dikkate alarak birçok disiplinden faydalanılmalıdır. Kaya resimlerini anlayabilmek için dilbilim, filoloji, sanat eleştirisi, estetik ve arkeoloji disiplinlerinden yararlanılmalıdır. Bu disiplinlere ilaveten Türk mitolojisi de muhakkak dikkate alınmalıdır. Mitolojik anlayışla çizilen resimlerde resmi çizen kahramanların, komutanların kişisel görüşleri önem arz etmektedir (Savinov, 2009, s.96-99).

Genel itibarıyla, yazı öncesi döneme ait kaya resimlerinin kendisine ait bir sistemi, mantığı ve varoluş sistemi bulunmaktadır. Bu kutsal inanç alanlarında kültürel devamlılık gözlemlenmektedir. Farklı dönemlerde farklı ifadeler ve tarzlar içeren resimler çizilmiştir.

Kaya resimlerinde çizilen figürler; halı, kilim, elbise, kaftan gibi günlük eşyalara da işlenmiştir. İnsanlığın dünyayı algılayış biçimini, içsel dünyalarını, dönemin hayat şartlarını, nasıl bir çevreyle sarılı olduklarını ve temel değerlerini kaya resimleri aracılığıyla anlayabiliyoruz. Hayat kaynakları, ölüm öğeleri, kozmolojik unsurlar ve evren hakkında sahip oldukları bilgiler işlenmiştir.

Güney Kazakistan'ın Karatau (Karatay) bölgesindeki yedi bini aşkın kaya resminde milattan önceki dönemlere ait günlük hayata dair unsurlar tasvir edilmiştir. En çok kullanılan figürler; ibadet için kurban edilen hayvanlar ve iki tekerlekli arabalardır (Kadurbaev ve Maruashev, 1977, s.222).

Günümüzün bilim kurgu filmlerini andıran sahneler, hane halkının besin ihtiyacı için kahramanlık göstererek çetin avcılık mücadelelerden yara almadan



kurtulanlar, toplu halde av için harekete geçmiş gruplar da kaya resmi alanlarında işlenmiştir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.165).

Resimlerde gerçek hayatta yaşanan olaylarla hayal edilen dünya arasında kalan duygu dünyasının yansımaları da görülmektedir. Çiftçilik, avlanma sahneleri, evler, çadırlar, yıldızlar, güneş, güneşbaşı adamlar, kamlar, maskeli insanlar, dans edenler tasvir edilmiştir. Kam ve güneşbaşı adam çizimleri din adamlarının toplum üzerindeki etkisini anlatması açısından önemlidir. Kaya resimlerinden hanedan kurallarını, sosyal ve toplumsal ilişkileri de anlamak mümkündür. Kaya resmi alanlarında kamlar dinsel törenlerde hem görgülerini geliştiriyor hem de özel güçlerini ispatlamaya çalışıyorlardı. Tom ırmağı yakınlarında çizilen milattan önce binli yıllara ait birçok insan figürü kamları temsil etmektedir (Hoppal, 2012, s.64-67).

Kutsal alanlarda yapılan müzik eşliğindeki törenlerde horon, halay tarzında dizilişler birçok kaya resminde yer almıştır. Bu resimlerdeki çizimlerin birebir aynıları; halay çeken insanlar, dağ keçisi, kamlar, ay, hilal, güneş gibi öğeler Altay kamlarının davullarında da çizilmiştir (Rozwadowski, 2004, s.75).

Kaya çizimlerinin net bir şekilde tarihlendirme metodu mevcut değildir. Resmin çizilme üslubu ve stili, diğer resimlerle karşılaştırma metoduyla tahmin edilmektedir. Aynı kaya panolarına farklı dönemlerde çizilen resimler tarihlendirme mevzusunu daha da zora sokmaktadır. Tanımlamalar Kültürel ve coğrafi alanlara göre yapılabilmektedir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.372). Kaya resimleri milattan önceki devirlere ait arkeolojik bilgiler için yeni bir kaynaktır. Bu alanların açık havada olması, iklim değişkenliği ve oksitlenmeye maruz kalması tarihlendirme konusunda kesinlik verilmesini engellemektedir (Baumer, 2012, s.41).

Bozkır hayat tarzı kaya resimlerinde çizilen hayvan figürlerini maddi ve manevi kültür unsurlarıyla etkilemiştir. Kemer tokaları, hançer kabzası, ev-süs eşyaları

gibi unsurlar mezar taşları ve at koşum takımlarının yanında hikâye, efsane ve destanlarda yerini almıştır (Çay, 1983, s.10).

Kafkasya’da Maykop kazısında çıkan vazounun desenleri arasında dağ keçisi, geyik, kurt, dağlar ve nehirler yer almıştır (Rice, 1965, s.15).Avrasya coğrafyasında at, geyik, dağ keçisi, boğa, kaplan, kurt, yırtıcı kuş gibi ongun, kurban mahiyetinde olan hayvan motifleriyle sıklıkla karşılaşılmaktadır. Milattan önce bininci yılda yaşamış kahramanların kemer ve aynalarında rütbe işaretleri, alplik destanları, av sırasında vurulan hayvanın kurban mahiyeti aldığı sahneler görülmektedir (Esin, 1978, s.5).

Tosor kurganında çıkan Kırgız askerinin kemerindeki süslemeler kahramanlıkla ilgilidir. Günümüzde askerlere verilen nişanlar gibi gösterilen kahramanlığın ve başarının mükâfatı olarak geçmiş dönemlerde kemer verilmektedir (Tabaldiev, 2014, s.128). Mezar geleneğinin şekillenmesinin ilk örneğini teşkil eden kurganlarda çıkna maddi öğelerinin hemen hepsine kaya resmi alanlarında da rastlanılmaktadır.

Batılı kaynaklar; Türk kökenli İskitlerin antik Yunan ile komşu olduğundan birçok sanat eserini onlardan öğrenmiş olduklarını ileri sürerler. İskit döneminin eserlerinin özellikleri ve üslubu itibariyle Türkistan kökenli olduğu açıktır. Altaylar ve Sibiryada bulunan eserler arasındaki illiyet bağı yadsınamaz bir gerçektir. Erken döneme ait İskit buluntuları Macaristan’ın merkezinde, Transilvanya ve Bulgaristan’ın çeşitli yerlerinde bulunmuştur (Jettmar, 1967, s.189). Bu buluntuların Türk milletinin kendine has sanatı olan eserleri olduğu ve Türk kültürünün göçlerle Avrupa sanatına da katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Kaya resimleri aynı zamanda geçmiş dönemin zihin dünyasına ait minyatürleri ifade etmektedir. Türk halı ve kilimlerine nakşedilmiş desenler ile kaya resimlerindeki

temaların benzerlik göstermesi kültürel devamlılığın işaretidir. Çizimleri adlandırmak ve yorumlamak tam manasıyla netliğe kavuşmamış olsa da Türk tarihinin kodlarının bu resimlerin köklerinde olduğu ve buradan doğan entelektüel birikimle yüksek kültür ve medeniyet seviyesine ulaşıldığı açıktır.

Araştırmalara konu olan kaya resimlerinin birçoğu dağların yüksek rakımlı yerlerinde nispeten korunaklı yerlerde olmasına rağmen gerek define arayıcıları gerekse Türk tarihine kasıtlı olarak zarar vermek isteyen kişiler tarafından tahribata uğramıştır. Doğayla baş başa olduğu için tahribata açık olan kaya resimleri ile ilgili olarak araştırmacı F.Hirth; Türk kaya resmi alanlarında, Çinlilerin Türkçe kitabeleri silip, yerine Çince kitabeler yazdıklarından bahsetmiştir (Esin, 1978, s.121).

Kaya resimlerinde geçmiş dönemin koşullarında hayati önem taşıyan geyik, dağ keçisi, at, kurt, deve gibi bozkır hayvanları, hayatta kalabilmek için savaş ve av mücadeleleri, savaş aletleri, atlı süvari figürlerine rastlanmaktadır. Ayrıca yeni sosyal ilişkilerin oluşumu ve düzenlenmesi, ekonomik ve kültürel farklılaşmanın gözlenmesi, entelektüel birikimin toplanması ve yayılması, yeni keşiflerin ve dünya algısının aktarımı, dini törenlerin sunumu, mitoloji ve kozmoloji arasındaki ilişkilerin toplamı olarak yorumlanabilmektedir.

Çağlara göre iklim koşulları, avlanma yöntemleri, sosyo ekonomik yapı, mevcut imkânlar değişmekte, bunlara paralel çizilen resimlerin çeşitliliği ve boyutları da değişmektedir. Avrasya coğrafyasında geniş ve farklı alanlarda yer alan kaya resimlerini anlamlı bir şekilde okuyabilmek için göç hareketliliğini, ticaret yollarının güzergâhı ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Avrasya coğrafyasında bulunan kaya resimlerinin Türklere ait olduğunun en büyük alameti, üzerlerinde Türk damga ve yazıtlarının bulunması, Türklerin göç yolları üzerinde ve hüküm sürdükleri yerlerde olmasıdır. Bu gerçeklik, Sibiryaya

derinliklerinden, Anadolu'nun en batı noktasına kadar uzanan büyük coğrafyada yapılan araştırmalar, yazılı metinler, belgeseller sonucunda ortaya konmuştur.

### **3.2. Kaya Resmi Motifleri**

#### **3.2.1. Geyik-Dağ Keçisi**

Her milletin kendi zihni birikiminin sonucunda milli sembolleri ortaya çıkmıştır. Arslan İngilizlerde, kartal Almanlarda, beyaz fil Hindistan'da, kedi Antik Mısır'da sembol olarak kullanılmış, Türklerde de sembol olarak bozkurt, geyik, dağ keçisi, at, kartal gibi kutsal hayvanlar olarak benimsenmiştir. Geyik kendine has özellikleriyle en eski devirlerden beri doğauştü güçleri olduğuna inanılan etkileyici bir canlı olarak Türk kültüründe öne çıkmıştır (Naskali, 2013, s.187).

İnsanoğlu hayatını devam ettiren unsurlara kutsallık atfetmiştir. Bu kutsal unsurları da çeşitli çizim teknikleriyle kaya resimlerine işlemiştir. Geyik, Türk coğrafyasında en önemli besin kaynaklarının başında gelmektedir. Geyik ve dağ keçisi ilkçağlardan itibaren insanlık için yüksek besin değerini taşımış ve günlük gıda ihtiyacını karşılayan kaynak olmuştur. Geyik ve dağ keçisi kaya resmi alanlarında sıklıkla yan yana birlikte çizilen ve hayati öneme sahip iki ögedir.

Geyik figürü hayat kaynağı olarak görülmüş, zamanla mistik anlamlar yüklenerek bir simgeye dönuşmüştür (Somuncuoğlu, 2011, s.187). Gerçeğiyle hemen hemen aynı boyutlarda çizilmiş geyik ve dağ keçisi resimlerinin yer aldığı panolarda yaşam kaynağına duyulan saygının ifadesi yatmaktadır. Türkistan coğrafyasının sert iklim koşullarında protein yani et en önemli besin kaynağıdır. Ayrıca Moğolistan bölgesinde yüzlerce yer isminde dağ keçisi ve geyik geçmektedir (Bemmann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.59).

Tarihi kaynaklarda geyik, dağ keçisi gibi hayvanların bir kutlu dağda, başka efsanevi hayvanlarla birlikte yaşadıkları tasavvur edilmiştir (Esin, 1978, s.94). Geyik ölümsüzlük otunu yediği için ölümsüzlük simgesi olarak sayılmıştır. Hun taçlarında bir veya iki çift dağ keçisi ve geyik bulunmaktadır. Hunlarda yeni bir yurda doğru yol gösteren geyik efsanesi de bulunmaktadır (Esin, 2004, s.192).

Hun sanatına ait maddi eserlerde tabiat hayatı birebir aktarılmıştır; geyiğin dizlerini kırarak fırlayışı, dağ keçisinin veya geyiğin duruşu, kurdun veya parsın avına saldırması, bozkırın sert mücadeleleri gibi tasvirler sanatkârane bir şekilde işlenebilmiştir (Diyarbakirli, 1972, s.300). Sanat tarzındaki zevk, kabiliyet, estetik kaya resimlerindeki çizimlerde de aynı gerçeklik ölçeğinde işlenmiştir.

Gök Türkler döneminde Kül Tegin ve Bilge Kağan anısına dikilen yazıtlarda kutsal dağ keçisi damgasının yer alması dağ keçisinin ayrıca hanlık, beylik nişanesi, simgesi, sembolü olarak da kullanıldığını işaret etmektedir. Dağ keçisinin ve Türk runik harflerinin birlikte yer aldığı örneklerden biri Moğolistan'da bulunan Ulan-Bator (Urga) kiremit yazıtında iki adet dağ keçisi tasviri ve Türk runik yazıtında yer almıştır (Orkun, 2011, s.353).

Milattan önceki bin yılda yaşamış beylerin ve hatunların mezarlarından çıkan taçlarda, kemer tokalarında, at koşumlarında ayakta veya diz çökmüş dağ keçileri ve geyikler tasvir edilmiş ve Avrasya'nın geniş bozkırlarında tunçtan küçük dağ tekesi ve geyik heykelleri bayrak direklerinin tepesinde yer almıştır. (Esin, 2006, s.192). Han-Püdey Destanı'nda Kara Attu Han'ın oğlu Kara Kula Mattur'un takibinden kurtulmak için kendisine silah olarak altı dağ keçisinin boynuzlarını birbirine bağlayıp bir yay vermiştir. Dağ keçisi Türk destanlarında yerini almıştır (Bekki, 2005, s.39).

VIII.-IX. yüzyıllarda, Türk runik harfleriyle yazılmış Irk Bitig'de ve Çin'de anlatılan menkıbelerde, Gök Türk kağanları tarafından geyiğin mukaddes bir hayvan sayıldığı ifade edilmiştir (Esin, 2006, s.206). Bir Gök Türk kitabesinde, bir geyik resmi altında geyiği kurban kurban ettikleri belirtilmiştir (Esin, 1978, s.95).

Sibirya'da yer alan kaya resimlerinde geyik başlı Kamların yer alması geyiğe olan kutsallığın vurgulandığının işaretidir (Hoppal, 2012, s.69). Altay bölgesinde Çu Nehri eteklerinde Kalbaktaş'ta kaya panolarda geniş profilli erkek ve dişi geyikler, dağ keçileri, atlar, doğum yapan kadınlar ve Türk runik yazıtlar bulunmaktadır (Jacobson-Tepfer, 2015, s.92).

Kurgandan çıkan kurban edilmiş atların üstündeki altın veya bakırdan işlenmiş plakalarda dağ keçisi ve pars gibi motifler yer almaktadır. (Lepetz, 2013, s.311). Kurganlarda bulunan geyik ve pars mücadeleleri geyik kültürünün önemine vurgu yapmaktadır. Kurganlarda dağ keçisi motifli altın kemerler, tokalar, aksesuarlar bulunmaktadır. Kazakistan Alma-Atı Müzesi'nde her bir ayağında dağ keçisi motifi bulunan dört ayaklı bronz kâse sergilenmektedir. (Jettmar, 1967, s.172). Arkeolojik kazılarda çıkan kıyafet, başlık, miğfer, kemer, çorap gibi eşyalarda dağ keçisi figürü bulunmaktadır.

Ural bozkırlarının güneyinde Kazakistan Rusya sınırında yer alan milattan önce V.-IV. yüzyıllara ait Filippovka kurganlarında dönemin yöneticilerinin cenaze törenlerinde kullanılmak üzere yirmi altı adet, altın ve gümüş ile kaplanmış elli santimetre yüksekliğinde geyik figürlü tahta heykel bulunmuştur (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.183). Filippovka kurganlarında çıkan geyiklerin kökeni Sibirya, Moğolistan ve Altay dağlarındaki kaya resmi çizimleriyle aynı üsluba ve kökene dayanmaktadır (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.46).

Geyik Kültü İslam öncesi Türk kültürünün yanı sıra İslamiyetle de bütünleşmiştir. Anadolu'da bilhassa Ramazan geceleri okunan Muhammediye gibi kitaplarda Hazreti Muhammed'in torunu avlanırken bir geyik görmesi ve onun üzerine yaşanan olayların akabinde eşi Mine Hatun'u bulması, bu gibi hikâyelerle İslamiyetle birleşerek ve özümşenerek bir nevi Türk-İslam Ergenekon Destanı yazılmıştır (Ögel, 2010, s.578).

Av, Türklerde tarihleri boyunca bir iktidar gösterisi ve göstergesi olmuştur. Gücü sembolize etmesinin yanı sıra kudreti ve muktedirliği temsil etmiştir. Oğuzlar arasında av hayvanlarının en değerlisi geyik sayılmıştır; hatta erkekler sevdikleri kızı etkilemek için onlara avladıkları geyikleri sunmuşlardır. Mübarek ve uğurlu sayılan geyiğe menkıbelerde kutsallık atfedilmiş, halk inançlarında öncelikli bir rol almıştır. Bütün Türk dünyasında geyik, karaca ve ceylan evliya menkıbelerimizle bütünleşmiştir. Anadolu evliyalarıyla ilgili menkıbelerde adını geyikten alan pek çok yer adı bulunmaktadır (Naskali, 2013, s.76).

İslamiyeti kabul eden Türklerde, Gök Tanrı dininin izleri doğal olarak görülmüştür. İlk dervişlerin istedikleri zaman bir hayvan ve kuş şekline girebilme gibi üstün yetenekleri vardır. Örneğin; Geyikli Baba geyiğe biner ve tepesinde geyik boynuzu bulunan şapkalar taşırdı (Ögel, 2010, s.29). İslamiyetten sonraki Uygur kültüründe geyik kutsal kişilerin suretine girdiği hayvanlardan biri olmuştur. Bu durumda geyik rastladığı kişinin hedefe ulaşmasını sağlayan aracı rolü üstlenmiştir (Naskali, 2013, s.49).

Anadolu Türkmenlerin başlıca ziyaret yerleri Bozgeyikli ve Yelbaba türbeleri idi. Türkmenlerin yeminleri arasında "*Bozgeyik Dede çarpsın*" şeklindedir. Bozgeyik Dede saygı duyulan bir evliya, bir lider, bir alperen, bir önderdir (Ögel, 2010, s.108).

Anadolu'da birçok yerde konakların dış duvarlarına, duvarların birleştiği köşelere, kapı girişlerine geyik boynuzu asılmaktadır. Bereket ve uğur getirmesi, kötü ruhlardan, göz ve nazardan koruması amacıyla yapılan bu uygulamaya Sivas, Elazığ, Safranbolu, Şanlıurfa, Kastamonu ili Araç ilçesi Süzey köyünde, Türkmenistan Aral delta bölgesinde yaşayan Karakalpaklılarda (Richardson, 2012, s.29), Kazakistan, Kırgızistan, Kıbrıs ve Türk dünyasının birçok değişik coğrafyasında rastlanabilmektedir. (Naskali, 2013, s.18).

Türkistan bölgesinde, Özbekistan Teşik Taş'ta, Afyon ve diğer birçok bölgede türbelerde ve mezarlık alanlarında geyik boynuzuna rastlanabilmektedir. Afyon Türkmen mezar taşlarında sıklıkla geyik figürü tasvir edilmiştir. Çeşitli av sahneleri, geyikler ve yanında koşan dağ keçileri mevcuttur (Seyirci ve Topbaş, 1983, s.22). Mezarlıklara geyik boynuzu asma adetinin kutsallığı XX. yüzyılın başlarına kadar gelmiştir ve hatta günümüzde Türk dünyasının bazı kırsal yörelerinde halen devam etmektedir (Beregovaia, Islamov ve Kalandadze, 1966, s.112).

Rusya Tuva Özerk bölgesindeki mezar taşlarında çoğunlukla geyik ve bozkır hayvanlarından oluşan çizimler ile savaşçı askerleri temsil eden hançerler bulunması dikkat çekicidir. Yenisey Kırgızlarının mezar taşlarında ölünün iyi bir avcı olduğu yazılmış ve bir av sahnesi çizilmiş, yazı içermeyen taşlarda ise silah ve av hayvanı resmi çizilmiştir (Roux, 1999, s.305).

Çin'in kuzey batısında Taş Kurgan bölgesinde dağ keçilerinin boynuzlarının kutsallık taşıdığı için muhafaza edildiğine şahit olunmuştur. Çin'in Doğu Türkistan bölgesinden Türkistan'a, Anadolu'dan Kosova'ya kadar uzanan hayatta kalma ve verimlilik için dağ keçilerine karşı duyulan saygı halen yaşamaktadır (Baumer, 2012, s.41).



Geniş coğrafyada yer alan dağ keçisi ve geyik çizimlerini yorumlaya çalışırsak, Rusya Altay Kalbaktaş'ta sırt sırta vermiş dağ keçileri farklı zamanlara ait gibidir. İnce vuruşlarla çizilen sol taraftaki dağ keçisine göre sağ taraftaki daha dolgulu çizilmiştir (Resim.A.1). Moğolistan Gobi Çölünde hayatın devamlılığını sağlayan geyikler ve dağ keçileri insanlığın yaşam devamlılığını sağladığı için kutsallık atfedilerek çizilmiştir (Resim.A.2). Türklüğün destan çağlarının kayıt altına alındığı yerlerden Moğolistan Bayan Ülgey kaya resmi alanlarında boynuzu ve ayakları uzun olarak çizilen geyik motifini tek bir panoyu kapsayacak boyutta çizilmiştir (Resim.A.3).

Türklerin savaş anında veyahut avlanma sırasında at üstünde giderken geriye doğru ok atmada ki üstün kabiliyetleri çeşitli tarihi kaynaklarda yer almıştır. Rusya Hakasya Sülyek kaya resmi alanında at üstünde ters ok atarak avlamaya çalışan bir süvari ve kıvrımlı boynuzlara sahip dağ keçisi büyük boyutlarda çizilmiştir (Resim.A.4), bu çizim tarihi bilgilerle paralellik arz etmektedir.

Kazakistan Tamgalı Say'da kıvrımlı boynuzlara sahip dağ keçisi, kendisini avlamaya çalışan insan figürüyle bir arada resmedilmiştir (Resim A.5). Kırgızistan Saymalıtaş'ta büyük kıvrımlı boynuzlara sahip üç adet dağ keçisi arka arkaya, yan yana çizilmiştir (Resim A.6). Karahanlıların başkenti Balasagun Burana Minaresinin bulunduğu arkeolojik sit alanında geyik ve dağ keçilerinin yer aldığı kutsal hayvanlar ve Türk boy damga çizimli kaya resimleri, balballar, İslam dönemine ait mezar taşlarıyla yan yanadır (Resim A.7).

Issık Göl çevresinde yer alan Çolpan Ata'da geniş bir alana yayılmış çeşitli resimler mevcuttur. Boynuzlarıyla dikkat çeken dağ keçisi motifi tek parça halinde kaya parçasına işlenmiştir. Geyik, dağ keçisi, kurt ve av

merasimlerinin çizildiği bir bütün halinde olan kaya panosunda beş adet birbirinden farklı çizimli geyik figürleri yer almaktadır (Resim.A.8).

Kafkasya ve Azerbaycan'ın en önemli arkeolojik alanlarından biri olan ve Bakü'ye yaklaşık kırk beş kilometre mesafede bulunan Gobustan'da Türk karakterli resimler ve figürler yer almıştır. Etrafına göre yüksek rakıma sahip bu arazide geyik ve dağ keçili resimleri Türk dünyasında diğer alanlarda bulunan resimlerle aynılık taşımaktadır (Resim.A.9). Türkiye'nin en uç noktalarından Hakkâri Gevaruk yaylasında Orhun Abidelerinde bulunan dağ keçisi damgasıyla karşılaşılmaktadır (Resim.A.10).

Türkiye'de Kars'ta birden çok farklı yerde kaya resmi alanları günümüze kadar varlığını korumuştur, Kağızman'da hayat ağacına benzetilen geyik boynuzları ile hayatın devamlılığını sağlayan geyik unsuruna kutsallık atfedilmiştir (Resim A.11). Artvin Demirkapı yaylasında birden fazla dağ keçisi farklı üsluplarda yer almıştır (Resim A.12). Ankara Güdül ve Burdur Yeşilova'da bulunan şekiller içinde geyik ve dağ keçisi figürleri tek bir elden çıkmış gibi yer almaktadır. Anadolu'da bilhassa Servet Somuncuoğlu'nun keşfi olan Ankara Güdül Salihler köyü kaya resmi alanı son derece zengin bir açık hava müzesi ve doğal bir koleksiyon mahiyetindedir. Türkiye'nin farklı noktalarında yer alan geyik ve dağ keçili çizimlerde üslubun ayniliği, çizgilerin benzerliği, çizilme yöntem ve tekniği itibarıyla eski çağlara dayandırabileceğimiz bu çizimler Anadolu'da 1071 öncesi Türk varlığının olduğuna dair en büyük kanıtlardır.

Türkiye'nin yüksek kesimli yerlerinde, özellikle Toroslarda hâlâ dağ keçisi avlanmaktadır. Antalya Akseki'de Gidengelmez Dağları'nda dağ keçisi ve geyik avcılığı hikâyeleri anlatılmaya devam etmektedir. İnsan hayatının devam ettirilebilmesi için elzem olan, özellikle kış aylarında sıcaklığın düşmesi

ve kısıtlı imkânlardan dolayı yüksek besin değeri taşıyan dağ keçisi ve geyik kutsallığını korumaktadır. Geyik edebiyat, sanat, şiir, duvar halısı, türkü ve dini motiflerde, mezar taşlarında yerini alan Türk kültürünün temel motiflerinden biridir. Kaya resmi ve diğer kutsal alanlarda en çok karşılaşılan unsur geyik ve dağ keçisi olmuştur.

Sibirya'dan Anadolu'nun batıdaki en uç bölgesine kadar Türklerin göç yolları üzerinde yer alan kaya resimlerinde aynı elden çıkmış geyik ve dağ keçisi figürleri, Gök Türklerde hükümdarlık damgası suretinde, geyikli mezar taşlarında, kurganlarda altından yapılmış objeler şeklinde karşımıza çıkmakta ve Türk tarihinin oratık kültürel derinliklerine ışık tutmaktadır.

### **3.2.2. Kurt**

Her milletin tarihi bir sembolü bulunmaktadır. Özellikle çeşitli hayvan sembolleriyle birçok millet kendini özdeşleştirmiştir. Kurt sembolü, Türk kültür tarihi boyunca geçmişten günümüze kullanılagelmiş milli bir figür olmuştur. Büyük kumandanlara ünvan ve lakap olarak kurt isimleri verilmiştir; kurt konulu destanlar, hikâyeler derlenmiştir.

Gök Türklerin, Uygurların ve Türk boylarının hikâye ve efsanelerinde kurttan türeme olayı sıklıkla işlenmiştir. Gök Türk kağanlığının bayrağının sembolü kurt başıdır. Rusya Altay bölgesinde Hun dönemine ait kurganlara ait kazı alanlarında yeleli kurt figürleri de bulunmuştur (Ögel, 2010, s.13-27). 567 yılında İstemi Kağan'ı ziyaret eden Bizans elçisi Zemarhos, Gök Türklerin altından yapılmış kurt başlıklı bayrağından bahsetmiştir (Ögel, 1991, s.17).

Türkçe'de kurtun gerçek adı böri'dir, böri'ye karşı duyulan saygıdan dolayı kurt ismi tercih edilmiştir, Türklerde kurt pek aziz, saygıdeğer bir kutsal

sembol olmuş olsa da kendisine tapılmamıştır (Kafesoğlu, 2017, s.93). Moğolistan Kazakları arasında kamlar; “*Börü, börü, börü sahibim. Gel, koruyucu börü sahibim.*” diye dua ederler. Ailede bebekler devamlı ölüyorsa, doğan çocuğun omzuna veya göğsüne kurdun topuğu, dişi veya aşık kemiği muska yapılarak kem gözlerden korunacağına inanılarak asılırmış (Alan, Kara ve Yorulmaz, 2008, s.164). Kötü ruhlardan korunmak için aileler çadırların önüne kurt başı veya kurt dişi asılır ve Azerbaycan’da kurdun parçaladığı hayvanın mundar olmadığı kabul edilirdi (Bayat, 2017, s.173).

Bozkurtun kökböri olarak adlandırılması kurdun gök renginde olmasından değil, gökten gelen, Gök Tanrının börüsü, semavi, kutsal börü anlayışından kaynaklanmıştır. Tarihi destanlarımızdan Oğuzname’de kurdun yansımaları bulunmaktadır; “*Ben sizlere oldum kağan, bize olsun tamga işaret. Bozkurt olsun bize sembol.*” (Alan, Yorulmaz ve Kara, 2008, s.161). Kurdun yani bozkurdun milli bir işaret olması Oğuzname’ye kadar inmektedir. Anadolu’da bazı yörelerde kurt için peygamber köpeği denilmesi Oğuz destanlarının halk arasında yaşayan izleridir. Gök Türk harfleri ile yazılmış Yenisey’de bir mezar yazıtında, mezar sahibinin alplık ile yiğitliğinden şöyle söz edilmiş; “*Yedi kurt öldürdüm.*” (Ögel, 2010, s.122).

Avlanma sahnelerinde avcılarla beraber kurt figürü de yer almaktadır; çünkü güçlü hayvanları avlayabilmek için kurdun gücünden, hızından, dayanıklılığında destek almak gerekmektedir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.183). Kurt her zaman güç simgesi olarak kullanılmıştır. Güçlü çene yapısı, keskin dişleri, uzun kuyruğu ve çevik vücudu ile av hayvanlarını gizlice takip etmekte, sıkı takip mesafesinde kovalamakta ve sonuç almakta son derece mahirdir.

Sibirya sanatında ve Pazırık kurganında kurt simgesi ile karşılaşılmıştır. Bozkurt Türkler için bir simge, bir güç ögesidir. Kimi zaman boy sembolü, damgası ve hatta Gök Türklerin bayrağında yer almıştır (Seaman, 1992, s.73). Türk devletlerinde böri (kurt) ismini taşıyan teginler ve küçük kağanlar bulunmaktadır. Kurt başlı sancak da Gök Türklerde hükümdarlığın alametlerinden biridir, otağların önüne kurt başlı sancaklar dikilmiştir (Taşağıl, 2012, s.10-86).

Gök Türklerin kendi bayraklarının başına koydukları kurt başlı sancaklar devletin yıkılışından sonrada unutulmamış, bu adet devam etmiştir. Çin imparatorları, Türgeşler gibi Türk boylarına kağanlık ünvanları verecekleri zaman kurt başlı bir bayrağın yanında bir davul vermeyi de gelenek haline getirmişlerdir. Bu gelenek, Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra da devam etmiştir. Aynı zamanda Türk boyları arasında çatışmanın ve devlet birliğinin zedelenmesi için Çin hükümdarları elçiler yoluyla boy beylerine kurt başlı sancaklar göndererek, isyan etmelerini teşvik etmiştir (Taşağıl, 2002, s.19).

Hakasya kaya resimleri çiziminde yarı insan yarı kurt, uzun kuyruklu kurt çizimleri bulunmuştur (Jacobson-Tepfer, 2015, s.61). Altay Dağları'nda Kurt Dağı adını taşıyan birçok zirveler vardır. Ch'e-pi Kağan, Kurt Dağı eyaletinin valisi olmuş ve Avrupa Hun kağanı Attila'nın siması da kurda benzetilmiştir (Ögel, 2010, s.40,44).

Ergenekon destanında topluma öncülük eden kurt Süryani Mikail vekayinamesinde de yer almıştır. Burada Türklerin Anadolu'ya gelişlerinde Selçukluların kurda benzer bir hayvan gördüklerini ve onlara yol gösterdiğinden bahsedilmiştir (Ögel, 1991, s.458). Köroğlu destanında Köroğlu'nu kendisini kurt oğlu olduğunu, adının kurt olduğunu ifade etmiştir.

Bozkurt Türklerin ebedi kurtarcı varlığı olarak kahramanların üzerinden yeniden doğmuştur. (Bayat, 2011, s.175)

Irak'ın Erbil şehrini kuran ve Haçlı seferlerinde önemli zaferlere imza atan kahraman Sultan Muzafeddin Gökbörü'nün ismi de gök kurttan türemedir. Türkçede boz renk, Batılıların gri rengine karşılık gelmektedir. Gri rengin pek çok tonlaması mevcuttur. Moğol metinlerini tercüme eden Çinli yazar, kurdun rengini tarif etmek için gök rengini kullanmıştır (Ögel, 2010, s.575).

Lefkoşa Asmaaltı ve Kurt Baba sokaklarının kesiştiği köşede tek odalı mekânda üç adet mezar bulunmaktadır. Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethi esnasında şehit düşen Türk askerlerine ait olan bu mezarların Kurt Baba adında Bektaşî şeyhine ve iki müridine ait olduğu düşünülmektedir (Güleç, 2018, s.60-61). Kutsal bir sembol olan kurt ismi dervişlerin, şeyhlerin isimleri olarak 1571'lere kadar yaşamış, sokak ve türbe isimlerine kazınarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Kurt figürlü birçok kaya panoları bulunmaktadır. Çizimlerin bir kısmında kurtların atlara ve dağ keçilerine saldırması tasvir edilmiştir. Moğolistan Gobi Çölü'nde Türklüğün milli figürü bozkurdun dik duruşuyla avını gözünü kestirmiş edasıyla resmedilmiştir (Resim A.13). Moğolistan Bayan Ülgey'de bir kaya panoda en önde iki tane geyik, arkasında iki tane dağ keçisi ve en arkada kurt figürü çizilmiştir. Dağ keçisi, geyik ve kurt figürünün yer almış olduğu bu çizimde Türkler için önemli olan kutsal hayvanlar toplu bir şekilde işlenmiştir (Resim.A.14.)

Yaşamın devamlılığı için vazgeçilmez eylemden biri olan avlanma sahnesi Kazakistan Tamgalı Say'da kuyruk kıvrımları ile dağ keçilerin boynuz kıvrımlarını andıran, avını yakalayan kurt çizilmiştir (Resim A.15). Kırgızistan

Saymalıtaş'ta kollarını birbirine doğru uzatmış iki insan figürü ve hemen yanlarında uzun kuyruklu kurt resmi çizilmiştir (Resim A.16). Türkiye'nin Gürcistan sınırına yakın Artvin Yusufeli ilçesi Demirkapı yaylasında üç adet kurt figürü üst üste farklı üsluplarla çizilmiştir (Resim A.17).

Bozkır hayatının en güçlü, en vahşi hayvanı olarak bilinen kurt kültür hayatında önemli bir figürdür. Türklerin Ergenekon Destanı ve Manas Destanı'nda yol gösteren, çıkış yolu bulan bir lider konumundadır. İnsanın doğal çevresi ile ilişki kurması, doğada yaşayan farklı canlıları gözleyerek onlardan bir şeyler öğrenmesi, toplumlarda kutsal hayvan kavramını doğurmuştur. Kutsal dini törenlerin kurt postuna girmiş kamlar tarafından yapıldığı kaya resimlerinden öğrenilmektedir. Türk kültüründe kurt kültürünün çok önemli yer tutmasının sebebi; insan hayatında bir dönüm noktası olan avlanmayı ve doğa karşısında var olma savaşını kurttan öğrenmesinden gelmektedir.

Bozkurt figürü sadece kaya resimlerinde kalmamış, mezar taşlarına, halk hikâyelerine, halı-kilim dokumalarına, devlet sancaklarına işlenmiş, Atatürk döneminde Türk lirasında yer almıştır. Bazı kamu kuruluşlarına, Petrol Ofisi gibi önemli şirketlere, siyasi partilere, Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı, Milli Türk Talebe Birliği, Türk Ocakları, Ülkü Ocakları gibi sivil toplum kuruluşlarına sembol olmuştur.

### **3.2.3. At**

Kaya resmi alanlarında en sık rastlanan öğelerden biri de attır. Bozkır coğrafyasında hareket kabiliyeti sağlayan ve binek aracı olarak uzak diyarlara erişme imkânı tanıyan at, aynı zamanda kutsal ibadet zamanlarında Gök Tanrıya kurban edilmiştir.

Her milletin Tanrıya adadığı kurbanlar farklılık göstermektedir. Kuzey bölgelerde Koryaklar ve Yukagirler köpek, Ostyak ve Amur civarındaki kavimler ayı, Mançurlar ve Koreliler domuz, Türkler ve Moğollar ise at kurban edilirdi (Hoppal, 2012, s.41).

Ot yiyen hayvanlar arasında adale kuvveti en fazla, tabi zorluklara en dayanıklı, değişik iklimlere tahammül bakımından en güçlü ve süratli hızda rakipsiz olan at her alanda Türk kültürüne büyük etkileri olmuştur. At sayesinde mesafeler kısalmış, at üstünde ok atma, at ile hayvan sürülerine hakim olma ve savaşlarda üstünlük sağlanmasına yol açmıştır. Atın evcilleştirilmesi Türk boylarının yaşama sahası olan bozkır coğrafyasının doğal bir neticesidir (Kafesoğlu, 2017, s.404).

Özellikle cenaze (yuğ) törenlerinde ölünün arkasından at kesilmekte ve ardından kaya panolarına çizilmekteydi. Türklerde at vazgeçilmez bir kutsal öğedir. Dönemin en kritik ve stratejik savaş öğesi olan at birçok devletlerarası antlaşmalarda pazarlık unsuru olarak kullanılmıştır. Evcilleştirildiği zamandan itibaren kaya resimlerinde en sık rastlanan öğe olarak yerini almıştır.

Bozkır coğrafyasının geçmişten günümüze temel geçimlerinden biri hayvancılıktır. Sürü hayvanlarının otlatılması günlük işlerin en başında gelmektedir. At figürünün Türk yaşam tarzının vazgeçilmezlerinden olmasının sebeplerinden biri hayvan sürülerinin etkin kontrol edilmesidir. İyi bir çoban köpeğiyle iki yüz koyunluk bir sürü kontrol altında tutulmakta iken at sırtında güdülecek sürü sayısı beş yüze kadar yükselmektedir. Milattan önce 3500’li yıllarda Kuzey Kazakistan Tobol-İşim’de at biniciliğiyle ilgili arkeolojik buluntuların elde edilmiştir (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.2,8). Bozkır coğrafyasında hem etinden hem sütünden faydalanılan at askerler için olduğu kadar, üretim için de gerekli bir öğe olmuştur.



Hunlar at sırtında alışveriş yapar, yer içer ve atın boynuna sarılarak uyuyabilir, müzakerelerde bulunur ve mühim kararlar alırlardı (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.1365). At, Türk'ün ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve gücünden, süratinden, etinden, sütünden, kılından, derisinden faydalanılmış, bilhassa eski zamanlarda Çin'e ihraç edilen en önemli iktisadi kalemlerden biri olmuş, Çinliler Gök Tanrı atı olarak nitelendirdikleri bozkır atlarını Hunlardan temin etmişlerdir. Gök Tanrıya sunulacak en makbul kurban sayılmıştır (Kafesoğlu, 2017, s.405-407). Kafesoğlu'nun belirttiği gibi at Türk'ün günlük yaşantısının her anında birlikte olduğu, kutsallık atfettiği bir varlıktır.

Tarih boyunca sosyal hayatta öncelikli yerini koruyan atların iklim şartlarından olumsuz etkilenmesi ve ölümleri Türkleri derinden etkilemiştir. Bu durum özellikle Gök Türk kağanlığı döneminde tarihi kayıtlarda yerini almıştır (Zhumatayeva ve Kozhabekova, 2014, s.158). Çin kaynaklarında Türkistan'da yaşayan Türk boylarının ortak özelliklerinden en önemlisi at üstünde ustaca ok atmaları olduğu kaydedilmektedir (Taşağıl, 2004, s.43).

Türk tarihi boyunca birçok önemli törenin baş aktörü olan at; gündelik yaşantıda, askeri ve sosyal alanlarda önemli rol oynamıştır. Türk askerlerinin bineği, hayatta ve ölümdede arkadaşı olmuştur. Türk ordularının kuvveti ve üstünlük sırrı atlara bağlı olarak gelişmiştir. Bazı hakanların altı yüz adet at olduğuna dair kayıtlara rastlanmıştır. Eski Türk inanç geleneğinde kendisine altı yüz at kurban edilen kahramanın göğede varmayı başaracağına inanılmıştır. (Esin, 1978, s.272). At, dini ve sosyal hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Gök Türkler döneminde Bumin Kağan Çin imparatorunun ölümünden dolayı taziyeler için yanında iki yüz baş at sunmuştur (Taşağıl, 2012, s.17).

Çin kaynaklarında Kapgan Kağan için Lung-you bölgesine akın yapıp on binden fazla at ele geçirdiği ifade edilmiştir (Taşağıl, 1993, s.62). Türklerin

yaşadıkları coğrafyada atın en önemli ganimetlerden biri olduğu açık bir şekilde ortadadır.

El-Cahız'a göre; "*Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir, hülasa bir Türk başlı başına bir millettir*" (el-Cahız, 2003, s.85). İbn Batuta; "*Türkistan coğrafyasıyla ilgili bu diyardan attan bol bir şey yoktur, Araplarda koyun neyse Türklerde at odur, her tüccarın yüz, iki yüz atı vardır, atları koyun sürüleri gibi meralara salıyorlar*" kaydını düşmüştür (Tanci, 2016, s.315). Bozkır coğrafyasında kız ve erkekler at biniciliğine üç yaşında başlayıp, günlük hayatlarında devamlı pratik yapmaktadırlar. Binicilik ve savaşçılık ruhu bozkır insanının hayatta kalabilmesi için ön şart olmuştur (Baumer, 2012, s.86).

Türklerde oldukça eski ve yaygın bir adet olan kurban töreninde atlar öncelikle doğu yönüne sürülerek Tanrıya kurban veya armağan edilirlerdi. Bu törenden sonra hiç kimse bu atlara sahip çıkamaz ve binemezdi. Bunlar kutlu atlar olurlardı. Şehit düşenlerin atları azad edilir ve serbestçe köyün içinde gezdirilirdi (Ögel, 2010, s.104). Ayrıca Altaylarda kamların önderliğinde her aile tarafından iki veya üç gün süren at kurban törenleri gerçekleşirdi (Eliade, 2009, s.25).

Ölü gömme geleneklerinde ölünün ardından at kesilir veya ölü hayattayken kullandığı atıyla birlikte gömülürdü. Doğu Asya'dan Dest-i Kıpçak bölgesine kadar yer alan kurganlardan kurban edilmiş at unsurlarına rastlanmaktadır (Lepetz, 2013, s.317). Moğolistan Olon-Güriin-Gol kurganında tahtadan yapılmış bir at da bulunmuştur. Kafkasya'da Kuban Nehri yakınlarında Ul'skii Aul kurganında üç yüz altmış adet defnedilmiş at ve bin adet tekerlekli yurt bulunmuştur (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.54).

Milattan önce altıncı milattan sonra II. yüzyıla dayandırılan Pazırık kurganı Altay Dağları eteklerinde Güney Sibirya'da Çin sınırına yakın ve yüksek bir vadidedir. İlk Pazırık kurganı 1929'da keşfedilmiştir. Buluntular arasında atlı savaşçılar, kumaşlar, deriler, ağaçlar ve cesetler mevcuttur (Seaman, 1992, s.63). Pazırık 5 kurganındaki bir çizimde; yüzü doğuya dönük şekilde bir sandalyenin üstünde oturmuş kadın ve dokuz adet kurban edilmiş at bedeni bulunmuştur. (Jacobson-Tepfer, 2015, s.2).

Pazırık kurganından çıkartılan; on adet atın erkek olması ile on farklı boya ait olması ve atların kuyruklarının yas işareti olarak kesilmesi Türklere özgü bir kurgan olduğunun ispatıdır (Çoruhlu, 2007, s.91). Kurgandan çıkan at koşumluğu, alınlık, başlık, kemer gibi bütün öğeleriyle at için kullanılan aletler geçmişten günümüze tekâmül ederek Osmanlı at koşum takımını oluşturmuştur.

Birçok Batılı araştırmacı insanlığın gelişmesinde mihenk taşları olan atın evcilleştirilmesi, savaş aletlerinin icadı gibi ürünleri Avrupalı milletlere maletmeye çalışmaktadır (Bayat, 2011, s.123). Türklerin VI. yüzyıla kadar kaya resmi ortaya koymadıklarını, bu çizimlerin Avrupa kıtasından göç eden Hint-Avrupai kavimlere ait olduğunu iddia etmişlerdir.

Atlı araba figürü Kazakistan, Tuva, Altaylar, Moğolistan, Kuzey Çin ve Kırgızistan'da görülmektedir. Avlanma esnasında hız faktörü hayati bir öneme sahiptir. Atın çektiği tekerlekli arabalarda sürücüler av aletlerini rahat kullanabilmiştir. Altay, Sayan, Kuzey Çin ve Sibirya'da elde edilen buluntular arasında tekerlek de vardır (Jacobson-Tepfer, 2015, s.195-205). Kırgız kaya resimlerinde at yassı ve uzun gövdeli, büyük ve şişman şekilde yer almıştır. Birçok Türk boyu alaca atlar yetiştirmekle tanınmıştır. Alaca ve çizgili atlar

kaya resimlerinde defalarca çizilmiştir (Esin, 1978, s.273). Bu çizimlerin yanı sıra atlı arabalar da mevcuttur.

Hayatın bütün alanlarında var olan at, zamanla uçan at kültürüne dönüşmüştür. Dünyanın her yerine atla gidiliyorsa, gökyüzüne de çıkılır düşüncesi Türk mitolojisinde uçan at kültürünü doğurmuştur (Somuncuoğlu, 2011, s.5). Kamların atlarına binip bulutların arasında uçtuklarına ve istedikleri biçime girdiklerine de inanılmıştır (Eliade, 2009, s.24). Kaya resmi alanlarında atlara çeşitli aletlerle tutularak göğe doğru hareket halinde çizilmiş farklı bölgelerde çeşitli çizimlere rastlanılmıştır.

Döneminin önemli siyasi ve idari merkezleri olan Baykal bölgesi, Moğolistan Altay bölgesi ve Güney Sibiryaya kaya resmi alanlarında atlı savaşçılar silahlarıyla birlikte ya da sancaklarla birlikte çizilmiştir (Zhumatayeva ve Kozhabekova, 2014, s.159).

Rusya Lena kaya resimlerinde elinde sancak, bayrak tutmuş süvarinin yanında geyik figürü yer almıştır (Resim.A.18) Moğolistan Bayan Ülgey Şivet Hayran'da atın üstüne ustaca binmiş elinde ok ve yay olan süvari çizilmiştir (Resim.A.19). Moğolistan Gobi Çölü'nde dağ keçisi at üstünde süvari ve kurtun arasında sıkışmış bir biçimde çizilmiştir (Resim.A.20).

Moğolistan Bayanhongur Gurvanmandal Dağı'nda, Kazakistan Tamgalı Say'da süvari figürleri ata hakim olan Türk boylarının göçlerini hatırlatmaktadır. Sosyal, siyasi ve ekonomik hayatta en önemli figürlerden olan atlar, binicileriyle birlikte çizilmiştir (Resim.A.21). Kırgızistan Saymalıtış'ta tek başına at üstünde süvari resmedilmiştir (Resim.A.22) ve Çolpan Ata'da aynı temayla silahıyla birlikte atın üstünde süvari çizilmiştir (Resim.A.23),

Azerbaycan Gobustan’da (Resim.A.24) atlı süvari ve kurban edilmiş at çizimleri görülmektedir.

Bir kaya panosunda; atın sırtında av için terbiye edilmiş pars gözükmektedir. Yelesi ve kuyruğu uzun küçük Türkistan atları ve üzerlerinde damgalar bulunmaktadır. Bunlar kutsal törenler için kurban edilecek adanmış atlardır (Esin, 1978, s.19-20). Cenaze törenlerinde ise genellikle erkek ve yaşlı atlar kurban edilirdi (Lepetz, 2013, s.321).

İbn Batuta Seyahatnamesi’nde; “*Toprağa gömüldükten sonra, yorgunluktan duruncaya kadar sultanın mezarının etrafında zorla koşturulan dört at getirttiler.*” ifadesi yer almıştır (Roux, 1999, s.273). Eski Türklerde cenazenin çevresinde atla dönme geleneği uygulanmıştır, ölen kişinin yakınları mezar çevresine atla gelerek dua ve niyazlarda bulunarak yedi kez dönerlerdi, mezar çevresinde dönme geleneği İslamiyet sonrasında da devam etmiştir (Veinstein, 2016, s.88).

İslamiyet sonrası Türk mezar taşlarında at figürü kullanılmıştır. Kayseri Güzelce’de bir mezar taşında süvari ve at figürü yerleştirilmiştir (Karamağaralı, 1992). Atlı mezar taşı yapımına özellikle Doğu Anadolu’da ve Azerbaycan’da rastlanmaktadır. Türkmenlerde at zenginlik ve soyluluk sembolü sayılmaktadır. Mezar taşlarında atlı figürler sıklıkla yer almıştır (Seyirci ve Topbaş, 1983).

Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus babası I. Gıyaseddin Keyhusrev’in türbesini ziyaret ederek fakirlere sadaka dağıtmış, o bölgeyi imar ettirmiş, bölgede bulunan ilim ve irfan sahiplerine destek olmuş, ayrıca türbeye nöbette bulunması üzerine zırhlı ve süslü bir at bulundurulmasını emretmiştir. (Erçil, 1981, s.1981). Bu İslamiyet öncesi kaya resimlerine kazınmış,

kurganlarda kurban edilen kutsal hayvanlardan biri olan atın fonksiyonunun İslamiyet sonrasında da yaşadığının bir kanıtıdır.

Kazakistan'da at ile ilgili altı yüzden fazla isimlendirme, terim ve sözcük bulunmaktadır. Sosyal alanda önemli bir konumu olan atla ilgili birçok kavram dilde yerini almıştır. Türkistan'da XX. yüzyılda ölen kişinin sosyal statüsüne göre cenazesinde sayısı on ile yüz arasında değişen at kesimi gerçekleştirilip cenazeye gelen ailesi, akrabaları ve dostlarına ikram edilirdi. XXI. yüzyıla gelindiğinde gelenek devam ettirilmeye çalışılsa da kesilen at sayısı bir ile iki arasında kalmıştır. Kazakistan'da hamile kadınların rahat bir şekilde doğum yapabilmelerini sağlamak, kötü ruhlardan korumak amacıyla evin bahçesinde at koşturma adeti devam etmektedir; çünkü atın kötü ruhları kovduğuna inanılmaktadır (Sarbassova, 2015, s.229-235).

At ile ilgili uzuv ve unsurlara da kutsallık atfedilmiştir. At nalı, kafa kemiği, gem veya üzengi demiri nazarlık ve kötü hastalıklara karşı günümüzde Kırım, Azerbaycan, Erbil ve Bayır-Bucak Türklerinde kullanılmaktadır. (Kalafat, 1996, s.243). Kastamonu'nun bazı köylerinde mezarlıkta medfun kişilerden Ulu Ata olarak bilinen dedelerinden birinin mezarında törenler düzenlendiği, şifa bulma maksadı ile bu mezara hasta kişi veya çocukların getirildiği, tören esnasında ulu atanın torunlarından biri olan türbedarın muhafaza ettiği at kafatası veya kurt kafatası ile mezarın etrafında dönüldüğü, türbedar tarafından mum ve tütsüler yakıldığı, mezar başında su ısıtıldığı ve suyun kafatası ile sepelendiği, horoz kurban edildiği, ziyarete gelenlerin türbedara hediyeler getirdiği ve bu geleneğin eski olduğu bilinmektedir.

Türk kültüründe atlara özel adlar verilmektedir. Destanlarda her kahramanın atının bir adı vardır. Manas Destanı'nda yüz on altı at adı

geçmektedir. Atın güç ve mutluluk vereceğine, bereket ve bolluk getireceğine geçmişten günümüze inanılmıştır (Amanoğlu, 1997, s.135).

Atın evcilleştirilmesi eski çağlarda dünyayı küçültmüş ve sonu gelmeyen savaşların başlamasına sebep olmuştur. Atı bir savaş unsuru olarak kullanan Türkler, eski dünya coğrafyasında tartışılmaz bir üstünlük sağlayarak Baykal Gölü kıyılarından Macaristan'a kadar yayılmışlardır. Sağladığı imkânlar açısından sınırsızlığın timsali olarak at görülmüş ve eski Türk kültüründe kutsanarak kaya resimlerine taşınmıştır.

#### **3.2.4. Tabiat, İnanç ve Kozmoloji İlişkisi (Karışık Panolar)**

Soyut ve somut öğeleri içeren kaya panolarında insan tabiatta gördüğü unsurları bir araya getirirken şahsi düşüncesini de aktarmaya çalışmıştır. Çevresini keşfeden insanoğlu kendisini düşünce ve inanç dünyasıyla birlikte konumlandırmaya çalışmıştır.

İnsan-tabiat ilişkili kaya resimlerinde karşımıza en çok çıkan tema av ve insan ilişkisidir. Avcılık insanlık tarihi için dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Toplayıcılık sürecinin bitmesi insanoğlu ile bireysellikten çıkmış, kollektif anlamda organizasyon yapabilme yeteneğine sahip olmaya başlamıştır. Bu süreç kaya resmi çizimlerini de etkilemiştir. Hayatın devamlılığını sağlayan hayvanların elde edilme etkinlikleri gerek bireysel gerekse kollektif çizimlerle aktarılmaya çalışılmıştır. Somuncuoğlu kaya resimlerindeki insan-inanç-tabiat ilişkisini şu şekilde ifade etmiştir; *“İnsan, doğa ile ilişkisinde kendisinin de bir yönlendirici olduğunu keşfettiğinde insan-tabiat resimleri çizmeye başlamıştır. İnsan doğayı çözümleyerek, birlikte organizasyonlar yapmaya başlamış ve bir sonraki aşamada inançla ilgili resimler betimlemeye başlamıştır.”* (Somuncuoğlu, 2011, s.234).

Yaşanılan coğrafya insanoğlunun düşünce alt yapısında, inanç sisteminde ve dünya görüşünde önemli etkiler bırakmıştır. Bozkır coğrafyasında kozmoloji bilgisi hayatın her alanında önem arz etmektedir. Hayvancılıkla uğraşan bozkır insanı kozmoloji bilgisiyle kendisini doğaya karşı korumanın yollarını aramıştır. Kutsal alanlar olarak nitelenen kaya resimlerinde kozmolojiyle ilgili birçok şekle, resme rastlanılmaktadır.

Kozmoloji insan hayatında baştan sona oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin; Mısır'ın Ra adlı güneş tanrısı ya da eski toplumların güneşi kutsal saymalarının kaynağı bu çağlara kadar dayanır. Aynı düşünsel sürecin Türkistan'da da yaşandığı görülmektedir (Somuncuoğlu, 2011, s.247). Gök cisimleri, yıldızlar, ay ve güneş insanoğlunu hep etkisi altında bırakmış, kozmolojik öğeler bütün kavimlerde önemli yer tutmuştur.

Gece karanlığında gökyüzünün berrak, parlak ve açık görüntüsüyle karşı karşıya kalan insanoğlu kozmolojiye ilgi duymuş, çıplak gözle tespit ettiği cisimleri kaya resmi alanlarına çizmiştir. Kozmolojiyle ilgilenen, doğayı tanımaya çalışan ve anlamdıkları çeşitli stilize resimler yoluyla aktarmaya çalışan insanoğlu ilk entelektüel ürünlerini kaya resimlerinde ortaya koymuştur. İnsanoğlu çevresiyle, doğasıyla tanıştıkça edindiği bilgileri kaya resimleri aracılığıyla gelecek nesillere aktarmıştır. Kimi zaman tam manasıyla aktaramadığı duygularını çeşitli soyut-somut çizimlerle ve şekillerle aktarmaya çalışmıştır.

Kaya resimlerindeki soyut resimler Gök Tanrı dininin merasimlerini anlatmaktadır. Güneş başlı adamlar kamın dini tören esnasında transa girdikten sonra girdiği şekillerden oluşmaktadır. Karakol bölgesinde yer alan altmış farklı çizimde güneş başlı adam bulunmaktadır (Kubarev, 2009, s.107). Güneş başlı insan figürleri dönemin inanç sistemini yansıtmakta, ilahi kavramın



görselini betimlemektedir. Gök Tanrı dininde yer alan melek kavramına işaret ettiği de söylenebilir (Hermann, 2011, s.37).

Kazakistan Tamgalı Say'daki güneş başlı adam figürleri (Resim.A.25), insan hayatının devamlılığı için önemli bir unsur olan ve kozmolojide önemli bir yer tutan güneşin din adamları veya toplum önderlerini temsil ederek çizildiğini anlatabilmektedir (Rozwadowski, 2004, s.48)

Saymalıtaş'ta kozmoloji ve gök bilimleriyle ilgili olarak güneş başlı adamlar sanki kutsal din adamları kamları temsil etmektedirler, ayrıca kozmolojiyle Gök Tanrı dininin birlikteliği vurgulanmaktadır (Resim.A.26). Tamgalı Say ve Saymalıtaş'taki güneş başlı adam çizimleri devamlılık ve aynılık arz etmektedir

Kam figürlerinin çizilmesi inancın kaya resmi alanlarına nasıl yansıdığını göstermektedir. Mugur-Surgol bölgesi Yenisey nehrinin Sayan kanyonunun güney kısmında yaklaşık iki yüz elli adet çizilmiş kam figürü bunun en iyi örneğidir (Davlet, 1980, s.22). Tagar ve Kem çevresinde bayrak direklerinde ve ölümlerin yüzlerinde bulunan ve kam maskesi olarak yorumlanan madeni insan maskeleri bütün Türkistan'da yaygın bir semboldür (Esin, 1978, s.13).

İslamiyet öncesi ibadet amaçlı kullanılan kaya resmi alanları, kimi bölgelerde İslamiyet sonrasında yöre halkı tarafından dua ve ibadet merkezi olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Güney Özbekistan Siypantaş'taki alan şehir merkezinin dışında halk tarafından kutsal bir mekân olarak kabul edilmiş, çocuk doğurmak isteyen kadınlar, çocuğu hasta olanlar kurban adamışlardır. Özbekistan'da Khodzhakent ve Sangizhumasay, Kırgızistan'da Süleyman Dağı ve Aravan eski adetlerin devam ettirildiği bölgeler arasındadır.

Khodzhakent`deki kaya resimlerinde Hazreti Ali`nin savaş atına ait olduğuna inanılan figürler de bulunmaktadır (Rogozhinsky, 2008, s.92).

Ayrıca Kırgızistan Han-Tepe Şehir kalıntısının bulunduğu Tuura-Suu köyü civarındaki kaya resmi alanında muhtemelen kibleyi belirtmek amaçlı seksen santimetre uzunluğunda, altmış santimetre genişliğinde seccade, namazgâh Şekli çizilmiştir (Tabaldiev, 2014, s.69). 2018 yılının Ağustos ayında gerçekteşirmiş olduğumuz saha araştırmaları neticesinde Süleyman Dağı`nın belli bir bölgesinde ziyaretçilerin sağlıklarının düzelmesi özellikle bel ağrularına Şifa bulmaları için dağı ziyaret ettiklerine ve kısa bir mesafeden sırtüstü kaydıklarına Şahit olunmuştur. Ayrıca dağın girişinde kurulmuş müzede sergilenen kaya resimleri çizimleri arasında dağ keçisi ve damgalar da bulunmaktadır.

Kaya resimleri kutsalların olduğu alanlardır, dünya ve öteki dünya arasındaki ilişkinin toplum tarafından algılanmasıdır. Bu alanlara ilginin halen devam ettiğinin örneklerini günümüzde Türkmenistan`da görebilmekteyiz; kutsal sayılan yerlere, özellikle eski kaya resmi alanlarına ve türbelere belli dönemlerde gidip “mata” veya “mata böleği” dedikleri elbise parçaları asılmaktadır (Lymer, 2016, s.159).

Kazak Türklerinin yerel geleneklerinin İşlam inancı arasındaki ilişkileri kaya resmi alanlarında yer almaktadır. Toplumun tüm kesimleri tarafından ziyaret edilen bu kutsal alanlar milli kimliğin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Zamanla bu alanlar sadece belirli bir mekân halinde kalmamış, aynı zamanda yerel topluluğun buluşacağı, bir araya geleceği bir bağ noktası haline gelmiştir; görüldüğu üzere kültürel miras ve İşlami gelenekler iç içe geçerek kaynaşmış ve gelişmiştir (Lymer, 2016, s.168). Ankara Gúdül kaya resimleri arasında Osmanlı dönemine ait çeşitli yazıların bulunmuş olması bu kutsal

alanların sosyal hafızada saklanarak kültürel devamlılık yoluyla uzun yıllar yaşadığının işaretidir.

Kozmolojiyle ilgili çizilen resimlerin başında güneşi temsil eden yuvarlak geometrik desenlerin yer aldığı, dairenin belli ölçülerle paydalara bölüdüğü resim kaya resimlerinde gözlemlenmiştir. Kırgızistan Saymalıtaş (Resim.A.27), Kırgızistan Balasagun (Burana) (Resim.A.28), Türkiye Artvin Yusufeli Demirkapı Yaylası (Resim.A.29) ve Kars Kağızman'da (Resim.A.30) iki tane dağ keçisinin tepe noktasına konulan kozmolojik öğelerden bir tanesi olan güneşin farklı bölgelerde ortak bir öge olarak kullanılmıştır.

Kazakistan'daki Türkistan Milli Tarih Müzesi'nde dağ keçileri, geyikler, çift hörgüçlü Türkistan develeri, ok atan avcılar, at üstünde dörtnala giden süvariler ve damgaların yer aldığı geniş bir kaya panosu sergilenmektedir (Resim.A.31). Kırgızistan Çolpan Ata'da avcılık, kurtlar, dağ keçileri, geyikler, çeşitli ve farklı boyut ve üsluplarla çizilen geniş bir kompozisyonun yer aldığı sahne günümüzün modern yağlı boya tablolarına benzemektedir (Resim.A.32). Türkiye'de Kastamonu Türk boylarının yoğun olarak tercih ettikleri bir yerleşim alanı olmuştur, resmin çizildiği dönemin sosyal hayatında yer alan ilişkiler çizilmiştir (Resim.A.33). Kaya panolarında yer alan çizimlerde insan-tabiat, insan-inanç ilişkileri örneklerinden avlanma sahneleri, günlük hayat ve inanca dair resimler görülmektedir.

### **3.2.5. Tamgalar**

Türklerin sosyal yapısı aile, soy, boy, bodun, il sistemi halinde teşkilatlanmıştır. Bu yapı sayesinde Türkler öz benliklerini yitirmeden uzak noktaları vatan kılmışlardır. Boy sistemi kendi içinde toplumsal düzeni

sağlamak ve aidiyetlik duygusunu pekiştirmek için damgaları ortaya koymuştur.

Coğrafyanın imkân ve ihtiyaçları zorlamasıyla keşifler ve icatlar başlamış ve bu sürecin sonunda damga ortaya çıkmıştır. Damgalar sayesinde birçok duyguyu, düşünceyi ve inancı anlatmak mümkün olabilmiştir (Somuncuoğlu, 2011, s.424). Damgalar; birer sanat eseri olmalarının yanı sıra, farklı duyguların, hayata dair sosyal ve kültürel unsurların dile getirildiği yazılı tarih belgeleridir (Aksoy, 2014, s.98).

Damgaların ortaya çıkışıyla ilgili iki görüş bulunmaktadır; birincisi boy büyüklerinden birisi öldüğü zaman, yağ merasimine katılanların cenazede hazır olduklarını ispatlamak için, diğer bir görüş ise önemli yerleşim yerlerinin ve yol kavşaklarının belli olması için kullanılmıştır (Tezcan, 1990, s.12).

Türk boyları göçlerde esnasında yaylaklarda hayvanlarını, kendi mülklerini başka boylardan ayırt edebilmek için özel damgalarını kullanırlardı (Kafesoğlu, 2017, s.121). Kaşgarlı Mahmud Türk boy damgaları için şu tanımlamayı yapmaktadır; *“Bu alametler onların at ve hayvanların damgasıdır. Hayvanları birbirine karıştırdıkları zaman her boy kendi hayvanını bu damga ile tanır.”* (Ercilasun, 2015, s.28). Damga, boylar arasındaki anlaşma ve kararlarda, diğer önemli işlerde ve ayrıca zenginlik, bağımsızlık işareti olarak da kullanılmıştır. (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.687).

Sibirya’dan Avrupa’nın içlerine kadar geniş Avrasya coğrafyası Türk boylarının meskeni olmuştur. Eski coğrafyacılar göre; Türklerin birçok boyu vardır. Bir kimse onların boylarının tamamını bilmek isterse bu isteğine ulaşamayacaktır; çünkü Türklerin sonsuz kalabalık olduklarından bahsedilmiştir (Şeşen, 2001, s.45).

Orhun Yazıtlarında ve Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügat'it Türk eserinde yirmi dört Oğuz boyundan ve bu boylara ait damgalardan bahsedilmiştir. Halbuki Türk coğrafyasında bu eserde değinilmeyen birçok Türk boyu ve damgası mevcuttur; zira eserde Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar arasında yaşayan pek çok boydan bahsedilmemektedir. Oğuz, Kazak kelimesi boylar anlamında birlik demektir, genel bir addır, bu boyların altında çok sayıda boylar vardır. Türklerde bir boyun öncülüğünde birkaç boyun bir araya gelmesiyle teşkilatlı devlet sistemi kurulabilmektedir (Yorulmaz, 2012, s.20-46).

*“Türkler çok cinslere, çeşitlere ayrılan, kabileleri, aşiretleri çok büyük olan bir millettir. Aralarında kasabalarda, köylerde oturanlar, bozkırlarda, çöllerde konup göçenler vardır.”* (Şeşen, 2012, s.69). Diğer milletlere nazaran Türkler, daima el halinde, birlikte, bir arada yaşamayı sevmişler, bu da siyasi ve sosyal başarılarında mühim bir rol oynamıştır (Sümer, 1999, s.221).

Bozkır Türk devletinin sosyal organizasyonun kuruluş altyapısında mevcut ana boylardan öncelikle bir boy yükselmiş, diğerlerini boyunduruk altına alan boy siyasi kuruluşunu tamamlayarak devlet haline dönüşebilmiş ve diğer boylarda yaşamaya devam etmiştir (Gündüz ve Cengiz, 2015, s.22).

Türk boylarının sosyal organizasyonun altyapısını hızlı bir şekilde sağlayabilmelerinde her boyun kendine özgü mesleki uzmanlığının olmasından kaynaklanıyordu. Farklı uzmanlık alanlarına sahip boylar biraraya geldiklerinde devlet sistemini sağlamışlardır.

Türk coğrafyasının birçok yerinde kendine has meslek türleriyle ünlenmiş beldelere ve köylere rastlanmaktadır; çünkü her boyun kendine özgü uzmanlık sahası vardır. Kagnı boyu atlı araba yapımıyla ünlenmiştir. Denizli,

Kastamonu ve diğer birçok yerleşim yerinde köy isimlerinin boy isimlerinden meydana gelmesi ve her köyün kendine has meziyetlerinin ve uzmanlık alanlarının olması Türk boy sisteminin en karakteristik özelliklerindedir.

Denizli Yatağan'da demircilik, barutçuluk, mermercilik, taşçılık; Yeşilyuva'da ayakkabıcılık; Sırçalık'ta camcılık; Kızılcabölük, Buldan, Babadağ'da dokumacılık; Suçatı'da deri üretimi; Kastamonu Tosya'da bıçakçılık; Devrekâni Şenlik köyü ve Küre Taşpınar köyünde yufkacılık; Bolu Gerede ilçesinde deri işleme, debbağlık; Bursa EskiKaraağaç köyünde çorapçılık; Artvin Yusufeli Taşkiran köyünde taş ustalarıyla ün salmışlardır. İzmit Gebze'nin Yağcılar köyünün önceki ismi yaycılar olup Osmanlı ordusuna yay tedarikinde bulunmuşlardır. Bu örnekleri çeşitli yer isimleriyle çoğaltabilmekteyiz.

Avrupa Hunları ve Oğuzların göçleri tarihin seyrini değiştiren önemli olaylardır. Yazlık, kışlık olmak üzere otlak aramak için değişik bölgelere göç etseler de her bir boyun yaşama alanları bellidir. Milattan önce III. yüzyıl milattan sonra X. yüzyıllarda boylar Orta Asya'da önemli roller oynamışlardır (Taşağıl, 2013, s.2-3).

Kafesoğlu'na göre; “*Hunlar Orhun bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a (1.asır sonları, 2.asır ortaları) ve Avrupa'ya (375 ve sonrası); 350'lerde Uarhunlar Afganistan ve Kuzey Hindistan'a (Ak Hun-Eftalitler); Ogurlar güney-batı Sibiryadan güney Rusya'ya (461-465); Oğuzlar Orhun bölgesinden Seyhun nehri kıyılarına (10.asır ve sonrası), Maveraünnehir üzerinden Anadolu'ya (11.asır); Avarlar Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (6.asır ve ortası); Bulgarlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlara ve Volga nehri kıyılarına (668 ve sonrası); Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830 ve sonrası);*

*Sabarlar Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (5.asrın ikinci yarısı), Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar Hazar denizinin kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (9-11.Asır), Uygurlar Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya (840 ve sonrası) göç etmişlerdir.” (Kafesoğlu, 2008b, s.53) bundan anlaşılacağı üzere Türk boylarının uzun dönemleri kapsayan göçleri dünya tarihi açısından önem teşkil etmektedir. Boy yapısının olumlu yönlerinden biri, tarihin akışını derinden etkileyen çeşitli büyük göçlere zemin hazırlamasıdır.*

Bu göçlerin önemli tarihi sonuçları olmuştur. Birçok yerde Türklere ait kutsal alanlara, kaya resimlerine, kurganlara, balballara ve mezar taşlarına rastlanmasının en büyük sebebi bu göçlerdir. Türk boyları uzun dönemlere dayanan göçler neticesinde geniş coğrafyaları vatan kılmışlardır.

Milattan önce ve sonraki zamanlarda yapılan Türk boylarının göçleriyle kurganlar, balballar, anıt ve damgalı mezarlar Avrasya coğrafyasının birçok farklı noktasına taşınmıştır. Bir alanda uzmanlaşan bir boy, aşiret veya aile diğer boylarla bir araya gelerek devlet sistemini gerçekleştiriyorlardı, bu da boyların ekonomik ve sosyal özelliklerinin bir sonucudur. Ele geçirilen bölgelere kolay bir şekilde uyum sağlayan ve uzun yıllar asimile olmadan kültürlerini muhafaza eden Türk boyları mezarlık geleneklerini de sosyal hafıza yoluyla geniş coğrafyalara taşımışlardır.

Baga Gazaryn Chuluu yüz yirmi dört farklı Türk yerleşim yerlerinden bahsederek buralarda boy damgalarının politik amaçlı olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Bemmann, Parzinger, Pohl ve Tsevendorzh, 2009, s.355-357). Kaya resmi alanlarının tamamında karşımıza çıkan ve mülkiyeti belirleyen mühür şeklinde yorumlanabilecek damgalar daha sonraki zamanlarda işaret ve sembol olarak günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Damgalar sadece özel mülkiyet için kullanılmamıştır, kutsal alanlara da taşınmıştır. Kaya resmi

alanlarına inanç adına yapılan damgalara ilerleyen zamanlarda birer anıt olarak dikilen mezar taşlarında da rastlanmıştır. Her bir damga kendi içinde bir soyutlama denemesidir (Somuncuoğlu, 2012, s.500).

Kaya resimlerinde damgalar Türk sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklere ait olan damgalar ve semboller diğer komşu milletlerde bulunmamaktadır.

Hakasya'daki kaya resmi alanlarında gözlemlenen damgalar genellikle at çizimlerinin yanına vurulmuştur. Damga kişisel bir imza gibi karakteristik bir amblem olarak günlük hayatta sıklıkla kullanılan eşyalar üzerinde kullanılmıştır (Kızlasov ve Leontev, 1980, s.170). Ayrıca Kırgızistan Tosor, Koçkor, Çolpan-Ata, Alay ve Ton alanlarında yapılan arkeolojik buluntuların üzerinde Türk boy damgalarına rastlanmıştır (Tabaldiev, 2014, s.36).

Kırım Abuzlar köyü yakınında bulunan bir kayada altmış kadar boy damgası bulunmuştur. Bu damgaların o bölgeye hayvan otlatmaya gelen boyların işareti olduğu sanılmaktadır. Günümüzdeki tapu senetlerinin yerini eski zamanlarda damgalar almıştır (Tezcan, 1990, s.14).

Kaya resimlerinde sıklıkla karşımıza çıkan dağ keçisi figürü zamanla sembol ve damga haline dönüşmüştür. Kül Tigin anıt mezartaşının tepesine stilize olarak dikilmiş dağ keçisi kaya resimlerinin kutsal bir damgaya dönüştüğünün en tipik örneğidir.

Türk boy damgalarının, Türk runik yazıtlarla birarada bulunduğu kaya resimlerinin çeşitlerine Türk coğrafyasında görebilmek mümkündür. Moğolistan Hoyt Tamir yazıtı, Ordu Mesudiye, Ankara Güdül yazıtları en güzel örneklerdir. Moğolistan Gobi Çölünde damgalar ve hanlık sembolü olmuş dağ keçisi aynıalandadır (Resim.A.34), Kırgızistan Balasagun'da



(Burana) (Resim.A.35) birbirinden farklı Türk damgalarına rastlamaktayız. Azerbaycan Gobustan'da göç yolları üzerinde olduğundan damgalar bulunmuştur, burada Türk boylarından Çavundur damgası vardır (Resim A.36). Türkiye'nin doğusunda Erzurum Karayazı'da Türk boy damgalarına rastlanılmıştır (Resim.A.37). Ankara Gündül'de Osmanlı devletini kuran Kayı boyunun damgası (Resim.A.38) kazınmıştır.

### **3.3. Türk Kaya Resimlerinden Örnekler**

#### **3.3.1. Rusya Federasyonu (Sibirya, Lena, Altay ve Tuva)**

Sibirya, Tuva ve özellikle Altay Dağları kaya resmi alanları bakımından gayet zengin bir bölgedir. Bu bölgelerdeki kaya resimlerinin Türk kültürüne ait olduğu kullanılan üsluptan, damgalardan ve yazıtlardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yüksek kesimlerde ve insan yerleşimlerine uzak olduğu için tahrip edilmeden günümüze ulaşan açık hava müzesi niteliğindeki kaya resmi alanları Türk kültüründen izler taşımaktadır. Altay Dağları kaya resmi alanları ve kültürel açıdan önemli kayıtların olduğu bir bölgedir (Jacobson-Tepfer, 2013, s.176). Altay kaya resimleri Türk tarihinin kültürel açıdan en büyük gelişme çağının zarafetini göstermektedir (Resim A.39).

Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan'da kaya resmi alanlarında var olan inançların kökenleri Kuzey Sibirya bölgesine dayandırılmaktadır (Price, 2001, s.66). Türkistan coğrafyasının bir bütün olduğunun kanıtı kaya resimlerinin kültürel köklerinin Türklerin ilk yurdu olan Sibirya bölgesine dayandırılmasında yatmaktadır.

Zorlu kış koşulları, kısa yaz mevsimi, kurak geçen mevsimler, yağışların azlığı, sınırlı tarım arazileri, temel geçim kaynağı olarak Türkleri hayvancılıkla uğraşmaya itmiştir. Coğrafyanın düzlük ve nehir yataklarıyla dolu olması göç

etme hareketini kolaylaştırmıştır. Altay Sayan bölgesi Türklerin oğalma ve batıya doğru göç etmeye başladıkları önemli bir noktadır, bu bölgelerde üretilen maddi eserlerde Gök Tanrı dini esas alınmıştır. Altay kelime anlamıyla altın demektir ve Türkler bu bölgede demir cevherini keşfedip geliştirmişlerdir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.16).

Asya kıtasının en büyük nehri olan Lena Nehri deltasındaki kaya resmi alanlarında çeşitlenme ve zenginlik giderek artmış; buradan da zamanla Ilga ve Tutara Nehrinin kaynağının yukarısına doğru yayılmıştır (Окладников и Запорожская, 1972, s.102). Kaya resimlerinde at, dağ keçisi, savaş ve av sahneleri, kam figürleri, çeşitli tören sahneleri çizilmiştir. Rusya'daki Lena Nehri'nde şaha kalkmış atıyla av peşinde koşan süvari farklı boyutlardaki geyiklerin peşinden gitmektedir (Resim.A.40).

Petrovskoye köyünde XIX. yüzyılda M.P. Ovchinnikov tarafından bulunan Orhon Yenisey esaslı runik harfli yazıt, bu bölgedeki kaya resimlerinde izlenen çizim üslubu ve yöntemi açısından o bölgede yaşayan Türk boylarını referans etmektedir. (Price, 2001, s.102-104).

### **3.3.2. Moğolistan**

Kaya resimleri açısından dünyanın en zengin ülkesi olan Moğolistan'da keşfedilmeyi bekleyen birçok kaya resmi alanı mevcuttur. Türklerin en eski yurdu Moğolistan'da bu kadar zengin kaya resmi alanının olmasının nedenleri arasında; Gök Tanrı dininin yaygın olarak yaşandığı dönemlere şahitlik etmesi, Türk boylarının göç hareketlerinin başlangıç noktası olması ve tarihteki en büyük Türk devletlerinden biri olan Gök Türk kağanlığına ev sahipliği yapmış olmasıyla açıklanabilmektedir.

Moğolistan ve Altaylar'da kaya resimleri, yazıtlar ve geyikli taşlar hakkında yüz yılı aşkın zamandan beri süren araştırmalarda alan sayısı için kesin bir rakam tespit edilememiştir. Bu bölgeler kaya resimlerinin gerek çeşitliliği, gerekse yoğunluğu bakımından dünyanın en zengin alanlarıdır. (Bemmann, Parzinger, Pohl ve Tsevendorzh, 2009, s.67).

Moğolistan genelinde iki yüze yakın kaya resmi alanı mevcut olup, araştırmalar yapıldıkça yenileri de gün yüzüne çıkacaktır. İlk keşifler 1889'da Orhun vadisinde Kül Tigin ve Bilge Kağan alanları ile başlamıştır. 1955 yılında Tsaagen Gol'da üç yüz farklı şeklin mevcut olduğu tamgalar, işaretler, atlı savaşçılar, mızraklı askerler, at arabaları, evcilleşmiş bozkır hayvanları ve sosyal yaşantıdan izlerin bulunduğu alan keşfedilmiştir. Bu alanda ayrıca yardım dilemek için göğe doğru kalkmış eller, dans eden figürler, kutsanmış ve adak olarak kesilmiş bozkır hayvanlarının çizimleri de bulunmaktadır (Benman, Parzinger, Pohl ve Tsevendorzh, 2009, s.55-56).

Batı Moğolistan'da Tsaagan Nehri ve Baga Oiver bölgesinde on beş kilometrelik alanda yüz bin adet resim bulunmuştur. Burası deniz seviyesinden iki bin altı yüz otuz metre yükseklikte olup, avcı toplayıcı döneme ait izler taşımaktadır. Resim temalarında üreme, avlanma, kadın doğum temaları da yer almıştır (Baumel, 2012, s.43).

Shaakhar Tolgoi alanında dağ keçileri, geyikler, avcılar, damgalar, avlanma sahneleri bulunmaktadır. Genellikle bozkırda vahşi ve evcil hayvanlar, avcılar, akıncı ve süvarilerin at binmeleri, av sahneleri gibi sosyal hayattan izler taşımaktadır. Çizilen yedi yüz elli üç resimlerin yüzde doksan birini bozkır hayvanları, yüzde dördünü insan, kalan kısmını ise diğer figürler oluşturmaktadır. Özellikle geyik, atlı savaşçı, at, insan figürlerinin olduğu bu alan kültürel birikimleri, günlük hayatı, tarihi gelişim safhalarını, savaş ve av

sahnelerini geçmişten günümüze taşımaktadır (Bemmann, Parzinger, Pohl ve Tsevendorzh, 2009, s.84).

Bayan Ülgey’de farklı boyutlarda at, geyik, dağ keçisi, kurt, damga, soyut-somut resimler iç içe yer almıştır (Resim.A.41). Gobi Çölü’nde okuyla avlanan avcı genelde süvari atlı şeklinde olmasına rağmen tek başına ve bozkır hayvanlarıyla birlikte çizilmiştir (Resim.A.42).

Göçer kültürün en hayati ögesi olan at arabasına Moğolistan’da yüzden fazla kaya resmi alanında rastlanmıştır. Geyikli taşlarda ve arkeolojik kazılarda ağaçtan yapılmış at arabaları elde edilmiştir (Bemmann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.185). Moğolistan’da birçok kaya resmi alanında karşımıza çıkan bozkır hayvan stili ve üslubu Türk’ün öz sanatını oluşturmaktadır.

### **3.3.3. Kazakistan (Tamgalı Say)**

Genel Türk tarihi açısından Kazakistan bölgesi önemli Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır. Göç yolları üzerinde bulunması ve Tanrı Dağları’nın besleyiciliğiyle verimlileşen tarım arazileri sayesinde yoğun nüfuslu Türk boylarına ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca bu coğrafya arkeolojik açıdan çok önemli keşiflere sahne olmuş ve birçok önemli kurgan keşfedilmiştir. Altın Elbiseli Adam’ın bulunduğu Esik Kurganı, Tamgalı Say Vadisi, Hoca Ahmed Yesevi, Arslan Bab gibi birçok önemli şahsiyetlerin türbelerinin bulunduğu, Kazakistan kültür tarihi açısından zengin bir coğrafyadır.

Kazakistan kaya resimlerinde yer alan dağ keçisi ve geyik sahneleri, damgalar, Türk runik harfli yazıtlar, kozmoloji, güneş figürleri, boylar arasındaki mücadeleler, av sahneleri, sosyal ve dini törenler göçer kültüre, özellikle Türk kültürüne ait izler taşımaktadır (Медоев, 1979, s.172).

1805'te Doğu Kazakistan'da kaya resimleri keşfedilmiştir. Köksu Nehri vadisinde yaklaşık üç yüz seksen adet arkeolojik alan tespit edilmiştir. Buralarda tarihi kurganlar, kaya resmi alanları bulunmuştur. Kazakistan Aksa mevkiinde Talgar şehrinin yakınlarında 1938'de yüz elli kilometrelik alanda dört ila kırk altı metre genişliğinde, iki ile dört metre yüksekliğinde yaklaşık dört yüz kırk dört tane kurgan mevcuttur. Kurgan ve kaya resmi alanlarının zenginliği bu coğrafyanın önemini bir kez daha vurgulamaktadır (Chang, 2007, s.130).

Kazakistan; kaya resimleri çeşitliliği açısından önem taşımaktadır. Güneydoğu Kazakistan'daki Tamgalı Vadisi kaya panoları arasında en zengin örnektir, dağ keçisi ve geyik figürleri bulunmaktadır. Çu ili dağlarında Alma-Atı'ya yaklaşık yüz yetmiş kilometre mesafedeki Tamgalı Say Vadisi 1957 yılında Maksimova tarafından keşfedilmiştir (Price, 2001, s.67).

Kazakistan coğrafi konum itibariyle kavşak noktadadır. Batısında Arpauzen, doğusunda Bayan Zhurek, kuzeyinde Rusya Altay bölgesi, güneyinde Saymalıtaş bulunmaktadır. Çift hörgüçlü Türkistan develeri, dağ keçileri, kartallı Türk savaş binicileri ve Türk boylarının damgaları resmedilmiştir (Hermann, 2011, s.38). Tamgalı Say'daki kaya resimlerinde en estetik ve kültürel değere sahip olanlar milattan önceki yüzyıllardan kalmıştır. Bu kaya resimleri kanyonla bağlantılıdır ve ortak ikonografik, stilistik ve teknik özellikleri paylaşmaktadır (Rogozhinsky, 2008, s.86).

Tamgalı Say'da doğa, insan ve yaşamın iç içe olduğu zengin panolar yer almıştır. Günümüzde insanlar her ne kadar kaya çizimlerinin asıl anlamını hatırlamasalar ve bunları yapmanın amacını bilmeseler de gelenekleri sürdürme eğilimindedirler. Vadide çalılara bağlanmış bez parçaları bu yerlerin kutsal alanlar olduğunun işaretidir (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.1649).

Orta Asya'da at, çift hörgüçlü Asya develeri, tekerlekli arabalı çizimlerin sayısı yaklaşık üç yüz adettir. Bu tip çizimler özellikle Kazakistan Karatav Dağları, Özbekistan Nuratuu dağlık bölgesi ve Kırgızistan Saymalıtış'ta görülebilmektedir (Rozwadowski, 2004, s.24).

Kazakistan Saru Arka bölgesindeki kozmik olayların tasviri, günlük bozkır hayatından alıntılar, savaş ve kutsal tören sahneleri bütün Türk kaya resimlerinde ortak gözlemlenen unsurlardır. Saru Arka'da bulunan resimlerle VI.-VIII. yüzyıllara ait Türk kaya resimlerinin aynılığı arkeologlar tarafından vurgulanmıştır. Bunlara ilaveten yaklaşık on beş bin yıl öncesine dayanan Oğuz Kıpçak geleneğiyle çizilmiş kaya resimlerindeki değişim ve gelişim evresi Kazakistan kaya resmi alanlarında görülmektedir (Медоев, 1979, s.171-173).

Kazakistan Tamgalı Say ve Terekti Evliya kaya resmi alanlarında yapılan dua ve dilek dileme adetlerinin çeşitli araştırmacılar İslam diniyle ilgili bilgi eksikliğinden kaynaklandığını söyleseler de, itikadi anlamda tevhid inancına tamamiyle bağlı olan bölge Müslümanları kültürel anlamda kutsal mekân ziyaretlerini haeln devam ettirmektedirler (Lymer, 2004, s.160). İnsan çizimlerinin yer aldığı Tamgalı Say'da panoda bir ayin veya kutlama halinde bulunan insanlar grup ve koro halindedir, bozkırın kutsal hayvanları resmedilmiştir (Resim.A.43).

Özbekistan'da yüz kırk altı kaya resmi alanı vardır. Güney Özbekistan'da Zaraut Kamar bölgesinde X.-XII. yüzyılları arasında tarihlenen Arap harfleriyle yazılmış yazıt bulunmuştur. Özbekistan Nuratuu dağlık bölgesi Sarmış Vadisi ve Bukantu Dağları Kızıl Kum Çölünde büyük ölçeklerde çizilmiş av sahnelerine, dağ keçilerine, kurtlara, ok atan insanlara, bozkır hayvan mücadelesine rastlanmaktadır (Rozwadowski, 2004, s.19).

Tarihi Hive Kalesi'nde sergilenen kaya resmində dağ keçilerinin pars, kurtun ile mücadelesi anlatılmıştır (Resim.A.44).

Türklerin doğudan batıya göç güzergâhında olan İran coğrafyasının batı kısmındaki kaya resimleri Kırgızistan ve Kazakistan'dakilerle benzerlik taşımaktadır. Özellikle Saymalıtaş'ta sıklıkla karşılaşılan güneşbaşlı adam figürü, bolluk ve bereketi temsil eden mutfak eşyaları, Türk boy damgaları, Türk kaya resimlerinde muhakkak karşılaşılan dağ keçileri İran kaya resmi alanlarında da vardır.

### **3.3.4. Kırgızistan (Saymalıtaş, Talas, Çolpan Ata)**

Kırgızistan kaya resimleriyle iç içe yaşayan bir ülkedir. Bişkek'ten birçok yerleşim yerine kadar resimlerle donatılmış anıtlar, parklar, müzeler gözlemlenmektedir; ülkenin birçok değişik noktasında koruma altına alınmış kaya resmi alanları mevcuttur. Bişkek merkezde bulunan tarihi Oş pazarının dükkânlarında satılan dağ keçisi, geyik, damga, güneş başlı adam gibi soyut ve somut birçok figürün işlendiği eşyalar satılmaktadır.

Dünya kaya resmi alanlarında ve Kırgızistan'ın en önemli kaya resmi bölgesi olan Saymalıtaş, ilk defa 1903 yılında, 1948'de doğu tarafı, 1950'de diğer alanlar keşfedilmiştir. Coğrafi konum olarak üç bin iki yüz metre yüksekliğinde, doğu, batı ve güneyinden geçit vermez dağlarla çevrilidir. Toplamda yüz binin üzerinde kaya resmi bulunmaktadır (Frumkin, 1970, s.45).

Saymalıtaş ile ilgili ilk araştırma, Türkistan Arkeoloji Kurumu'ndan Nikoloay Khludov tarafından yapılmıştır. Bölgede kış sert geçmekte yağın kar da yaklaşık on ay erimemektedir. Karlar sadece ağustos ayında erimekte ve eylül ayında tekrar kar yağışı başlamaktadır. II. Dünya Savaşı sırasında asker

olan Kırgız Pedagojik Enstitüsü araştırmacısı Boris Zima; Saymalıtış hakkında zengin ve çok çeşitli sahneli avcı ve eğitilmiş hayvanlar olduğunu, avcılığın gelişim evreleri, ağlar ve çitlerle avlanma, kement, sapan ve diğer aletlerin çizildiğinden bahsetmiştir (Dyaduchenko, 2008, s.6-26). Tarihi haritalar, sabanla tarım faaliyeti, labirent ve çapraşık çizimler de bulunmaktadır.

1950'de araştırma yapan Aleksandr Bernştam yaklaşık 91,900 adet kaya resmi kaydetmiştir. Var olan çeşitlilik ve çizimler aısından sadece Asya kıtasında değil dünya ölçeğinde kıyaslanacak bir yerin zor bulunacağından bahsetmiştir. 1970'de Yakov Sher, Orta Asya kaya resimleri monografisi üzerine çalışmış, çizilen resimlerin çeşitli ve özellikleri listelenmiştir. Fransız sanat eleştirmeni G. Kuhn; Saymalıtış'ı sanatın en yoğun olduğu alan ve çağın en ileri eseri, zamanın Cappella Sistina şapeli olarak tanımlamıştır (Dyaduchenko, 2008, s.32-40).

Saymalıtış'ta atlar ve geyikler halatlarla tutunmuş insanlar ya bir yolculuğa ya da tarımsal bir üretimin aracı olan sabanı ve tarımın kutsallığını vurgulamak maksadıyla dört farklı şekilde çizilmiştir, farklı geyik çizimleri farklı çağları ve farklı üslupları barındırmaktadır (Resim.A.45).

Kırgızistan'da Talas yakınlarındaki Karakol yaylasında yer alan ve figüratif aından son derece zengin olan bu panoda resimlerin birbirini tekrar etmesi dua, dilek ve adanmış kurbanlar olarak yorumlanabilir. Her bir dağ keçisi çizimi, Gök Tanrıya adanmış bir kurbanı anlatmaktadır (Somuncuoğlu, 2011, s.40).

Karahanlıların başkenti Balasagun'daki tarihi Burana Minaresi çevresinde toplanan kaya resimleri, balballar, İslam dönemine ait üstleri Türk



motifleriyle bezeli, tepelerinde hilal bulunan Arap harfleriyle yazılmış mezar taşları kültürel devamlılığın en büyük göstergesidir.

### 3.3.5. Azerbaycan (Gobustan)

Azerbaycan'ın önemli kaya resmi alanlarından Pirsagat ve Sumgait Nehirleri arasında Bakü yakınlarındaki Gobustan, Büyük Kafkasya dağ silsilesinin güneydoğu kolunda yer almaktadır. 1939-40'lı yıllarda ilk keşifler yapılmıştır. Halk arasında bu bölgeye “büyük yığıntı” denilmektedir. Büyük labirentlerden oluşan bölge adeta kayaların denizi gibidir. Bir kısım mağaralar da bulunmaktadır. Üç bin beş yüzden fazla çizimde çok çeşitli temalar mevcuttur.

Günlük insan hayatı, dağ keçisi, geyik, at, kurt, vahşi hayvanlar, toplu etkinlikler, ürün hasadı, avcılık, dağ keçilerinin dövuşü (Resim.A.46), kurbanlar, deve yüklü kervanlar, dev boyutlu balıklar, atlı arabalar, güneş ve kozmoloji çizimleri, yöre dans figürleri, işaretler, damgalar, Arapça yazıtlar, Azerbaycan yöresine özgü oyunlar ve adetler resmedilmiştir. Gobustan bitki çeşitliği açısından zengin bir bölgedir. Buradaki figürler Sibiryaya ve Orta Asya çizimleriyle benzerlik taşımakta ve aynı kültürün izlerini barındırmaktadır. Fen bilimi, botanik, coğrafya ve pedagoji alanlarından bulgular da bulunmaktadır (Caferzade, 1973, s.342-343).

Gobustan bölgesinde İsağ Caferzade tarafından başlatılan araştırmalar II. Dünya Savaşı dolayısıyla kesintiye uğramış, 1947'de tekrar çalışmalara başlanılmış, üç bin beş yüz adet resim bulunmuştur. Burası devlet tarafından 1960'da açık hava müzesi olarak ilan edilmiştir. Yöresel dans ve müzik kültürü ile alakalı çizimler mevcuttur. Çizimler; Üç dağ, Büyükdaş, Küçükdaş ve Jingirdağ etrafındadır. Rakım yaklaşık yedi yüz metre civarındadır. Kuzeyden

güneye yüz kilometre, genişliği seksen kilometredir. Otuzdan fazla mezar ve kurgan yerleri bulunmuştur. Avcılık, avlanma, hayvancılık ve tarım unsurları, erkek-kadın, dağ keçisi, geyik, ceylan, balık, bot, tekne figürleri çizilmiştir (Alok, 2010, s.10).

### **3.3.6. Türkiye (Kars, Erzurum, Artvin, Hakkâri, Ankara)**

Avrasya coğrafyasından çıkan arkeolojik buluntuların verdiği en önemli sonuç bu coğrafyada geçmişten günümüze devam eden bir kültür birliğinin olduğudur. Kaya resimlerinde çizilen şekiller, kurganlardan çıkan öğeler kültürel bütünlük teşkil etmektedir.

Türk coğrafyasındaki arkeolojik eserlerin kimlere ait olduğu hususunda çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Türk ismi genellikle VI. yüzyıldan itibaren geçmeye başlamıştır. Bu tarihten önceye kadar Türk boyları hiçbir unsur ortaya koymamış mıdır, sorusunun en net cevabı Moğolistan'dan Anadolu'nun içlerine kadar aynı üslupla çizilen kaya resimleridir. Türkler Asya'nın bir ucundan kalkıp benliğini ve özgünlüğünü kaybetmeden Avrupa'nın ortasına, Hindistan içlerine, Kuzey Afrika'ya kadar uzanarak devlet kurmuşlardır.

Türkiye'nin en doğusundan batısına kadar, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Şanlıurfa, Hakkâri, Artvin, Ordu, Kastamonu, Ankara, Denizli, Burdur ve daha birçok yerde Türk motifli kaya resmi alanlarına rastlanmıştır. Hunların III.-IV. yüzyıllarda Kafkasya'dan Anadolu'ya yaptığı askeri akınların etkisiyle Of, İspir ve Yusufeli ilçelerinde Hundez, Hunut ve Hungimek gibi dağ, dere ve köy isimlerine rastlanmaktadır (Bilgin, 2010, s.79). Arhavi ve Yusufeli arasında Demirkapı yaylasında Türk stiliyle çizilmiş kaya resmi alanının olması bu bölgelerin 1071'den önceki Türk yerleşimlerine ait olduğunu göstermektedir.

Erzurum Karayazı Cunni mağarasında Türk dünyasının birçok yerinde denk geldiğimiz süvariler bulunmaktadır (Resim.A.47). Ayrıca mağarada elli adet damga, işaret, Kayı, Avşar, Bayat, Yazgır, Salgır, Büğdüz, Eymir, İğdir, Ala Yuntlu, Çavundur, Peçenek ve Çepni Türk boylarına ait damgalar (Hamit, 1968, s.27), Türk runik harfleri, süvari tasvirleri, dağ keçisi motifleri ve çeşitli figürler tespit edilmiştir (Özgül, 2015, s.174-175). Hakkâri Yüksekova Gevaruk Yaylası kaya resimleri (Resim A.48) dağ keçisi figürü aynı üslup ve kültürel kodla Türkistan'dan kopup Türkiye'nin en güneydoğu ucunda yerini almıştır.

### **3.4. Çeşitli Coğrafyalarda Kaya Resmi Alanları**

Dünyanın değişik noktalarında farklı üslup, metot ve öğelerle çizilmiş kaya resmi alanlarına rastlamak mümkündür. Avusturalya'dan Afrika'ya, Asya'dan Amerika'ya kadar birçok bölgede kaya resmi alanları mevcuttur.

Afrika'nın Sahra bölgesindeki kaya resimlerinde o bölgede yaşayan filler, zürafalar ve boynuzgilli hayvanlar gerçeğe yakın boyutlarıyla çizilmiş, ayrıca günlük yaşantıdan kesitler, savaş sahneleri, dörtnala giden at arabaları, mızrakla savaşan insanlar, develer, yöresel elbiseli insanlar, sürü halinde keçiler, kervanlar, palmiye ağaçları, av ve savaş sahneleri de yer almıştır. Sanat açısından estetik ve sistemli bir şekilde çizilen bu resimler Garamantian kültürüne aittir, ayrıca bu alanlarda çeşitli dönemlere ait yazıtlar da bulunmuştur (Gallinaro, 2013, s.357-361).

İrlanda'daki kaya resimleri tarıma uygun otlaklar etrafında, nehir yataklarında, dere ve göllere yakın arazilerde bulunmuştur. Alanlar genellikle su kaynaklarına ulaşılması kolay olan ve tarım için elverişli yerlerdir. Tarih

öncesi yaşantıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir (Muiris ve Downey, 2011, s.15-18).

Araştırmacı Rappaport, Avusturalya kaya resimlerinin temel özellikleri hakkında şunları kaydetmektedir. 1) Değişmezlik, 2) Tekrarlama, 3) İstihsal zamanı, 4) Uzmanlaşmış yer, 5) Stilize davranış, 6) Performans ve katılım, 7) Kanonik bir mesajı tutabilen ve taşıyabilen form. Kaya resmi alanları, törenlerin yapıldığı yerlerdir ve aynı zamanda topluluk üyelerinin bir toplanma yeri ve iletişim sağlayabildikleri merkezler olmuşlardır. Kaya sanatında tekrar işlevi üç kategoride ele alınabilir; 1) Bölgedeki motiflerin tekrarı, 2) Bir site kompleksinde motiflerin tekrarı, 3) Bireysel kaya panellerinde motiflerin tekrarı. Kaydedilen tüm kaya sanatı kompleksleri uygun mevsimlerde kümeleşme için yeterli su kaynakları sağlanmış olması gerekmektedir. Kültürel merkez alanları olan kaya resimleri zamanla kültürel devamlılık bölgesi olmuşlardır (Ross ve Davidson, 2006, s.312-322). Avusturalya'nın kuzey bölgesinde yer alan Ayer kayalıklarında deve kervanları, eşekler, şapkalı, elbiseli, bıyıklı insanlar, kanguru ve sığır avlanması, silah, buffalo, kayık ve atlı adamlar çizilmiştir (Fredick, 1999, s.133).

Güney Afrika kaya resmi alanları açısından zengin bir coğrafyadır. Otuz bine yakın alanda bir milyondan fazla şekil ve figür bulunmaktadır. Western Cape'de çizilen resimler arasında koyun, inek, at, silahlı insanlar, gemi figürleri yer almaktadır. Eastern Cape'de insan, antilop, yabani tavşan, çakal, tilki, kirpi, yılan, devekuşu, turna, fil, zürafa, su aygır, kara kaplumbağası, mitolojik unsurlar resmedilmiştir (Deacon, 1999, s.52-55).

Güney Afrika'da yer alan kaya panolarında kartal, geyik, yılan, antilop, yengeç resimleri, noktalı şekiller, el çırpma, alkışlama, trans halinde dans,

titreme, kadın ve erkeklerin çanta ve yay taşınması, siyah beyaz ve koyu kırmızı renkli figürleri göze çarpmaktadır (Price, 2001, s.19-23).

Papau Yeni Gine yakınlarında bulunan Uneapa Adasındaki şekillerde toplumun sosyal, siyasi ilişkilerini, üretim ve tüketim ilişkilerini ve bu sürecin nasıl yönetildiği anlatılmıştır (Byrene, 2013, s.67). Pasifik Asya'daki figürler arasında; antropomorfik resimler, kayık, gemi, çeşitli hayvan, geometrik figürler, balık, kabuklu deniz hayvanları, su kaplumbağası, balık oltası, deniz ürünlerinden yapılmış kolyeler yer almıştır (Lape, O'Conner ve Burningham, 2007, s.240).

Sri Lanka kaya resimlerinde ise Budist motifleri, papaz, keşiş ve manastır çizimleri, Hint harfli yazılar, fil ve bölgede yaşayan diğer kutsal hayvanların çizimleri bulunmaktadır (Bandaranayake, 1986, s.10-11). Hindistan kaya resimlerinde deve kuşu yumurtası, nilüfer çiçeği, uçan kuşlar, geometrik şekiller, dini ve toplumsal davranışlar, danslar, halk inanışları, oyunlar, duayla kötü ruhları kovma, büyücülük gibi toplu etkinlikler olduğu gibi; ayrıca geometrik şekiller noktalar, zikzak, yay, kemer, kafes, iç içe çemberler, paralel şekiller, üçgenler de bulunmaktadır. Avrupa kaya resimleri sahil, su kıyıları, su kaynakları, nehir yataklarında bulunmaktadır.

Kuzey İngiltere, İrlanda, Portekiz, İspanya ve Fransa'da kaya resmi alanı bulunmaktadır. Afrika'da Fas, Cezayir, Sahara Bölgesi, Libya, Nijerya, Mali, Sudan ve Çad'da çizilen figürler arasında o bölgenin kutsal hayvanları arasındaki buffalo, fil, zürafa, su aygırı ağırlıktadır. Kuzey Amerika'da Kanada, Alaska, British Colombia, Alberta, Manitoba, Ontario; Güney Amerika Venezüela, Kolombiya Terra Del Fuego, Brezilya, Peru, Şili ve Arjantin'de kaya resmi panoları bulunmaktadır (Chakravatry ve Bednarik, 1997, s.77-118).

Dünyanın birçok dağlık, tepelik, su kaynaklarına ve tarım arazilerine yakın yerlerinde kaya resmi alanı bulunmaktadır ve daha birçok alanda da araştırmalar devam etmektedir. Her milletin tarih boyunca edindiği tecrübeler ışığında ortaya koydukları birikimleri yansıtan ve üslupları açısından birbirlerinden farklılık arz eden bu çizimlerde, kutsallık atfedilen varlıkların tasvir edildiği, hayatın devamlılığını sağlayan ve günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılayan hayvan ve bitki unsurlarına ağırlık verildiği anlaşılmaktadır.

Türk kaya resimlerinde sıklıkla karşılan unsurlar olan; geyik, dağ keçisi, kurt, at, kozmolojik şekiller, Türk boy damgaları, Türk runik yazıtlar dünyanın farklı ülkelerindeki kaya resmi alanlarında bulunmamaktadır. Her milletin kendine has kültürel bilincinin doğrultusunda farklı üsluplarla çizmiş oldukları kaya resimleri bulunmaktadır.

#### 4. TÜRKLERDE MEZAR GELENEĞİ MADDİ KÜLTÜR ÜRÜNLERİ

İnsanlık tarihi kadar köklü bir geçmişe sahip olan mezar geleneği farklı dönemlerde birçok kültürde yer bulmuştur. Eski Mısır, Yunan, Babil, İran ve diğer medeniyetlerde mezar kavramı bulunmaktadır. Ölüye saygı duyma ve ölü gömme adetleri tarihin en eski çağlarından itibaren var olagelmıştır; Türklerde bu gelenek kendine özgü adetlerle ve formlarla ortaya çıkmış, öz damgasını vurmuştur. Türk tipi mezarlıklar, kutsal mekânlar ve mezar taşların da bu öz kimlik yaşatılmıştır.

İlk çağlarda herkese mezar yapılmıyor, sadece hükümdarlara ya da ünlü devlet adamlarına, kumandanlara veya savaşta yiğitlik göstermiş erlere mezar yapılıyordu. Türklerde er adı olan kimse öldüğü zaman abidevi mezara hakkı olduğu için mezarı yapılmaktadır (Esin, 1979, s.66).

İslam öncesi cahiliye döneminde puta tapma ve puttan medet umma gibi davranışların çok olması, İslam döneminde mezarlık yapılarına karşı mesafeli durulmasına neden olmuştur. Hazreti Peygamber ibadet nesnesi olabilecek süslü bir mezar anıtı istememesi doğrultusunda sadece vefat ettiği yerin etrafı çevrilmiş, kumaştan koruyucu bir tente konulmuştur (Esin, 1979, s.125). İslam dininin temel kaynaklarında ölümü sıklıkla hatırlamanın ve mezarlıklara gidilip ibret alınmasının gerektiği söylenmiştir. Türkler İslamiyet sonrasında ölü gömme adetlerinde ve mezar taşlarında İslam akaidini dikkate alarak Türk kültürünün özelliklerini taşıyan mezar üsluplarına devam etmiştir. Geniş coğrafyalarda sanki tek bir elden çıkmışçasına kültürel devamlılık unsurunu da göz önüne alarak Türkler önemli sanatsal eserler ortaya koymuşlardır.

Hazreti Peygamber cahiliye devri sonrası İslamiyeti yeni kabullenen Müslümanların kabir ziyaretiyle batıl inanışları ve adetleri canlandıracağı için yasaklamıştır; ama İslam inancı kökleşince ahireti hatırlatacağı inancıyla bu yasak kalkmıştır (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.11). Emeviler dönemiyle başlayan İslamlaşma serüvenini Türkler öz kültürlerini koruyarak devam ettirmişlerdir. Binlerce yıllık var olagelen mezar kültürü güçlenerek üç kıtada yerini almıştır.

Türkistan, Ton-İtil, Karadeniz'in kuzeyi Dest-i Kıpçak bölgesi kurgan, mezar tipleri ve ölü gömme geleneklerine bakıldığında aynı tip, form ve tarz fark edilmekte, Türkler kendilerine komşu olan diğer milletlerden farklı bir üslup barındırmaktadır (Frumkin, 1970, s.411).

Türkler boy sisteminin sağlamış olduğu sosyal hareketlilik sayesinde Sibiry'a'dan Avrupa içlerine, Horasan'dan Libya'ya kadar geniş coğrafyalarda hakimiyet kurmuş, bu coğrafyalara sosyal, kültürel, askeri, idari birçok alanda katkıda bulunmuşlardır. Özellikle yeni fethedilen bölgelerde şehir merkezleri şehit olan askerlerin mezarlarının etrafında çevrelenmiştir. Birçok yerleşim yerinin adı orada medfun bulunan kumandanın ismiyle anılmıştır. Selçuklu devrinde tekke, mescid ve medrese gibi şehir kurumları Türk önderlere ait türbeler etrafında şekillenmiştir (Demir, 1996, s.475).

Türk devletlerinin güçlerini ve etkinliklerini kaybedip çekilmek zorunda kaldıkları topraklarda mevcut tüm tarihi eserler gibi birer sanat harikası olan işlemeli mezar taşları, kümbetler ve türbeler o toprakları ele geçiren devletler tarafından kasıtlı olarak tahrip edilmiş, yıkılmış ya da büyük müzelerde sergilenmek üzere yerlerinden sökülerek götürülmüştür. Balkanlar, Kafkaslar, Anadolu, Türkistan ve Ortadoğu coğrafyasında birer tapu niteliği taşıyan mezar



taşlarımız ve türbelerimizin birçoğunun akıbeti maalesef yok olmakla sonuçlanmıştır.

Bergama antik kentinin kazısıyla ilgilenen Carl Humann (1839-1896) ekibinden birkaç genç arkeoloğun Türk mezar taşlarına karşı ilgisiz ve özensiz şekilde davrandığını görünce; *“Bu şekilde Türkler hiçbir şekilde tahrik edilmemelidir. Onlar için mezarlıklarından daha aziz bir şey yoktur.”* demiştir (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.129).

Pitton de Tournefort, İstanbul'daki mezarlıkların şehir içerisinde kapladığı alanın büyüklüğünü *“İstanbul civarındaki mezarlıkların kapladığı alan ekilecek olsa, bu büyük kenti yılın yarısını besleyecek kadar tahıl elde edilir, aynı zamanda kente ikinci bir sur inşa edilir.”* ifadesi ile vurgulamıştır. Mezarlıkların Avrupa şehirlerinin aksine şehir merkezinde yaşamla içli dışlı olması, umulmayan bir köşe başında mezarlıklarla karşılaşılması ölümün gizemini ve dehşetini yok etmektedir (Veinstein, 2016, s.200). Diğer dinlere mensup milletlerin mezarlıklarında duyulan korku, ürperti ve sıkıntının yerini Türk kabristanlarında huzur, tefekkür ve tatlı hayallerin aldığı yabancı kültüre mensup kişiler tarafından ifade edilmiştir (Şeyban, 2007, s.130).

Günümüz modern hayat tarzından payına düşeni alan mezar taşları; yapısı itibariyle modern kültürün etkisi altında kalsa da, özü itibariyle adeta müesseseleşmiş, köklü bir gelenek haline gelmiştir. Bu köklü gelenek önüne çıkan birçok engeli aşmıştır, aşmaya devam edecek ölçüde sağlam ve kuvvetlidir (Haseki, 1976, s.11). Sonuç olarak; Türk mezar taşları aralarındaki geniş coğrafya ve yerel etkilere rağmen genel nitelikte tek bir anlatım içerisinde olmuştur.

Tezimizin bu bölümünde ilk mezar geleneğinin oluşmaya başladığı kurgan tipinden, balballara, anıt mezarlara, geyikli taşlara, damgalı, ay yıldızlı, kılıç-hançerli, koçbaşı mezar taşlarına ve türbelere kadar olan kutsal alan kavramalarını işlemeye çalışacağız.

#### 4.1. Kurgan

Tarih boyunca birçok millet ölümden sonraki hayatı için atalarına ebedi ve görkemli yapılar hazırlamışlardır. Kurgan Türk coğrafyasında karşımıza çıkan Gök Tanrı dininin mezar yapısıdır. Kelime kökeni itibariyle aslında mezarın kendisini değil mezarın üzerindeki koruyucu tepeyi belirtmektedir. Kurgan kelimesi Rusçaya köken itibariyle Kıpçak Türkçesinden geçmiştir. Yığın, küme ve tepe anlamlarını taşımakta, kurgan korumak fiilinin köküyle ilişkilidir (Çoruhlu, 2007, s.76-81).

Hunlarda kubbeli kurgan hükümdara mahsustur. Tolstov, Aral bölgesinde milattan önce IV. yüzyıla ait yarım küre şeklinde kubbeli kurganlar bulmuş ve bunları Oğuzların ecdadı saydığı İskitlere bağlamıştır. Özbeklerde han çadırı, Altay Türklerinde ise çadırın kubbesi göğün simgesidir. Aynı zamanda Osmanlılarda otağ hükümdarın simgesiydi. (Esin, 1979, s.160).

Kurganların geniş bir coğrafyada boyut ve ölçü anlamında çeşitlilik arz etmesi kesin bir sınıflanmaya tabi tutulmasına mani olmaktadır (Tryjarsk, 1971, s.125). Türk coğrafyasının birçok yerinde eski çağlara ait büyük kurganlar bulunmaktadır. Kurgan geleneği atalar ve dağ kültürüyle de yakından ilişki içindedir. Kurganların boyutlarının kesin ölçülerle tespit edilebilmesi zordur; fakat ortalama büyüklüğü; on üç ile on beş metre, yirmi ile yirmi dört metre, otuz ile kırk altı metre, elli bir ile elli beş metre alanları kapsamaktadır (Çoruhlu, 2007, s.84).

Bayan Ölgü ve Aral Tolgoi Kuzey Asya'nın en büyük açık hava kaya resmi alanlarından, yaklaşık on iki bin yıllıktır. Bayan Ölgü kaya resimlerinde doğum yapan kadınlar, geyikler ve diğer kutsal hayvan figürleriyle birlikte avlanma sahneleri resmedilmiştir. Bu alanların ön taraflarında kurganlar bulunmaktadır. Burada yaşamın en önemli üç ögesi olan doğum, yaşam ve ölüm anlatılmaya çalışıldığı açıktır (Jacobson-Tepfer, 2015, s.9). Kurganların bir kısmının kaya remi alanlarında bulunması mezar geleneğinin ilk başlangıç sahası olarak bu alanları işaret etmektedir; çünkü cenazenin defin işlemlerinin ardından kaya resmi alanlarında ölünün ardından bir anma etkinliği düzenlenmektedir.

Türk çadırıyla mezar anıtı kurgan arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Çok eski dönemlere ait Sibirya kaya resmi alanlarında Türk çadır biçimine rastlanılmaktadır. Çadırlar özellikleri itibariyle dört ana yöne doğru konumlandırılmış, kapısı doğuya açılır, Türklerde önem arz eden gökkubbeye örtülü mavi renk temalıdır (Esin, 1979, s.124-127).

Kurgan buluntuları arasında çıkan at defni, atlı arabalar, bozkır ekonomik hayatının temel aletleri, yaylak-kışlak hayatı Türk defin geleneklerinin yer alması, kurganların bazı araştırmacıların iddialarının aksine Hint-Avrupa kültürüne özgü bir kültür ögesi olmadığına ispatıdır (Çoruhlu, 2007, s.42-82).

VI.-VIII. yüzyıllar arasına tarihlenen Altay'daki Kudirge mezarlığında yaklaşık otuz kadar dikdörtgen ya da oval mezarlık ortaya çıkarılmış ve bunların her biri içinde sırt üstü yatırılmış şekilde kişiler defin edilmiştir. Defnedilen bu insanlar birer at eşlik etmiştir (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.206).

Avrasya bozkırlarında milattan önce IV.-V. yüzyıllarda dönemin aristokratlarına ait geniş kurganlarda ayrıntılı ve özenle hazırlanıp donatılmış cenaze törenlerine, zengin, lüks aletlere rastlanmıştır. Kurganlarda kolektif gömülme, insan kemikleri, tahtadan inşa edilmiş çadır yapısı, atlar, ok kılıfı, bronz ayna, kireç, tahta kâse, altın, mücevher, zırh silah, sivri uçlu demir, demir bıçak, tahta çiviler, bronz kolyeler bulunmuştur (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.44). Kurganların içinde bulunan defin odalarında elde edilen buluntuların çeşitliliği ve zenginliği gömülü olan kişinin sosyal statüsü hakkında bilgi vermektedir (Çoruhlu, 2016, s.471).

Milattan önceki devirlere ait mezarlar genellikle yerleşim yerlerine yakın yerlerde olmamış, bozkırlardaki nehir, göl ve küçük akarsu gibi yerlerden uzak alanlarda inşa edilmiştir (Çoruhlu, 2007, s.44). Yüksek rakımlı yerlerin seçilmesinin ana sebebi, kurganların yabancı güçler tarafından tahrip olunmasının önlenmesi ve dağ kültürünün sosyal, kültürel yapıdaki kökleriyle ilgili olmasıdır. Kurganların yerleşim yerleri ve yol güzergâhlarının dışında kalan alanlarda bulunmasının nedeni yerin uzaklığından değil yerin kutsallığından kaynaklanmaktadır (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.406).

Türkler büyük hükümdarlarının mezarlarının kolay bir şekilde bulunup, tahrip edilmesini istemediklerinden kurganları çoğu zaman zor ulaşılacak yerlerde yapıyorlardı. Bu sebeple, birçok büyük Türk hükümdarının kurganın nerede olduğu bilinmemektedir; fakat bu tedbirlere rağmen kurganların bir kısmı hırsızlar tarafından soyularak altın ve gümüş eşyaların çalındığı ve kurganların tahrip edildiği bilinmektedir (Çoruhlu, 2007, s.84).

Değerli ve kıymetli eşyalar bulunduğu tahmin edilen, özellikle toplum tarafından büyük kişiler sayılan şahısların kurganları ve ebedi istirahatgâhları soyguncular ve düşman askerler tarafından tahrip edilmiştir. Bu olayları

engellemek maksadıyla bu kutsal yerlere koruma muhafızları yerleştirilmiştir. (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.407).

Kurganların düşmanlar tarafından tahrip edilmesi; değerli eşyaların çalınmasından ziyade atalar kültürüne, atanın ruhunun yeryüzündeki bağlantısı olan mezarların hakarete ve tacize uğraması, büyük bir saygısızlık olarak görülmektedir (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.406). Birçok içi boş kurgan yapılmasının en büyük sebebi bu hırsızlık ve yağma olaylarının yaşanmasıdır. Kurganların düşman askerler tarafından tahrip edilmesinin bir örneği ise Avrupa Hunlarına ait kurganların bir Grek papazı tarafından açılarak soyulması olmuştur (Kafesoğlu, 2008a, s.20).

Kurganların soyulduğuna dair bir hatırat da şöyle idi; “*Göçebe Türk mezarları soyucular tarafından çoktan soyulmuştu. Değer taşıyan altın ve gümüş eşya sır olmuş, ölüyü tabutundan sürüklemişlerdi, dış bölmeyi dolduran toprak hayvan kemikleriyle doluydu.*” (Ligeti, 1986, s.333).

Altay bölgesinde milattan önceki yüzyıllara ait kurganlar dünya arkeolojik kaynakları arasında önemli bir yer teşkil etmekte, ayrıca geniş Avrasya coğrafyasının kültür tarihi için önemli bulgular içermektedir. Kurgandan çıkan tekstil, metal, demir, altın, tahta parçaları, silahlar, at koşumları, öteki dünyaya seyahat esnasında tüketileceği düşünülen yemek kalıntıları Türk ölüm kültüründe bulunan materyallerle bir bütünlük taşımaktadır (Bourgeois, Wulf, Goossens ve Gheyle, 2007, s.462).

Arkeolojik kazılardan, özellikle de kurganlardan çıkan hakan, bey ve yüksek rütbeli komutanların kemerleri Türkler tarafından sosyal anlamda bir statü ögesi olarak kullanılmıştır. Bu figürler kaya resimlerindeki dağ keçisi, geyik, kurt, pars, çift hörgüçlü Asya devesi, savaş sahneleri, av sahneleri

figürleriyle benzerlik taşımaktadır. Yirmi dokuz adet kemerin motiflerindeki bozkır hayvan figürleri homojen bir üslup barındırmaktadır (Frumkin, 1970, s.364).

Kemerler bir statü göstergesi veya askeri-idari bir işaret, ünvan olarak kullanılmaktadır. Kiselev, dağ keçisi alameti olan bayrakların yüksek mertebeli alp mezarlarında bulunmasına dikkat çekmiştir, yine Türk kalıntılarında çok sayıda tunçtan küçük hayvan heykeli, genellikle geyik, at, kurt, pars ve yırtıcı kuş tasvirleri bulunmaktadır (Esin, 1978, s.12).

Hun cenaze adetleri, kısmi at definleri ile karakterize edilmektedir. Bu gelenekte, atın kafatası ve genellikle dört bacağı gömülmektedir. Milattan sonra birinci bin yılın ilk yarısından sonrasına ait mezarlardan katlanmış şekilde at derisi de çıkmaktadır. Kuzey Moğolistan'da Hun asilleri ve hükümdarlık ailesine ait yaklaşık iki yüz adet mezar bulunmaktadır. Hunların definlerinde üç adet yer altı mezar yapısı (çukur, raf ve yan oda) bulunmaktadır. Moğolistan'ın derinliklerinden Avrupa'nın doğusuna kadar olan coğrafyada Türk defin geleneklerinin aynı olduğu açıktır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.1484). Hun mezarlarında ölüyle birlikte gömülen erkek atların kuyrukları kesilmiş ve kulaklarına hangi boydan geldiğine dair damgalar vurulmuştur (Diyarbakirli, 1972, s.77).

Rusya ve Çin sınırına yakın Doğu Kazakistan bölgesinde Berel köyü yakınlarında, milattan önce III. yüzyıl Saka döneminde bir tigine ait olduğu belirtilen kurganda kurban edilmiş on üç at koşumu bulunmuştur (Samashev ve ark., 2002, s.304). 1865'te Radloff tarafından keşfedilen kurgan buluntuları arasında on dört tane at kadavrası, demir bir hançer, hilal şeklinde altın kaplama eyer süsleri, geyik başı figürleri vardır (Baykuzu, 2012, s.204).

Zaman içerisinde yeri bilinen bazı kurganlar kutsal sayılmış ve buralara üst üste gömülmeler yapılmıştır. Bu nedenle bazı kurganlarda mezar yapısı ve şekli değişmiştir. Bazı yerlerde kurganların yakınlarında ibadet alanları, doğuya doğru dizilmiş taş alanları bulunmaktadır (Baykuzu, 2012, s.195).

Gök Türk kurganının özellikleri; atı ile birlikte defin, balbal dikme ve yazıttır (Tabaldiev, 2014, s.127). Ai Khanum şehrindeki runik yazılı buluntular Esik kurganındaki yazıtla benzerlik ve paralellik taşımaktadır. Semerkand'ın otuz kilometre kuzeyindeki Köktepe kurganında hayvanların kurban edilişi ile altın elbiseli adam benzeri buluntulara rastlanmıştır (Cribb ve Georgina Herrman, 2008, s.31).

Abakan şehrinde altmış kilometre kuzeyde Salbık sahasında beş kilometre çapında, yükseklikleri on bir metreye ulaşan elli altı adet kurgan mevcuttur. Kabile önderlerinin gömülü olduğu kurganların büyüklüğü ölen kişiye verilen önem derecesini göstermektedir (Vadetskaya, 2014, s.56).

Eskiden mezarlık geleneği soylu ve önemli kişiler için yapıldı. Pazırık mezarlığında on iki alanda toplam altmış üç kurgan bulunmaktadır (Bemmann, Parzinger ve Pohl, 2009, s.223). Pazırık beş kurganından çıkan deriden imal mamul at dizgininde oyulmuş kurt kafaları, pars başlığı, sıralanmış boynuzlu geyikler, yırtıcı hayvanlar bulunmuş, bu öğelerin tamamının kaya resimlerine işlenen figürlerle aynilik taşıdıkları görülmüştür (Jacobson-Tepfer, 2015, s.295).

Sibirya'da yeraltı mezarlarından çıkan levhalardaki savaş sahneleri, geyik, kurt, tasvirleri ile atlı ve yaya askerlerin çizimleri kaya resimlerinin çizimleriyle aynilik göstermektedir (Vadetskaya, 2014, s.72). Kurganlardan

çıkan kazı örnekleri, materyaller, mezar yapıları ve şekilleri Türklerin kutsal mekanlar için oluşturdukları ortak bir yapının ürünleridir.

Geyik, at ve bozkır hayvanlı başlıklar taşıyan hançerler, demir veya gümüş aynalar, plakalar, mumyaların üzerlerindeki dövmeler de Tuva, Altaylar, Sibiryaya gibi geniş coğrafyadaki kurganlardan çıkmaktadır. Çizim olarak kaya resimlerine işlenenlerle aynı öğelerdir. Kurganlardan çıkan tüm buluntularda bozkır hayvan motiflerine rastlanılmaktadır (Jettmar, 1967, s.120). Kurganlara yapılış amaçlarından çok, doğal görüntülerinden dolayı bozkırın piramitleri de denilmektedir (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.171).

Bir hakan veya tigin olan Altın Elbiseli Adam kurganının büyüklüğü, içinden çıkan buluntular, at sayısı, mumyaların üstündeki gösterişli ve değerli motifler kişinin toplumsal statüsünü göstermesi bakımından önemlidir. Esik kurganındaki motifler, ilk göçebe sanatının olduğu doğuda Ordos'tan, Sibiryaya'ya, Orta Asya'ya ve batıda Karadeniz bölgesine kadar yayılmıştır (Esin, 1978, s.24).

Kurganlarda çıkan at sayısı cenaze törenine katılan boyların sayılarını da ifade etmektedir (Jettmar, 1967, s.125). Kurganda gömülü atlar genellikle iki veya üç yaşları arasındadır, yani atların genç ve güçlü olanları seçilmiştir (Rudenko, 1970, s.83).

Avrasya coğrafyasının birçok farklı noktasında görebilmekteyiz. Moğolistan'ın kuzeybatı bölümünde Shaakhar Tolgoi denizden yüksekliği iki bin üç yüz kırk dokuz metre olan bölgede birçok eski mezarlık ve kurgan bulunmuştur. İnsanlar bu bölgeye kutsal bir yer olarak saygılı davranmışlardır (Bemmann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.201).



Kurganların yükseklik, genişlik ve büyüklük ölçüleri gömülü kişinin toplumsal statüsüyle alakalıdır. Milattan önceki yüzyıllara ait Avrasya coğrafyasındaki soylulara ait kurganlardan dört yüzden fazla at cesedinin çıktığı bilinmektedir. Kazılarda çıkan taş, seramik, tahta ve benzeri maddi kültür unsurlarındaki eski Türk runik harfleri ve Türk boylarına ait damgalar Sibiryadan, Doğu Avrupa'ya uzanan geniş coğrafyada Türk kültür kimliğinin en büyük göstergesidir.

Türk tarihi için önemli buluntuların çıkarıldığı Altay Pazırık Kurganı; eserlerin çeşitliliği, zenginliği, kadimliği ile dünya kültür tarihine farklı bir boyut kazandırmıştır (Resim.A.49). Türkiye'nin ortasında Ankara'da Hunlara ait kaya resimleriyle ilişkilendirdiğimizde, Güdül kurganında kazı çalışmaları yapıldığı takdirde Avrasya coğrafyasındaki ortak kültüre işaret edecek büyük bulgulara ulaşılabileceğimize kanaatindeyiz (Resim.A.50). Kurgan buluntularından çıkan dağ keçisi, geyik, at ve benzeri maddi öğelerin kaya resmi alanlarındaki çizimlerle benzerliklerin yer alması kutsal alanlarda ilk mezar geleneği üzerindeki etkisini görebilmekteyiz.

#### **4.2. Balbal**

Mezarlıklara taş heykel dikilmesi geleneği, çok eski tarihlerden itibaren başlamış; Türk toplulukları arasında milattan sonra VI.-XIII. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanılmıştır. Türklerin kutsal olarak kabul ettiği kurganlarda taş heykeller ve balballar öncelikle yer almıştır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.1636). Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında balbalın ölen kişinin hatırası için dikildiği vurgulanmıştır. Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün yirminci satırında; *“Amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti, ilk olarak Kırgız kağanını balbal diktim.”* cümlesi bulunmaktadır (Aydın, 2015, s.95).

Bilge Kağan Anıtı'nın güney yüzünde yedinci ve onuncu satırları arasında 734 yılında Tatabırlarla yapılan savaşta büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikmiştir, burada generalin öldüğü ve onun anısına balbal dikildiği anlaşılmaktadır (Ercilasun, 2016, s.317). Son zamanlarda yapılan Bilge Kağan'ın anıt mezar kazısında dört adet damgalı balbal bulunmuştur (Kuzuoğlu ve Gökçek, 2005, s.36).

Balballar Moğol bozkırı başta olmak üzere Sayan-Altay Dağları bölgesi ve Çin'deki Doğu Türkistan bölgesinden Kırgızistan, Kazakistan'a uzanan bölgede göl veya ırmak kıyısındaki bozkırlarda sıralanmışlardır ve sayıları binden fazladır. Yine Altaylarda, yaklaşık üç yüz adet balbal heykeli olduğu tespit edilmiştir. Taş heykellerin, gelecek dünyada ölen kişilere hizmet edecek olan düşmanlarının değil, ölmüş Türklerin kendi tasvirleri olduğu düşünülmektedir (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.225).

Milattan önceki yüzyıllardan XIV. yüzyıla kadar Türk boyları tarafından büyük taşlardan oyulan insan suretli heykeller Sibirya'dan Avrupa içlerine, Ukrayna ve Kırım'a kadar yayılmıştır. Orhon'daki abideler külliyesinin girişinde üç kilometre boyunca dizili binlerce balbal bulunmuştur (Esin, 1973, s.45).

Khar –Iamaatyn Gol'da biri hakana, diğeri hatuna ait iki kurgan vardır. Bu iki kurgan arasında bir seksen beş metre civarında yaklaşık yetmiş yedi adet balbal bulunmuştur. Çıkan buluntular Pazırık kurganı ve diğerk Türk kurganlarıyla bağlantılıdır. Orhun vadisinde bulunan Khöshöö Tsaidam (Koşu Saydam) GökTürk kağanlığına ait mezar alanıdır ve yakın çevresindeki balballar doğu yönünde dizilmiştir (Bemmann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.329).

Rusya'nın Tuva bölgesi mezar komplekslerinde sayıları üçten, elli yediye kadar uzanan balballar sıralanmaktadır. Bumin Kağan'ın (581) Selenga havzasındaki mezarı bu tür taşlardan iki yüz yetmiş adedi ile çevrelenmiştir, Orhun bölgesinde Kül Tigin'in çevresinde dokuz yüz balbal ile gösterilmiştir (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.209).

Türk balbalları sekizinci asırlarda geniş bozkır coğrafyasında Ruslar tarafında taş nine olarak ifade edilmiş, aynı zamanda Rus Katolik misyoneri Robrok'un doğuya yönelmiş balbal heykellerden bahsetmiştir (Barthold, 2017, s.25).

Balbalların yapım amacıyla ilgili sunulan bir başka gerekçe ise ölen kişinin yaşadığı dönemde öldürdüğü düşman askerleri, kişileri temsil ettiği ile bu kişilerin ölümden sonraki hayatta ölüye hizmet edeceklerine inanılmasıdır. Balbalların sayısının da öldürülen düşmanlarının sayısına göre değiştiği iddia edilmiştir. Balbal heykellerin büyüklükleri çeşitlidir; en küçüğü yaklaşık kırk ila elli santimetre en büyüğü de yaklaşık iki yüz elli santimetre yüksekliğindedir. Bişkek Müzesi'ndeki çok önemli bir yöneticiyi yansıttığı anlaşılan iki yüz beş santimetrelik anıtsal heykelin adı Karahan'dır. Yönetici, kumandan ve zengin insanların balballarının daha büyük boylu olarak yapıldıkları anlaşılmaktadır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.1640).

Altaylar'da ölü gömme geleneklerinde ölen kişinin yontulmuş sureti ve öldürdüğü düşman sayısınca mezara taş koyma adeti bulunmaktadır. Bu taşların sayısı yüze, hatta bine kadar ulaşmıştır. Kıpçaklarda mezar üstüne büyük bir tepe yapılır, elindeki kadehi göğsü hizasında tutan bir heykel mezara getirilip yüzü doğuya doğru çevrilirdi (Potapov, 2014, s.33-44).

Yedi-Su ve Tanrı Dağları'nda bulunan eserlere dayanarak Türk toplulukları aralarındaki sosyal farklılıkların ölümlerinden sonra kişilerin balballarına da yansıdığı söylenebilir. Taş balbalların yüksek askerî ünvanlara veya toplum içerisinde saygınlığa sahip kişiler adına yaptırılmıştır (Aşık, 2013, s.158).

Azak Denizi'nin kuzeyinde ve Ton Irmağı'nın batısındaki bozkırlarda Kumanların merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, XII.-XII. yüzyıllar arasına tarihlenen ve yüzleri doğuya dönük olarak çok sayıda tahtadan dikilmiş heykeller ortaya çıkarılmıştır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.1638). Ölen kişi alp, hakan ise kahramanlıklarının hatırasını ebedileştirmek için bengü taş veya bitig taş abidesi dikilmektedir. Balbalların yüzleri kaya resimlerinde olduğu gibi genellikle doğuya doğru bakıyordu (Barthold, 1970, s.217).

İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde ölen kişinin mezarının başına öldürdüğü düşman sayısı kadar ağaçtan suret yontulup mezarının başına dikildiğinden bahsetmiştir (Şeşen, 2012, s.15). Tahtadan yapılmış balbalların kültürel devamlılığı, Denizli ve Afyon yöresinde tahtadan yapılmış Osmanlı üslubundaki mezar taşları örneklerinde de görülebilmektedir.

Balbal veya Babalar şekil itibariyle karakteristik Türk kimliği, Türk çehresi, Türk özelliği taşımaktadırlar. Bunlar Özbekistan ve Türkmenistan'da çok az sayıda bulunurken, Kırgızistan, Kazakistan, Altay, Tuva, Sibiry, Kafkasya, Moğolistan ve Karadeniz'in kuzeyinde Dest-i Kıpçak bölgesinde sıklıkla görülmektedir. Taşların tasvirleri; büyük bir kafa, üçgen biçimli, kısa kolu, bel hizasında kemer, sağ elinde kup, bardak, kadeh tutmuş, sol eliyle kılıca, kamaya dayanmıştır (Frumkin, 1970, s.47).

İla Irmağı kıyılarında eski Türk geleneklerine göre yapılmış, elde kadeh tutan bir mezar heykelinin (balbal) başındaki İslami sarıktan Müslüman olduğu anlaşılmıştır (Esin, 1978, s.169). Balbal tipli mezar taşları Avrasya coğrafyasında bazı bölgelerde yoğunluk kazanmıştır. Özellikle Kuman/Kıpçak bozkırında, Kazakistan ve Kırgızistan'da karşılaşılmaktadır. Uygurlarda çok nadir olarak rastlanmaktadır (Barthold, 1970, s.201). Balballar Oğuz boylarının geniş coğrafyalardaki mezarlarında da yer almıştır.

Kuman hakimiyeti 1080'li yıllarda Balkaş Gölü, Talas havalisinden Tuna havzasına kadar yayılmıştır. Ukrayna sahası Kıpçak bozkırı diye anılmıştır. (Çandarlıoğlu, 2013, s.83). 1030 yıllarda geniş Kazak bozkırlarında Kuman/Kıpçak birliği hakim olmuş, Oğuz boyları Ural ve Volga bölgesini, Peçenek boyları Volga'dan aşağı Tuna'ya kadar olan kısmı yurt tutmuştur. Müslüman tarihçi ve coğrafyacılar göre bu bölgeler Dest-i Kıpçak olarak ifade edilmiştir (Vasary, 2015, s.18). Ukrayna bozkırlarında eski kavşak noktalarında, nehirlerin kesiştiği yerlerde, tepelerde ya da eski Türk kurganlarının üzerinde binlerce Kuman mezar anıtı hâlâ dimdik ayaktadır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.209).

Kuman-Kıpçaklara ait balbalların yapıları, saç örgüleri ve elbiseleri Türk tipidir. Kıpçak bozkırında Ukrayna, Kırım, Moldova'da baba olarak isimlendirilen balbal formu Kırgızistan ve Türkistan coğrafyasında karşılaşılan balballarla şekil, üslup ve nitelik açısından aynıdır.

Ukrayna bozkırlarında üzerinde boyun halkası, miğfer, başlık, zırh, hançer, savaş baltası, yay, kamçı bulunan ve yükseklikleri yaklaşık altı metreyi bulan balballar vardır (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.170). Dest-i Kıpçak havzası olarak anılan Kafkasya, Ukrayna ve doğu Avrupa coğrafyası taş babalar yani balballar ile sıralanmıştır.

Karapapak (Terekeme) köylerinde balbalı andıran insan biçimli mezar taşlarında kollar, parmaklar, hilaller, kemer ile silahların kabartma olarak yapılmış örnekleri vardır (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.297).

Moğolistan Baga Sansar Dağının eteğindeki bir balbal yazıtında Türk runik harflerle birlikte dağ keçisi bulunmaktadır (Orkun, 2011, s.356). Dağ keçisi damgası kaya resimlerinde ve Orhun abidelerinde sıklıkla karşımıza çıkmıştır, aynı zamanda kutsallık atfedilen damgaların balballara da vurulması kültürel devamlılığın işaretidir. Bayan Ölgi Nогоonur Saam'da Türk tarzıyla yapılmış balballar müzede sergilenmektedir (Resim.A.51).

Türk tarihini antik dönemine ait önemli eserlerin sergilendiği Rusya'nın Minüsinsk Müzesi'nde yüz ifadeleri, gözleri, bıyıkları, burunları birbirine benzeyen, ellerinde kadeh, bellerinde kılıç ve hançer bulunan farklı ebatlarda balballar vardır (Resim.A.52). Moğolistan'da dağ keçili balballar (Resim.A.53) stil ve üslup olarak birbirlerinin devamı niteliğindedir.

Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinde önemli rolü olan Hoca Ahmed Yesevi'nin şehri Türkistan'da bulunan müzede balballar Türk dünyasının diğer bölgeleriyle aynı üsluptadır (Resim.A.54).

Kırgızistan'ın Aşık Paşa Mezarlığı'nda yüksekliği elli beş santimetre, genişliği otuz santimetre olan mezar taşının ön yüzünde genç erkek figürünün sol elinde kadeh olup, yay kaşları, çekik badem gözleriyle Türkistan Türk tipini işaret etmektedir (Göktürk, 1997, s.109).

Kırgızistan'daki balbalların sayısı ilk tespitlere göre altı yüze ulaşmaktadır. 1970-1980 yılları arasında Kırgızistan'ın Isık-Göl, Çüy, Narın bölgelerinde yüz otuza yakın balbal toplanarak Burana (Balasagun) Açık Hava Müzesi'ne (Resim.A.55) taşınmıştır ve günümüzde birçok kişi tarafından

ilgiyle ziyaret edilmektedir (Aşık, 2013, s.163). Karahanlıların başkentinde İslam dönemine ait mezar taşlarının yanında kaya resimleri ve balballar da sıralanmıştır.

Güney Sibiry, Moğolistan, Doğu Türkistan, Türkistan, Karadeniz Bozkırları ve Doğu Avrupa'da mezar taşı formu olan balbalların bir örneği, Selçuklular dönemine ait XII.-XIII. yüzyıldan kalma balbal mezar taşı Aşkabat'ta Türkmenistan Milli Kültür Müzesi'nde sergilenmektedir (Canby, Beyazıt ve Ruyadi, 2016, s.292).

Saç örgülü balballara Şanlıurfa'da, Çanakkale Koşuburnu köyünde (1931 yılına ait balbal) (Resim.A.56), Denizli Çameli ilçesi Gökçeyaka köyünde (1935 yılına ait balbal) (Resim.A.57), Balıkesir şehir merkezinde Zağanos Paşa Türbesi haziresinde (Osmanlı dönemine ait) (Resim.A.58) ve birçok Türkmen köyünün bulunduğu Balkan ülkelerinde rastlanmaktadır.

Kıbrıs'ın kuzey ucunda Dipkarpaz bölgesi Yeşilköy Kabristanı'nda 1900'lü yılların başında ve ortasında yapılmış Osmanlıca yazılı, hilal şekilli, kurt başlı, ay yıldızlı ve balbal formunda mezar taşlarına rastlanılmıştır. 20.08.1955 tarihinde vefat eden Hamza Celil için yapılmış balbal üsluplu taş XX. yüzyılın ortalarına kadar sosyal hafıza da Türk kültürünün derin izlerinin Akdeniz'in ortasında yaşamış olduğunun ispatıdır (Resim.A.59).

Yapım tekniği ve üslup yönünden Türkistan'daki Balballarla büyük benzerlikler içermektedir. Berlin Müzesi'nde sergilenen Kıpçaklara ait üç taş nine (baba) (Resim.A.60) örneğinde yüz stilleri ve saç örgüleri balbal niteliği taşımaktadır. Selçuklular döneminden kalma birçok eserin sergilendiği New York Metropolitan Müzesi'nde XI. yüzyıla ait iki adet heykelde balbal taşların sahip olduğu tüm özellikleri görebilmekteyiz. Yüz üslubu ve dış süslemeleriyle

kültürel hafızanın devamlılığının sağlandığı güzel ve etkileyici örneklerdir (Resim.A.61).

Türk kültürü, İslam dini sonrası özü aynı kalarak, bozulmadan çeşitli evrimler geçirmiştir. Balbal mezar taşı örneğinde kültürel devamlılık unsurunu Avrasya coğrafyasının birçok değişik bölgesinde hâlâ yaşayan İslam formundaki balbal mezar taşlarında görmek mümkündür.

### 4.3. Anıt Mezar

Kutsal mekânlarda başlayan ölü gömme adetleri zamanla toplumdaki önemli kişiler için anıt mezar alanlarına dönüşmüştür. Kül Tigin ve Bilge Kağan Anıtları'nın olduğu yerde onların mezarı bulunmamaktadır, bunlar birer anıt mezar yani günümüzün türbesi konumundadır (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.410). Kahramanlık, alplik, erdemlik özellikleri taşıyan devlet adamları, bengü taş denilen ve anısını ebediyete kadar bildirecek bir abidevi anıt mezara hak kazanıyorlardı (Esin, 1978, s.89).

Yenisey, Altay Dağları bölgesinde dağ zirvelerinde, yamaçlarda köylüler ve yerleşimciler tarafından tahrip edilmiş olmasına rağmen yüzlerce anıt mezar, geyikli taşlar dar bir alanda yan yana görülmektedir (Jettmar, 1967, s.66). Milattan önceki bin yılda anıt taşların merkezi Baykal Gölü olmuştur (Esin, 1978, s.35). Yassı taşlardan anıt mezarlar Altay bölgesinde (Resim A.62) bulunmaktadır.

Kül Tigin Anıtı'nın güney yüzü on ikinci satırında; *“Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırıtım. İçini, dışını muhteşem şekilde süslettim.”* ifadesinin yanında anıt mezarları yaptırmak, işlemek ve yazıtların yazılması için Çin'den



ve diğ er bölgelerden taş ustaları getirildiğ i ifade edilmiştir (Aydın, 2012, s.74-75).

Rusya Hakasya'da tek bütün parçadan oluşan anıt mezarların yapımında granit, kırmızımsı veya gri toprak kullanılmıştır. Taşların yüksekliğ i doksan ila üç yüz altmış santimetre, genişliğ i yirmi ila doksan üç santimetredir. Bazılarının üzerinde kaya resmi figürleri ve kozmolojiyle alakalı güneş, ay, uzay, yıldız desenleri bulunmaktadır (Jacobson-Tepfer, 2015, s.42-47).

Anıt mezarlığ ın varlığ ı milattan sonra VI.-VII. yüzyılda sona ermekte, sonrasında yazılı mezar ve balballar (taşbaba) dönemi başlamaktadır (Somuncuoğ lu, 2012, s.66). Anıt mezarlara Moğolistan, Rusya Hakasya (Resim A.63) ve Türkistan coğ rafyasının yanı sıra Anadolu'nun çeş itli yerlerinde de rastlamaktayız.

Anıt mezarların bir diğ er adı ise taş sütunlardır. Değ iş ik tarz ve ölçülerde, uzunlukları bir ile beş metre arasında, üzerinde damga, kozmolojik unsurlar, güneş, ay, yıldız gibi şek illerin olduğ u kaya resmi panolarında çizilmiş kutsal hayvan şek illeriyle benzerlik taşıyan taşlardır (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.126).

Moğolistan, Hakasya, Altay bölgelerinde sıklıkla karşılaşılan anıt mezarlar, İslamiyet öncesi kutsal alanların en başında gelmektedir. Boyutları ve hacimleri itibariyle insanları etkileyen ve farklılık oluşturan bu alanlar, şek il ve üslup benzerlikleriyle İslamiyet sonrası döneme taşınmıştır (Resim.A.64).

Mezarlar da diğ er bütün sanat eserleri gibi yapıldıkları dönemin inançlarının, adetlerinin, sanat geleneklerinin, iktisadi ve sosyal şartlarının toplamının ortak mahsulüdür. Ahlat Mezarlığ ı İslam dünyasının en büyük mezarlık alanıdır, İslamın kubbesi anlamına gelen Kubbet'ül İslam olarak

anılır ve buradaki bir çok mezar taşı Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın Orhun vadisindeki mezar taşları ile aynı karakteristik yapıyı taşır. Aynı zamanda Altay mezar taşlarıyla da benzerlikten öte aynilik taşımaktadır. (Karamağaralı, 1992, s.1).

Kubbetül İslam ünvanıyla dünyanın en büyük mezar alanlarından birine sahip olan Bitlis ilinin Ahlat ilçesindeki taşlar görsellik ve sanat açısından son derece zengindir. İslamiyetin yeni kabul edildiği yüzyıllara yakın bir zamanda inşa edilen mezar taşlarında Türk maddi kültürüne ait birçok unsur yer almıştır. Uzunlukları, boyutları ve yazıları itibariyle Türk'ün dünya medeniyet tarihine vurduğu en büyük damgasıdır (Resim.A.65).

Özellikle Türkistan, Ahlat ve Balkanlardaki İslamiyet sonrası bazı Türk mezar taşlarında korkunç ejderhanın sivri dişleri ve dilleri ile iç içe üç daireden oluşan bir yuvarlak şekil çizilmiştir (Karamağaralı, 1992, s.4). Bu kabir taşlarında eski Gök Tanrı inancının izlerini görebilmekteyiz. Denizli'nin Özdemirci kasabesindeki anıt mezarlar, Türk boy damgalı ve eski Türk runik harfli yazıtlı mezar taşları Türklerin Anadolu'daki 1071 tarihinden önceki izlerinin açık bir delili niteliğindedir.

Osmanlı mezar taşlarının, Selçuklu ve Beylikler devri mezar taşlarına göre en belirgin farklılığı daha sade, ağırbaşlı ve formlarının net oluşudur. Adeta bir açık hava müzesi olan Ahlat mezar taşlarında Selçuklu sanatında görülen ışık gölge oyunları ve estetik yapı Osmanlı mezar taşlarında görülmemektedir. Başlangıçta sade, öz ve net olmalarına rağmen üsluplara ve toplumsal yapıya paralel bir gelişim göstermiştir. Klasik devrin taşları ağır başlı ve sadelik taşırken lale devrinde çiçek motifli ağırlıklı, barok döneminde ise kıvrımlı ve hareketli bir üslup almıştır (Haseki, 1976, s.10,27).

Osmanlı dönemi kabir taşlarına bakıldığında merhum kişinin cinsiyeti, mesleği, tarikatı anlaşılabilir. Hanımlara ve erkeklere ait çeşitli başlıklar farklı dönemlerde kullanılmıştır (Çavuş, 2018, s.103). Tanzimattan itibaren mezar başlıkları Mecidiye, Aziziye, Hamidiye gibi dönemin padişahının giydiği fes şeklini almıştır. Tarikat ve meslek mensuplarının da başlıkları farklıdır (Eren, 1982, s.119).

Şanlıurfa mezar taşlarının enlerinin darlığı ve boylarının uzunluğu dolayısıyla Osmanlı mezar taşlarından farklılaşan bir özelliği bulunmaktadır (Çal, 2010, s.200). Şanlıurfa'da bulunan eski mezartaşları yapıları itibariyle eski Türk anıt mezarlarını andırmaktadır.

Türkiye'nin birçok türbesinde, mezarlıklarında isimsiz uzun mezar taşlarına rastlanmaktadır. Örnekleri; Denizli'de Server Gazi, Diyarbakır merkezde Sancı ziyaret makamı olarak bilinen türbelerdir (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.202). Taşların yapıldığı hammadde ve iklim koşullarının yanı sıra günün şartları itibariyle yapılan mezarlık genişletme işleri ve kasıtlı tahribatlar yüzünden Türk mimari tarzla yapılmış anıt mezarlar yok olmak üzeredir. Köy mezarlarında Eskişehir, Isparta Şarkikaraağaç, Denizli, Şanlıurfa, Ahlat Selçuklu mezarlıklarında ekseriyetinde eski dönem Türk anıt mezarlarının devamı niteliğindedir.

#### **4.4. Geyikli Mezar Taşları**

Geyik, Gök Tanrı dini ile bağlantılı olarak aynı zamanda ata ruhu veya beylik ünvanıdır. Mezarlarda ve dini törenlerde kurban edilen tabiatüstü bir nitelikleri olduğuna inanılan geyiğin, ölümsüzlük otunun yer aldığı bir kutlu dağda tasvir edilmiştir (Esin, 1979, s.213).

Somuncuoğlu; “*Duhaların çok eski çağlardan bize ilettiği sır şudur; at, koyun ve sığırdan önce evcilleştirilen ve en değerli av hayvanı olan geyiğin, yaşam devamlılığı sağlaması; onu kutsal alanlara taşıyan en önemli etkidir.*” (Gürsoy, 2013, s.107). Çok eski çağlardan itibaren geyik kutsal bir varlık olarak kabul edilmiştir.

Türk hakanlarının, devlet adamlarının ve han sülalesinin mezarlığı olan kutlu dağlarda, geyik ve dağ keçisi cinsinden hakiki ve efsanevi bazı hayvanların yaşadığı ve bunların kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu yiyerek ölümsüz olduklarına inanılıyordu (Esin, 1978, s.39).

Geyik motifi milattan önce Altay ve Sayan dağlarından batıya ve güneye doğru Güney Sibirya, Moğolistan, Kazakistan, Karadeniz bozkırlarına kadar yayılan, geniş Avrasya coğrafyasının ana sembolüdür. Geyik kişisel bir simge, sembol ve cenaze unsurudur. Güney Sibirya ve Moğolistan’daki yüzlerce geyikli tağ kahraman erkek savaşıçı ataları ve geçmiş kahramanları temsil etmektedir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.6).

Geyikli taşlar Hunlar ve Gök Türklerde görülen mezar taşlarının kaynağını oluşturmaktadır. Minüsinsk havzasında bu tip taşlara yoğun biçimde rastlanılmaktadır (Çoruhlu, 2007, s.36).

Geyikli taşlar; erkek kahraman kişileri hatırlamak üzere yapılmıştır. Üç çeşittir; 1) Altay bölgesinde basit çizimlerle bezenmiş kolyeler, gerdanlık, küpe, doğu yüzünde köşegen geometrik desenler, nadiren de hayvan figürleri yer alanlar. 2) Sayan bölgesinde insan şeklinde figür ve hayvan şekilleri yer alanlar. 3) Klasik Moğolistan geyikli taşları referans alan geyik motifleriyle bezenmiş Moğolistan Altay bölgesinde yer alan taşlar. Kutsal geyikler temel alınmış, daha sonraki zamanlarda kılıç, hançer, balta eklenerek milattan önce

I. yüzyılda Altay Sayan dağlarından doğuya doğru yayılmıştır. Geyikli taşlar Altay ve Sayan bölgesinde çoğunlukla görülmektedir. Kaya resimlerindeki kutsal geyik, geyikli taşlara özümşenerek işlenmiştir (Jacobson-Tepfer, 2015, s.232).

Gök Türk devrindeki geyik tasviri ve kitabelerden ölen kahramana kurban edilen geyiklerin olduğu anlaşılmaktadır. Sibiry'a da Kırgızlara atfedilen tarihi bilinmeyen kurban taşlarında kan akıtmak için olukların yanına resmedilen geyik ve at şekillerin yer alması, tören sırasında kurban edilen öğelere işaret etmiştir (Esin, 1979, s.214).

Türklerde dağ keçisi ve geyikleri avlayarak kurban etme âdeti vardır. Eski hükümdarlar asil sayılan bu iki hayvanı avlarırdı. Kurban olarak ise en seçkin genç ve erkek hayvanlar tercih edilirdi. Kurban olarak atların tercih edildiği meşhur Pazırık mezarındaki kurban atlara geyik maskesi giydirilmiş olması geyiklere yüklenen önemin bir işaretidir (Esin, 2006, s.203-204).

Yedi yüze yakın bulunan geyikli taşların yüzde doksanı Moğolistan'da diğerleri, Altay ve Tuva, Doğu Türkistan bölgesindedir. Orta Moğolistan'da Jargalant ve Altan Sandal Arkhangai Aimag bölgelerinde bulunan mezar komplekslerinde geyikli taşlar günümüzün mezar taşları olarak kullanılmıştır. Çizilen figürlerin kaya resimleriyle bağlantılı olduğu açıktır (Baumer, 2012, s.162).

Arkhangai, Bayan-Ölgi, Bayankhongor, Bulgan, Gorno-Altay, Dornod, Zavkhan, Selenge, Töv, Uvs, Övörkhngai, Khovsgol, Khovd, Khentii bölgelerinde geyikli taşlar mevcuttur. Son araştırmalarda iki binden fazla geyikli taş olduğu ortaya çıkarılmıştır (Bemmann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.265). Altın Köl Yazıtı'nda taşın dikilme sebebi, aile yapısı, sosyal çevresi

anlatılmakta ve ayrıca genç geyiği çoğalt diye cümle de bulunmaktadır (Orkun, 2011, s.512).

Milattan önceki devirlerde geyikli taş diye anılan, alp mezarı taşlarının üzerinde balta, hançer, ok, yay gibi silah resimleri ve Gök Türk devri kitabelerinde kutsallık atfedilen kemer tasviri bulunmaktadır. Erken Altay mezarlarında çıkan kalıntılar arasında bir bayrak direğine dikilmiş küçük geyik heykeli ve atlara geçirilmiş geyik maskeleri geyiğin kutsallığını vurgulamaktadır (Esin, 1978, s.13).

Altay, Tuva ve Baykal'da geyikli taşlar genellikle yatık görünümünde olup iki geniş, iki de dar kenardan oluşan büyük bir yassı taştan yapılmışlardır. Savaşçının silahları bir kama bir baltanın sabitlendiği bel kısmıyla bunlar bir savaşçıyı temsil etmektedir (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.209).

Geyikli taşlar üzerinde kemer, hançer, kama, kılıç, damga, semboller, geyik, kurt, kaya resimlerinde karşımıza çıkan üsluplar, çeşitli sahneler, yazıtlar bulunmaktadır. Temelini kaya resimleri oluşturan bu taşlar kutsala bir yolculuk, öteki dünyada güzelliklere ulaşma arzusu taşımaktadır. Geyikli taşlar mezarın yanı başında dikilmiş bir şekilde durmaktadırlar.

Geyikli taşlar Altay'dan Tuva, Baykal, Doğu Kazakistan ve Kuzey Moğolistan'a (Resim.A.66) kadar uzanmaktadır. Savaşçıları temsilen kemere bağlı hançer kullanılmış ve çizim ölçüleri birbirinden farklı geyikler tasvir edilmiştir. Geyikli taşların kökeni Orta Asya'da İskitler dönemine kadar dayanmaktadır (Jettmar, 1967, s.168). Geyikli taşlar kaya resmi alanlarıyla doğrudan ilişkilidir. Dönemin silah aletleri hançer ve baltanın kemere asılı olarak çizilmesi milattan önce VI.-IV. yüzyıllarda yapıldığına işaret etmektedir (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.189).

Türk kaya resimleri arasında karşımıza en çok çıkan figürlerin başında gelen geyik, Moğolistan coğrafyamızın birçok noktasında geyikli taşlar olarak kendini göstermiştir, büyük boynuzlara sahip geyiklerin göğe yükselen hali büyük taşlara çizilmiştir (Resim.A.67).

Sosyal statü, zenginlik ve sanatçının kabiliyetine göre geyikli taşların şekil ve büyüklükleri değişmiştir. Altay, Tuva ve Kazakistan bölgesi geyikli mezar taşlarında kültürel paralellik, yani devamlılık söz konusudur. Altay Başhaus Nehri yakınlarında Ulaga köyünde Türk runik yazılı geyikli taşlar mevcuttur (Kubarev, 2009, s.105).

Kaya resimlerinde sıklıkla karşılaşılan geyik figürlerinin karşımıza geyikli taşlar olarak çıkması kültürel devamlılık unsurunun bir göstergesidir. İslamiyet sonrasında da mezar taşlarında geyik figürü kullanılmaya devam edilmiştir. Bunun örnekleri Afyon'da bulunan mezar taşlarında, mezarlık alanlarında bulunan geyik boynuzlarından görülmektedir.

#### **4.5. Yazıtlı Mezar Taşları**

Türk yazıtları, yazıldığı dönemin sosyal, siyasi, ekonomik koşullarının yansıtıldığı tarihi belgelerdir. Toplumsal öğütlerin yanında dini ve sosyal yapıyla ilgili tespitler de yazıtlarda koni olmuştur. Türklere komşu toplulukların özellikleri, eski Türk adetlerine göre yapılan cenaze törenleri, askeri zaferler ve başarısızlıkların sebepleri ele alınmıştır.

Yazıtlarda tek tanrı inancının yanı sıra devlete bağlılık, toplum düşüncesi, şahsiliikten ziyade toplumculuk, aile ve akraba ilişkileri, komşu ülke Çin ile ilgili uyarı ve öğütlere yer verilmiştir. Yapılan savaşların detay bilgileri, ne kadar askeri ordu ile nereye kadar gittikleri, nerelere hakim oldukları

yazılıdır. Türk boylarının kendi aralarında vermiş oldukları askeri mücadeleler yer almıştır

Kırgızlar, Türkişler, Oğuzlar, Kıpçaklar ve Bulgar Türklerinden kalma runik metinler Güney Sibiry ve Moğolistan içlerinden Avrupa'nın içlerine kadar geniş bir coğrafyada varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. Runik harfli yazılar takriben X. yüzyıldan sonra unutulmaya başlanmıştır. XIII. yüzyılda Cüveyni Karabalasagun Yazıtları'ndan söz etmiştir, XV. yüzyılda İbni Arabşah Gök Türk harflerinden bahsetmiştir (Ercilasun, 2016, s.345).

Sibiry kaya resmi alanlarında ilk Türk yazıtının raporlanması XVII. yüzyıl ortası XVIII. yüzyıl başında olmuştur. Altay, Yedisu, Baykal-Lena bölgesi, Doğu Türkistan, Türkistan, İtil Bölgesi, Kafkasya'da eski Türk yazıtlarına rastlanmaktadır. Nicolai Gavrilovich yönetimindeki ekip 1678 yıllarda Çin bölgesindeki yazıtlarla ilgili araştırmalar yapmıştır. Yenisey Kırgızları tarafından yüz elli iki Türk runik yazıtı bulunmuştur. Yazıtların bir kısmı da Türk boyları Çiğ, Yağma, Dokuz Oğuz ve Tatarlara aittir. Kızııl'da yüz kırk yedi, Gorno Altay'da elli iki yazıt vardır. Krasnoyak, Novasibirsk, Abakan müzelerinde yazıtlardan birisidir. Kırgızistan Talas Yazıtları Türkistan'da bulunan en önemli yazıttır. Türk runik yazıtları Gök Türk kağanlığıyla beraber siyasi, politik, ekonomik sebeplerle Avrupa'nın içlerine kadar uzanmıştır. (Seaman, 1992, s.124).

Moğolistan'da Kül Tigin ve ağabeyi Bilge Kağan için dikilen yazıtların yanı sıra, Tonyukuk, Küli Çor ve Ongin yazıtları kağanlık merkezine giden yol güzergâhında doğu, kuzey ve güney uç noktalarında dikilmiştir. Gök Türklerden sonra devlet kuran Uygurlarda da önemli devlet adamları için yazıt dikme geleneği devam etmiştir (Kormuşin, 2017, s.19).



Bugut Yazıtı'nın bulunduğu yer Hanlar Mezarlığı olarak geçmektedir, Kaplumbağa kaideye oturtulmuş ve taşın üstünde bulunan kurt sembolü VII.-IX. yüzyıllarda Gök Türk ve Uygur kağanları için dikilen yazıtlı taşlarla benzerlik taşımaktadır. (Çağatay ve Tezcan, 1975, s.246).

Hakasya Cumhuriyeti topraklarında Türklere ait çok sayıda eski runik yazılı mezar taşları bulunmaktadır. Sayıları yüz elliye geçen kurganların yanı başında duran mezar taşları 1720'li yıllarda Rus Çarı Büyük Petro döneminde yapılan keşiflerle ortaya çıkmıştır (Kormuşin, 2017, s.9). Bu bölgedeki runik yazılı taşlara Yenisey yazıtlı mezartaşları da denilmektedir.

Dağlık Altaylarda bulunan Kalbaktaş Yazıtı'nın metninde; “*Kutsal yazıt yapıp sizlerden ayrıldım.*” cümlesinin yanı sıra kayanın düzlüğünde dağ keçisi ve geyikler yazıtla aynı üslupla çizilmiştir (Vasilyev, 1993, s.65). Türk yazıtlarıyla kaya resimlerinin birlikte yer aldığı örneklerini görebilmekteyiz.

Uygurlar da kendilerinden önce gelen Gök Türk kağanlığı gibi yazıtlar bırakmışlardır. Moğolistan'ın Arkhangay Aymag'ının Tariat bölgesinde bulunan Terh yazıtının batı yüzünün altıncı cümlesinde Bilge Kağan'a tabi boylarının sayısının adedi altmış olarak bahsedilmiştir (Resim A.68) (Aydın, 2018, s.46).

Uygur kağanlığı döneminde yazıtlar arasında satır sayısı bakımından en hacimli olanıdır, Moğolistan'ın Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. Yazıtın doğu yüzünün sekizinci satırında; “*damgamı ve yazıtımı meydana getirdim ifadesi yer almıştır*” (Aydın, 2018, s.57).

Sadece devlet adamları, ünlü komutanlar, sanatkarlar için değil aynı zamanda Türk toplumsal yapısında önemli işlevi olan ve ailenin varlığını

sağlayan kadınlar için de mezar taşları dikilmiştir. E-20 Çaa-Höl 8 yazıtında; “Dört oğlum olduğu için adıma anıt diktiler, ben Külüg Apa’yım.” (Kormuşin, 2017, s.214).

Türk runik yazısının o dönemlerde Sırderya ırmağı civarından Selenge ırmağına kadar uzanan büyük bir coğrafyada yoğun bir şekilde kullanıldığı söylenebilir. Başka bir deyişle, VIII. yüzyıl Türk runik yazısının en parlak dönemini teşkil etmiştir (Alimov, 2000, s.5-6).

Gök Türk harflerinin yer aldığı; Yenisey, Talas, Orhon’daki Bilge Kağan anıtı, İtil, Ton, Tuna ve Kuzey Kafkasya’da bulunan anıtlar göstermektedir ki Moğolistan’dan Avrupa içlerine kadar Türk runik harfleri yayılmıştır (Baycorov, 1990, s.15). Yazıtlar, kaya resimlerinin çizildiği alanlarda olduğu gibi doğudan batıya doğru ilerleyen bir zinciri takip eden göç ve ticaret yolları üzerinde var olmuşlardır (Vasilyev, 1993, s.65).

Kül Tigin Anıtı’nda ölüm, yas töreni, taşın dikilmesi, yazıların yazılması ve bezemelerin yapılmasından bahsedilmiştir (Ercilasun, 2016, s.311). Moğolistan Bongubur Türk mezartaşında Türk runik harfli yazılar ve Türk boy damgaları iç içe yer almıştır (Resim.A.69). Araştırmacı Louis Bazın; “Moğolistan’daki bütün runik yazıtlar soylu bir yapı ve üsluptadır, resmi kaynaklıdır, ifade tarzları şanlı, hatta destansıdır.” (Veinstein, 2016, s.30).

Türklerde yazıta bengü yani ebedi, ölümsüz denmiştir. Sonsuzluk ve ölümsüzlük ancak Tanrıya özgüdür. Yazıta sahip olmak her Türk için büyük şerefti ve yazıtlar kutsal mezarın bir parçası haline gelmiştir (Ögel, 2001, s.112-115). X. yüzyıl başlarında Amu Derya ve Sind arasında yaşayan Türk boyları İslamı benimsemeye başlamışlardır. Mahaban dağlarındaki Gök Türk

harfleri ile İslami mezar taşlarının birarada olması bu geçiş devrine işaret etmektedir (Esin, 1978, s.124-149).

Malatya ili Arapgir ilçesinin Onar Dede köyü eski bir Türk yerleşim yeridir. Köyde medfun Onar Dede Türbesi etrafına kurulan yerleşimde eski Türk yazıtlı, Türk boy damgalı birden çok mezar taşı köy odasında koruma altına alınmıştır. Okuma önerileri ışığında “*Her şey fanidir*” yazısı okunmuştur (Resim.A.70). Bu mezar taşı sosyal hafızanın derin kökleri unutmadığını ve kültürel alışverişe kapalı dağ köylerinde saklı kalan Türk kültürünün özgünlüğünü koruduğunu vurgulamaktadır.

Denizli Özdemirci beldesinde eski köy mezarlığında Türkiye Radyo Televizyon (TRT) adına yürütülen Tamgalar-Dengizli belgeseli için yapılan çalışmalar esnasında eski Türk runik yazılı mezar taşına rastlanılmıştır (Resim.A.71). Bu mezar taşları Orhun harflerinin Türk dünyasının bir ucundan Türkiye’nin en batı bölgesine kadar taşındığının işaretidir.

Kırgızistan Tosor Irmağı boylarında Külbak bölgesinde Arap harfleriyle yazılmış XI. yüzyıllara ait mezar taşında yer alan satırlar şöyledir: “*Ben Kara Hasan sökmen, Çağrı’ya ordu veririm. Büyük ordu bağışlayan, sana tapıyorum Yüce Tanrı, Ben Mesud Alp aldım. Yüce Tanrı mukaddes etsin. Amin.*” (Tabaldiev, 2014, s.171)

Osmanlı kabir kitabelerinde genel olarak Allah’a niyazda bulunma, ölünün veya aile reisinin nitelikleri, ölünün adı ve ünvanları, fatiha yer alır, ölüm tarihi ekseriyetle yıl olarak belirtilmiştir (Bacque-Grammont, Laqueur ve Vatin, 1990, s.198). Türk runik yazıtlı mezar taşlarıyla Osmanlı dönemi taşlarında yer alan metinler arasında ortaklıkları sayarsak; ölen kişinin ünvanı veya ailesinin ünvanıyla anılması, ağıt geleneğinin korunması, ölen kişiye ait

fesi ve sarığı ile temsil edilmesi gibi unsurlar bin yıllık Türk mezar geleneğinin ortak yönleridir. (Veinstein, 2016, s.40).

Çin kitabelerindeki edebi söz oyunları ile Yakındoğu kitabelerindeki hükümdarlık gururu ve kibiri karşısında, Türk mezar taşları mütevazı ağıtlar, toplumsal ve insani öğeler taşımaktadır. Bu insani hislerin tesiri altında, P. Schmidt ve O. Turan; Türk mezar taşlarında eski Türk devrinin Gök Tanrı dininin, tevhid dini olan İslamda zirveye eriştiğini, tek ve münezzeh ilahi bir yaratıcı mevcut olduğunu belirtmişlerdir (Esin, 1978, s.87).

Runik harfler kolaylıkla yazılıp okunmasa ve Gök Türklerde okuma yazma oranı düşük olsaydı, para, kılıç, bardak, çanak, tabak, küp, bilezik, kemer tokası, gündelik eşyalar, mezarların üstünde yazılamazdı ve günümüze kadar intikal edemezdi (Sertkaya, 1990, s.181).

#### **4.6. Damgalı Mezar Taşları**

Mezar taşları çeşitli dönemlerde ve coğrafyalarda farklı üsluplara bürünmüşlerdir. Günümüze kadar gelen ve hâlâ ayakta kalan damgalı mezar taşları sosyal hafızada yer alan geçmiş öğelerin nasıl devam ettirildiğinin kanıtı niteliğindedir.

Damgalar taşımış oldukları nitelik itibariyle sosyal ve mülkiyet belgeleridir. Atların ve diğer hayvanların sayısını belirlemek üzere tahta üzerine çentik atıp, daha sonra da tahta parçasına sivri uçlu metal bir okla ve balmumu mührü yapılmakta idi, aktarılan bu ifadede damganın adeta bir nevi mülkiyet belgesi olduğu anlamı çıkarılmaktadır (Ercilasun, 2016, s.41).

Türk coğrafyasının birçok eski mezarlıklarında taşların üstünde Orhun harflerinin erken şekilleri olabilecek damgalar bulunmaktadır (Esin, 1968, s.149). Türk boy sisteminde damganın bir diğer işlevi de sahiplik ifadesi olarak kullanılmasıdır. Her boy kendi mülkiyetini taşıyan unsurlara damgasını vurmuştur. Örneğin; Türk atları kendilerini yetiştiren boyun damgasını taşımaktaydı.

Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey doğu tarafında; “*Bu taşta bu damgayı koyup ben Youg tegin yazdım... Tanrı diriltici.*” Türklerde mezar taşlarına vurulan damganın tek tanrı inancıyla birleşerek Tanrının diriltici ve yaratıcı olduğu ifade edilmiştir. Tonyukuk Yazıtı kuzey tarafının elli dördüncü satırında “*Damgalı at...*” ifadesi yer almaktadır (Orkun, 2011, s.54). Sahiplik arz eden unsurlara özellikle de hayati önem taşıyan atlara vurulan damgalama yöntemi günümüzde halen geçerliliğini sürdürmektedir.

Damga dönemine kadar işaret koyulmadan dikilen anıt mezar taşları, damgalarla birlikte hangi mezar taşının kime, hangi boya veya oymağa ait olduğunu göstermeye başlamıştır. Türk boy sistemi sosyal hayatta önemli bir yer tutmuştur. (Somuncuoğlu, 2011, s.502).

Kırgızistan'ın Isık Gölü'nün Ton ilçesine bağlı Kici-Tegerek ve Ciyin-Taş mevkileri Türk runik yazılı, Türk boy damgalı ve Karahanlı dönemine ait mezar taşlarıyla açık hava müzesi niteliğindedir (Belek, 2014, s.143). Kırgızistan'daki defin merasimlerinde, ölen kişi zenginse kurulan çadırın tepesine mensup olduğu aşiretin ya da boyun damgasını taşıyan bayrak dikilmekte idi (Diyarbakirli, 1993, s.799).

Türk boylarına ait damgaların ve çeşitli figürlerin olduğu mezar taşlarının boyutları farklı olsa da genellikle bir ile beş metre arasındadır. 1882-

1892 yıllarında N. F. Kastniye, Türk boylarına ait üç bine yakın damga örneği toplamıştır. En eski damgalar ilk başta bir temel işaretten çıkmış, çevredeki kavramları çeşitli yönleriyle tasvir ederek anlatmaya yarayan sayılı işaretler sisteminden oluşmuştur (Güzel, Çiçek ve Koca, 2002, s.285).

Aristov, Orkun ve Kiselev'e göre Gök Türk harfleri çok kadim devirlerde damgalardan gelmiştir (Esin, 1978, s.5-23). Esik mezarında Altın Elbiseli Adam mezarı içinde çıkan runik yazılı kepçe, damgaların gelişerek tekâmül ettiğinin bir diğer örneğidir. Damgaların Türk runik harflerinin kökeni mahiyetinde olduğu birçok araştırmacı tarafından ortaya konulmuştur. Damga her yerde karşımıza çıkan bir mühürdür. Bu mühür kaya resimleri, mezar taşları, kilimler, ev aletleri, kılıçlar ve günlük hayata dair birçok unsurda kendini göstermektedir.

Kaşgari'ye göre bitig (yazı) tamgalamak hakan damgası vurmaktır. Kağan damgasındaki dağ keçisi Türkistan'da milattan önceki kültüre bağlanmaktadır (Esin, 1979, s.71). Tüm kaya resmi alanlarında ortak figür olan dağ keçisi damga olarak yerini almıştır. Kırgızistan Tereksay'da, Alay vadisindeki Bülölü dağ geçidinde, Isık Göl havzasındaki Akulan dağlarında ve Talas'ın Kuru Bakayır havalisinde ele geçen yazıtlarda ve diğer birçok yazıtta dağ keçisi damgası bulunmaktadır (Alimov, 2000, s.6).

Damga sisteminin sosyal, siyasi ve dini boyutları bulunmaktadır. Kaya resimlerine, mezar taşına vurulan damga kutsallığın dinsel işlevidir. Boyların hakim oldukları coğrafyanın sınırlarını tespiti için kullanılan damgalar ise işin siyasi idari boyutunu ön plana çıkarmaktadır.

Geniş Türk coğrafyasında birçok mezar külliyesinde, balballarda, İslam öncesi ve İslam sonrası mezar taşlarında Türk boylarının damgalarıyla

karşılaşmaktayız. Damga ölüm kültüründe şahsılık ve aidiyetlik sağlamıştır, kültürel devamlılık açısından kaya resimlerinde yer alan damgalar Türkiye'nin en batı ucuna kadar gelmiştir. Sayıları azalmaya yüz tutmuş olsa da dış kültürle etkileşime kapalı köylerde damgalı mezar taşı uygulaması hâlâ devam etmektedir.

Rusya Federasyonuna bağlı Çuvaşistan (Resim.A.72) Milli Tarih Müzesi'nde milattan önceki döneme ait Türk boy damgalı anıt mezar ile İslam dönemine ait kabir taşının aynı yerde ve aynı kısımda bulunması kültürel devamlılığın bir göstergesidir.

Ali Rıza Yalgın Bursa Uludağ çevresinde iki yüzden fazla damgaya rastladığını ifade etmiştir. Bayat, Eymür, Döğer, Avşar, Salur damgaları konak mimarisinde, kilimde, buğday çuvalında, namaz seccadesinde, hayvanların alınlarına vurulmuş, demir damga aleti, at ve silah takımlarında yer almıştır (Yalgın, 1943, s.427-433).

Türkiye'nin güney bölgelerinde Adana ve Gaziantep'te ev eşyalarında, düğün bayrak ve kapılarında çul ve kilim motiflerinde at takımlarında ve bakkal mesleğini icra edenler damgalar kullanmışlardır (Yalgın, 1936, s.194-197).

1965'de sahip oldukları hayvanların, malların üzerine vurulan damgalar Kars Porsuklu, Sarıkamış, Göle, Erurum Vartanut, Ardahan, Posof, Artvin Yusufeli, Şavşat, Ardanoç'da tespit edilmiştir (Elçin, 1965, s.15). Geçmişe göre günümüzde çok sık kullanılmasa da Kazakistan, Kırgızistan, Altay, Sibiry, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Irak Türkmeneli, Balkanlarda atların, sığırların ve koyunların üstüne dağlama demir ile Türk damgaları vurulmasına devam edilmektedir.

Kayseri Mahperi Hunat Hatun Türbesi, Niğde Hüdavent Hatun Türbesi, Konya Musalla Mezarlığı'nda ve Sahip Ata Türbesinde Türk boy damgalarına rastlanılmıştır (Koman, 1933, s.4-18). Bursa Muradiye Camii haziresindeki mezar taşlarında, Ankara yakınlarında Ahibo, Şeker, Akhin, Kırkkuyu köylerinde, Seyitgazi'nin Yağbasan Mezarlığı'nda, Denizli Don Baba Türbesi'nde Kayı, Beydilli, Bayat, Yıva ve de bir boy damgası taşıyan mezar taşları bulunmaktadır. Damgalı mezar taşlarını Türk dünyası coğrafyasında Türkistan, Yenisey ve Moğolistan'da da görmekteyiz (Karamağaralı, 1992, s.20).

Bozkır hayvan motifleri şekil değiştirerek sembol, motif, damga şeklinde Kazak, Kırgız ve Türkmenler tarafından kullanılan maddi unsurlarda sıklıkla yer almıştır. Kırgızistan'ın birçok farklı şehirlerinde yapılmış mezar taşları damgalar ve hilallerle donatılmıştır, modern zamanların etkisiyle kimi taşlarda fotoğrafta yerini almıştır (Resim.A.73).

Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda kullanılan yirmi bir adet damganın Ahlat mezar taşlarında kullanıldığı tespit edilmiştir (Aksoy, 2014, s.92). Türk İslam mezar anıtlarının ana kaynağı kurgandır. Selçuklular zamanına ait Ahlat'ta bulunan birçok türbede kurgan mimari yapısıyla inşa edilmiştir. Türk boylarından Avşar, Dodurga, Kayı, Kargin, Salur, Yazır, Yüreğir, kazayağı ve diğer boy ve aşiret damgalar görülmüştür (Resim A.74-75-76-77).

Türk Boy damgaları Moğolistan'dan Kosova'ya ve Ortadoğu'ya kadar uzanmıştır. Irak'ta Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Türk hakanı Muzafeddin Gökbörü'nün diyarı Erbil şehrinin İmam Muhammed Türkmen Mezarlığı'nda (Resim.A.78) damgalı ve motifli mezar taşları harap da olsa hâlâ ayakta durmaktadır.



Saraybosna'da 1782 yılına ait Molla Ahmet kızı Ümmühan'ın mezar taşında kazayağı damgasına rastlanmıştır. Kazayağı damgası birçok Türk mezar taşında bizleri karşılamaktadır (Karamağaralı, 1980, s.14). Tahtacı Türkmen köyü olan Çanakkale Koşuburnu köyünde mezar taşlarına vurulduğu tespit edilmiştir. Malatya Arapkir ilçesi Onar Dede Türbesi'ndeki mezar taşlarının bir kısmında Bayat boyu damgası, Kırım Tatarlarına ait damgaları (Resim.A.79) ve kılıç kama şekilleri bulunmuştur (Kaygusuz, 1983, s.14).

Bir dönem Osmanlı Türk ordusunun en önemli unsuru olan yeniçeri askerlerinden kalma mezar taşları II. Mahmud döneminde yaşanan Vakay-i Hayriye ile tahrip edilmiştir. Araştırmacı Decourdemanche; Osmanlı ordusunda, yeniçeri askerlerinin kemerlerinde hangi kola mensup olduklarının ve rütbelerinin damgalı olarak yer aldığını ifade etmiştir. (Esin, 1979, s.126) İstanbul Beşiktaş'taki Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nde yeniçerilerin elli birinci bölümünün damgasına sahip bir adet mezar taşı yer almaktadır (Resim A.80).

Avrasya coğrafyasında Türkler nerede hakimiyet sağlamışlarsa orada damga izleri görülmektedir. Kaya resim alanlarında karşımıza çıkan kutsal dağ keçisi damgası Orhun abidelerinde, yazıtlı taşlarda, birçok maddi öğede yer almıştır.

Türkiye Radyo Televizyon (TRT) Tamgalar-Dengizli isimli belgesel çekimlerimiz sırasında Dodurga ilçesinde çalışırken yöre insanıyla yaptığımız mülakatlar esnasında belde adının nereden geldiğine dair çeşitli asılsız tevatürler mevcuttu. Oğuzlara mensup olan Dodurga boyunun kökeninin nereden geldiğine dair şu hikâye anlatıldı: “*Yoldan bir öküz geçiyormuş, oradan birisi 'do', diğeri 'dur', bir başka birisi de 'ga' demiş. İsmi olmuş*

*Dodurga.*” toplumun tarihi köklerinden uzaklaştırılmasının sonucuna bizzat şahit olmuştuk.

Denizli Özdemirci beldesinin eski köy mezarlığındaki anıt mezarlarda damgalar yer almaktadır (Resim.A.81). Tahtacıların hayat sürdüğü Çanakkale Bayramiç Koşuburnu’da Hıdırellez zamanında törenler köy mezarlığında yapılmaktadır, burada da damgalı mezar taşları mevcuttur (Resim.A.82).

Kilimlerden kılıç, hançer, palalara, koyun ve inek çanlarından atların sağrılarına, müzede sergilenen eserlerden cami duvarlarına, devlet armasından paralara kadar sosyal hayatın her alanında damga örnekleri görülebilmektedir. Damgalı mezar taşları Osmanlı döneminde mezar başlıkları olarak şekil değiştirmiştir. Başlıklar kırsal alanda damga olarak devam ederken, şehir ve kasaba merkezlerinde farklılaşarak meslek, cinsiyet, tarikat ve makamı belli edecek tarzda değişikliğe uğramıştır.

#### **4.7. Koçbaşı Mezar Taşları**

Koç ve koyun Türkler için kutsallık arz etmiştir. Moğolistan’dan başlayan koçbaşı mezar taşları Anadolu’ya kadar uzanmış ve uzun bir dönem boyunca devamlılığını sağlamıştır. Türkler ölüleri için atlar ve koyunlar kurban etmiş ve bunların kafalarını türbe etrafına dikmişlerdir. Gök Türk çağlarından itibaren koç ve koyun heykelleri bu amaçla yapılmıştır (Esin, 1978, s.13). İslamiyet öncesinde cenaze töreninde kurban edilen atın ve koyunun başı mezarın yanındaki sırığa dikilirdi (Roux, 1999, s.285). Pazırık kurganlarında çıkan buluntular arasında kürklerin üzerinde koç kafası figürleri taşıyan ince altın levhalar bulunmaktadır (Uyumaz ve Kızıltoprak, 2005, s.198).

Kırgızistan Ketmen kurganında çıkan dağ keçisi biçiminde pişmiş kaplar daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak koçbaşı mezar anıtlara öncülük etmiştir. Altaylar'da VIII.-X. yüzyıllara ait bir mezarda kadın defininin yanında koç bulunmuştur. Oğuzlar, Avarlar, Kırgızlar, Kazaklar, Karakalpaklılar, Çuvaşlar, Bulgarlar ve diğer Türk topluluklarında her çeşit maddi unsuru süslemek için koçbaşı kullanılmıştır. Koç temasının temeli Hunlara kadar dayanmaktadır (Diyarbakirli, 1972, s.92-94).

Kazakistan kurganlarında çıkan tahtadan yapılmış altın yaldızlı koçbaşı figürlerin (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.118) benzerlerini Doğu Karadeniz köy evlerinin kapı tokmaklarında bulabilmekteyiz (Bilgin, 2010, s.62).

Av sahneleri dışında yer alan geyik, at, koç gibi Anadolu mezarlarında görülen şekiller Gök Türk devrinde olduğu gibi kurban tasvirleri mahiyetindedir. Müslüman Türklerde kurban merasimi Gök Tanrı dini ve atalar kültürünün hatırası olarak muhafaza edilmiş, mezarlıklarda kurban kesme adeti devam etmiştir. Kurban binip sırat köprüsünü geçmek gibi tasavvurlar da halk arasında mevcuttur (Esin, 1982, s.116).

Kül Tigin Külliyesi'nin girişinde günümüzde kafaları kopuk olan koç heykeller İslamiyet sonrası koçbaşı mezar taşlarına kaynaklık etmiştir. Kafkasya, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Moğolistan bölgelerine kadar uzanan coğrafyada bulunan bu eserlerin ana referans kaynağı Gök Türkler dönemidir (Çoruhlu, 2007, s.210). Hazar Denizi'nin doğu kıyısında Çileken yarımadasında XIX. yüzyıla ait koçboynuzu biçiminde iki mezar taşı Horasan Türkmenlerine aittir (Diyarbakirli, 1972, s.197).

Koçbaşı mezar taşlarının en güzel örnekleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemine ait olan Moğolistan, İran, Azerbaycan ve Türkiye'nin doğu

bölgesinde de rastlanmaktadır. Moğolistan Zanabazar Müzesi'ndeki koçbaşı (Resim.A.83) Tebriz ve Bakü'deki taşlarla benzerlikten öte aynılık taşımaktadır.

İran'da birbirinden kıymetli eserlerin sergilendiği Tebriz Şehir Müzesi'nin kapısında sağlı sollu iki adet koçbaşı bulunmaktadır. Müze bahçesinde sergilenen koçbaşı mezar taşının bir tarafında hançer, diğer tarafında ise Türklerin kullanmakla usta oldukları ok yay figürü işlenmiştir (Resim.A.84). Ok yayın önemini Gök Türkler döneminde Çin'e giden Türklerin ok yaylarına el konulması üzerine bu aletlerin Türklerin her şeyi olduklarını söyleyerek şikayet etmelerinden anlaşılmaktadır (Ercilasun, 2016, s.345).

Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de İçerişehir'de bulunan tarihi Kız Kalesi Müzesi'nde hançerli ve kılıç bezemeli koçbaşları Tebriz Bakü ve Türk dünyasının birlikteliğine işaret etmektedir (Resim.A.85).

Türkistan coğrafyasında mezarda önemli bir kişinin olduğunu vurgulamak için koç kafaları kullanılmıştır. İslamiyetten sonra Kırgız-Kazak beylerinin mezarları etrafına birkaç tane kesik koç kafaları görülmüştür. Bu geleneğin Tunceli ve Iğdır'da mezar taşlarında devam ettiği görülmektedir (Çay, 1983, s.56). Hemşin ve Şavşat'ta dört adet koç-koyun biçiminde mezar taşına rastlanılmıştır (Biçici, 2006, s.189).

Birçok koçbaşı mezar taşı üzerinde görülen hançer, kılıç, dağ keçisi ve ay yıldız gibi figürler çeşitli anlamlar taşımaktadır. Hançer ve kılıcın ölen kişinin yiğit ve savaşçı biri olduğuna, ay ve yıldızın vatansever biri olduğuna, dağ keçisinin de soy damgası niteliğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır (Danık, 1993, s.50). Kazakistan ve Kırgızistan'da sıklıkla görülen koçbaşları önemli

mevki sahibi olmayanların ve kadınların mezarlarında görülmemektedir (Aksoy, 2014, s.146). İngiltere’de dünyanın en çok ziyaret edilen müzelerinden Londra British Museum’da Türkmenistan’dan gelen koçbaşı sergilenmektedir.

Bakü Milli Tarih Müzesi’nin girişinde bulunan koçbaşı heykelde kaya resimlerinde yer alan figürlerin aynısı yer almıştır. Elinde ok ve yay ile geyik, dağ keçisini avlamaya çalışan avcı resmedilmiştir (Resim.A.86). Orhun abidelerinde yer alan dağ keçisinin, Bakü’de yer alan koçbaşı mezar taşına kültürel hafıza yoluyla taşınmıştır.

Sırderya kuzeyinde Oğuzların Türkmen zümresini teşkil eden Akkoyunlular ve Karakoyunlular Kıpçak kökenlidir. Akkoyun, Karakoyun ve Oğuz destanında da yerini almıştır. Akkoyunlular, Oğuz ve Kıpçak boylarından Bayındır boyuna mensuptur. Doğu Anadolu’da Şanlıurfa, Mardin, Bayburt arasında yukarı Dicle ve Fırat havzasında yaşamışlardır. Karakoyunlular Tebriz’i de merkez yaparak Doğu Anadolu, Azerbaycan ve günümüz İran’da devletlerini kurmuşlardır (Togan, 2019, s.512-514). XIII. yüzyılın sonlarına doğru Maverünnehir ve Horasan civarında bulunan Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretleri Azerbaycan, Harput, Diyarbakır, Kerkük, Fırat ve dolaylarını yurt edinmişlerdir (Bağırılı, 2008, s.35).

Kıbrıs’ın önemli Türk yerleşim yerlerinden Gazimağusa’nın eski mezarlığı Namık Kemal Lisesi’nin arka tarafında farklı mezar taşlarının yanında koçbaşı mezar taşı da bulunmuştur (Bağışkan, 2019, s.531).

Anadolu’da koçbaşı mezar taşlarının XIII. yüzyıldan itibaren Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerin hakim oldukları sahada görünmeleri bu taşların onlara ait olduğunu göstermektedir (Çay, 1983, s.37). Koçbaşı mezar taşlarını toplumda belli seviye ve makamdaki kişiler için yaptırılmıştır.

En çok sevilen, ana ve babanın biricik çocuklarına da dikildiği söylenebilmektedir (Tanyu, 1968, s.177).

Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemine ait mezar taşlarına Kafkaslar, Türkiye'nin doğu vilayetleri başta olmak üzere Afyon, Rize (Resim.A.87), Erzurum, Ahlat, Bitlis, Tunceli, Van Gevaş (Resim.A.88), Diyarbakır ve Kerkük dolaylarında rastlanmaktadır (Karamağaralı, 1992, s.35). Tunceli civarında yirmi adet koçbaşı mezar taşı tespit edilmiştir (İğit, 2012, s.298).

Afyon Karababa Tekkesi'nde dört adet koçbaşı mezar taşına rastlanmıştır. Köylüler hayvanları hastalandığında şifa bulsunlar diye bu tekkeye getirip dua ve niyazda bulunmaktadırlar (Seyirci ve Topbaş, 1983, s.16). Türk İslam coğrafyasında birçok koç, koyun isimli türbelere rastlamak mümkündür. Denizli Kale ilçesi Koyunababa türbesi, Osmancık'ta tekkesi bulunan Koyun Baba'nın müridi olan Ali Koç Baba Yıldırım Beyazıt döneminde iskan etmiş alperenlerdendir ve türbesi Bulgaristan Niğbolu'dadır (Güleç, 2018, s.201).

Bizanslılarda, özellikle de Gürcü ve Ermenilerde koçbaşı mezarlı taşlarına rastlanmaktadır ve bunların birçoğu haç figürlüdür. Bu mezar taşlarının Türk kültürünün yabancı kültüre etkileri veyahut din değiştirip Hristiyanlaşmış Türklere ait olduğu sanılmaktadır (Karamağaralı, 1992, s.39).

Deyimler, atasözleri, el sanatları ve bilhassa geniş bir coğrafyadaki yer isimlerinde koç ve koyun adlarına sıklıkla rastlanılmaktadır. Tarihsel devamlılık açısından dağ geçisinden, koç figürüne Türkistan coğrafyasının birçok farklı noktasında rastlanılmaktadır, taşınan kutsalöge mezar taşları aracılığıyla korunarak varlıklarına devam etmiştir.

#### 4.8. Kılıç-Hançerli Mezar Taşları

Demirin kullanımı insanlık tarihi üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Türkler demiri ustalıklarla kullanarak önemli başarılar elde etmişlerdir. İran tarihi Türkleri en eski zamanlardan beri çeliğe bürünmüş bir millet olarak tasvir etmiştir. (Togan, 2019, s.45) Kaya resimleri figürleri çoğu defa demirli aletler aracılığıyla çizilmiştir. Demirin usta bir şekilde işlenerek ham halinden silahlı ve kesici aletlere dönüşmek suretiyle elde edilen kılıç, kama, balta ve hançer gibi figürlerde kaya resmi alanlarında bulunmaktadır. Kutsal sayılan figürler daha sonraki süreçlerde geyikli taşlara ve mezar taşlarına da işlenmiştir.

Milattan önce II. yüzyılda ok ve yay hükümdarlık alameti idi. Gök Türklerde ok, boy remzi; kama, kılıç ve kamçı hükümdarlık işareti sayılıyordu. (Esin, 1978, s.24). Moğolistan sınırları içerisinde hançer, geometrik desenler ve damgalarla bezenmiş anıt mezarlar bulunmaktadır. Yiğitliğin ve cesaretin simgesi olan hançer Moğolistan bozkırlarından Avrasya coğrafyasının en batı ucuna kadar gelmiştir (Resim.A.89). Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bakırdan yapılmış kaplar, bronzdan hançer ve silahlar Altayların içlerinden Tanrı dağlarından Karpatlar'a kadar Avrasya bozkırlarında yer almıştır (Aruz, Farkas ve Fino, 2006, s.7).

Gök Türklerin bellerinde mutlaka hançer taşıdıklarına dair Çin kaynaklarında kayıtlar bulunmaktadır (Ercilasun, 2016, s.40). Kılıç üzerine and içme merasimi, o devirde de kılıcın önemini göstermektedir. Osman Bey'in tabii bulunduğu Selçuklu sultanı gazalar için, ona kemer ve kılıç vermiştir (Esin, 1979, s.71). Kılıç üzerine yemin edilmesi ve mezar taşlarında kılıç ve hançere rastlanması dönemin koşulları altında kılıcın gücünü sembolize etmiştir.

Türkiye'nin doğu bölgelerinde, Balkanlarda, İran'ın Zencan şehrinde Sultaniye'de Turkuaz kubbenin altında Arapça dualarla bezenmiş süvarili mezar taşının ortasında uzunlamasına bir hançer işlenmiştir (Resim.A.90). Erbil Türkmen mezarlığında (Resim.A.91), Malatya Arapgir Onar Dede köyünde balbal formunda yapılmış baş şahidenin üstünde hançer, balta motifleri işlenmiştir (Resim.A.92). Türk dünyasının ortak simgelerinden Nasreddin Hoca'nın Türbesi'nin bulunduğu Konya Akşehir merkez mezarlığında yatağan kılıçların işlendiği taşlar mevcuttur. (Resim.A.93) Yozgat Çapanoğlu Camii haziresinde ay yıldız, hançer (Resim.A.94), İstanbul Beşiktaş Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi'nde kılıç ve kama motifi mevcuttur (Resim.A.95). Eyüp Sultan haziresinde, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde şadırvan tarafında parmaklıklarla çevrili mezar taşında, Çakırca Hasan Paşa Camii haziresinde hançer motifi görülmektedir.

Belgrad Kalesi'nin duvarlarına vurulmuş kılıçlı figürler, Hasköy Kulaksız Mezarlığı'ndaki (Resim.A.96), Zonguldak Çaycuma ilçesindeki kılıç figürlü mezarlıklar (Resim.A.97) yatağan kılıçlarının önemini göstermektedir. Osmanlı padişahlarının kutsal ayet-i kerimeler veya özlü beyitler içeren heybetli devasa kılıçları güç ve kudretin sembolü olmuşlardır. Denizli'nin bir beldesinin ismi Yatağan'dır ve bu bölge yatağan, pala, kılıç yapımında öne çıkmıştır.

Mezar taşlarının üzerinde sembolize edilen silah veya aletler; hükümdarlığı, hakimiyeti, gücü, yiğitliği, cesareti, adaleti ifade etmektedir (Çoruhlu, 1997, s.70). Erzurum Hınıs ilçesine bağlı Mirseyit (Tanır) köyü mezarlığında kılıç, kalkan motifli mezar taşlarının yanında beş adet koçbaşı mezar taşı bulunmaktadır (Baykara, 1972, s.54). Şırnak Cizre'de XVIII.-XIX. yüzyıllara ait mezar taşlarında kılıç ve kama şekillerine rastlanmıştır. Bir mezar



taşının baş şahidesinde ise kılıç, kama, at ve silah motifleri bir arada bulunmaktadır (İnci, 2008, s.264).

Bir mezarın eski Türk mezarı olduğu üzerindeki hançer, kama, balta, ok, yay gibi silah resimlerinden ve merteye işaretlerinden anlaşılmaktadır (Esin, 1978, s.13). XX. yüzyıla ait Türkmen süsleme sanatında kalp şeklindeki kolyenin üst tarafında kılıç, hançer, yay ve kurt başlı motifleri bulunmaktadır (Diba, 2011, s.96). Koç ve koyun şeklindeki mezar taşlarının yan kısımlarında da kılıç, kama ve hançer benzeri figürlere rastlanmaktadır.

Osmanlı döneminde yetişkin erkekler, gençler, hatta kadınlar tarafından hançer taşınması oldukça yaygın bir gelenektir. Padişahların kılıç kuşanma merasimleri, okul çocuklarının bellerine hançer takmaları, Irak'ta yaşayan Türkmen Hürmüzlü aşiret mensuplarının bellerinde hançer bulundurma adetleri günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. İstanbul Eyüp Sultan'da XVI.-XVII. yüzyıllarda inşa edilen Fatıma Hanım Sultan, Mehmed Paşa mezar taşlarında kama ve hançer motiflerini görebilmekteyiz (Çoruhlu, 1997, s.45).

Oğuzlar da kılıç ile kubbe altına gömülürlerdi (Esin, 1976, s.102). Kanuni Sultan Süleyman'ın cenazesinin yanına savaşlarda kullandığı işlemeli bir kılıç, bir yay ve bir tirkeş yerleştirilmiştir. II. Mehmed'in ve II. Bayezid'in cenaze töreninde yay, kılıç ve kırık yaylar mezara konulmuştur (Veinstein, 2016, s.281). Bu geleneğin devam ettiğini Osmanlı'da da görülmektedir.

Sibirya'dan Moğolistan'a, Kazakistan'dan Türkiye'ye kadar olan geniş coğrafyada bilhassa Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemindeki koçbaşı mezar taşlarında, Osmanlı türbe ve mezarlıklarında, Irak Erbil'deki Türkmen mezarlığına kadar uzanan kadim mezarlıklarında görülen hançer ve kama motifi kültürel devamlılığın en büyük ispatıdır.

Kılıç, kama, pala ve yatağanlar Türk'ün önem verdiği eşyaların en başında gelir. Dünyanın ünlü müzelerinde sergilenmektedir. Türk kılıcı ve hançerinin kendine has yapısı bulunmaktadır, diğer milletlerin kılıçlarına nazaran eğri şekildedir. Bu bir mühendislik eseridir, hem gücü tek noktaya teksif ederek kılıcın tesirini arttırmakta hem de kullanıcıya kolaylık sağlamaktadır. Kabir taşlarına bu önemli unsur tarih boyunca işlenmiştir.

#### **4.9. Ay-Yıldızlı Mezar Taşları**

Kozmolojiyle yakından ilişki içinde olan insanoğlu semada gördüğü cisimleri zamanla kutsal olarak kabul etmiş ve bu figürleri milli sembol haline getirmiştir. Kaya resmi alanlarındaki panolarda görülen ay ve yıldız sembolü kozmolojiyle yakından ilişkilidir. VI.-VIII. yüzyıllarda Türkistan coğrafyasında basılan sikkelerde ay-yıldız şeklinde damgalar bulunmaktadır (Tezcan, 1990, s.184). Takhiltyn Khotgor'da birçok Türk kurganında ay ve yıldız bulunmuştur (Bemann, Erdenebat ve Pohl, 2010, s.306).

Kem bölgesinde Alpagut rütbeli bir alpın hatırasını anan bengü kaya resimleri arasında; büyük boyda hilal ve üç nokta şeklinde bir runik harfle yazılmış and veya damga içinde diz çökmüş geyik oturmaktadır. Burada Türk geleneğinde avda vurulan bir kurban sahnesi tasvir edilmiştir (Esin, 1979, s.144).

Türklerde hükümdarlık alameti olan astrolojik remze, Türkçe kün-ay deniliyordu. Yeni hilal gününün ve baharın ilk ayının ilk gününün alameti idi. Kün-ay remzi, farsça mihr-ü-mah adı altında Selçuklulara ve daha sonra Osmanlılara geçmiştir. Osmanlı bayraklarında Zülfikar ile beraber tasvir edilmiştir. Günümüzün Türk bayrağının kökeni bu kadim geleneğe bağlanmaktadır (Esin, 1979, s.29).

XVI. yüzyılda Batılılar Osmanlı Devleti'nin alameti olarak seyrek de olsa ay ve yıldız tanıyorlardı; fakat ay yıldızın bir devlet sembolü olarak resmen kabulü şimdiki şekline III. Mustafa devrinde başlamış, I. Abdülhamid ve bilhassa III. Selim devirlerinde gelişerek yerleşmiştir (Eyice, 1987, s.47).

Zamanla milli ve İslami kimliğe bürünen ay yıldız birçok İslam ülkesinin bayrak sembolü olmuş, Kırgızistan Bişkek'ten (Resim.A.98), Türk kültür kimliğinin simgeleşmiş şehirlerinden Kerkük Kalesindeki (Resim.A.99) Türk şehitliğine kadar mezarlarda ay yıldız işlemler devam etmiştir. Erbil Türkmen Mezarlığı (Resim.A.100) ve Tuzhurmatu'daki (Resim.A.101) şehitliklerde gök rengine boyanmış ay yıldızlı mezar taşları yan yana dizilmiştir.

Hilal yıldız figürü askeri meslek mensuplarına ait mezar taşlarında da kullanılmıştır. Erzurum Ayzapaşa haziresindeki hicri 1295 tarihli Mir Hüseyin'e ait ay yıldız motifli mezar taşında şöyle yazılmıştır: "*Hüvel Baki, Emri mevla irci-i oldu habir, Merkadi rahmetullahi kadir, Bu firaka ağlaya kan maderi, Ya halefi kala idi ya biraderi, Katre-i eşk pertev-i bu ayn, Bağrımı yaktın civan.*" (Başar, 1973, s.47) ve altında ay yıldız motifi bulunmaktadır (Resim.A.102). İzmir Tire Asri mezarlığında 1933, 1945, 1947, 1948 yıllarına ait mezar taşlarında ay yıldız motifleri yer almıştır (Erel, İşler, Peker ve Sağır, 2011, s.133).

Yozgat Çapanoğlu Camii haziresinde 1894 yılına ait birinci redif taburu binbaşısı Ahmet Kaşif Efendi'nin mezar taşında ay yıldız ve ortada hançer motifi bulunmaktadır. 1826 yılına ait Bozok, Kayseri ve Kırşehir Sancakları mutassarrıfı Yusufpaşazade Ahmet Ağa kerimesi Fatma Hanım'ın baş şahidesi üzerine ay yıldız çizilmiştir (Resim A.103) (Yaz, 2011, s.357).

Şanlıurfa merkez kabristanında yakın döneme ait ay yıldızlı taşlar yeşile boyanmıştır, ayrıca askeriye mensup kişilere ait taşlarda da ay yıldız motifi tesbit edilmiştir. (Resim A.104) Elazığ Köhenk köyünde 1999 tarihli mezar taşında iki hilalin ortasında yıldız yer almıştır (Resim A.105), Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Türbesi'nde bulunan Osmanlı dönemine ait mezar taşının yan kısımlarında (Resim A.106), Balıkesir'de Fatih Sultan Mehmed'in veziri Zağanos Paşa Türbesi'nde kadın mezar taşında ay yıldız işlenmiştir. (Resim A.107)

Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği tarihten itibaren büyük soykırımlar yaşayan Rumeli Türkleri mezar taşlarından ay yıldızı eksik etmemişlerdir. 1984-89 yılları arasında yüzbinlerce günahsız kişinin yurtlarından sürgün edildiği Bulgaristan Türklerinin Razgrad köy mezarlığında ay yıldız ve ölen kişilerin fotoğrafları yer almıştır (Resim.A.108). Önemli Türk yerleşimlerinden Makedonya Üsküp Harabati Baba Tekkesi yakınlarında bulunan Türk mezarlığında günümüz Türkçesiyle dua istenmiş yeşil renkli ay yıldızlı mezar taşı vardır (Resim.A.109). Müslüman nüfusun yoğun olduğu Bosna Hersek Blagaj Tekkesi ay yıldızlı taşlarla donatılmıştır (Resim.A.110).

Türk boyları doğudan batıya milattan önceki zamanlardan başlayıp XXI. yüzyıla kadar devam eden önemli sosyal, siyasi, kültürel sonuçların ortaya çıktığı göçler gerçekleştirmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren Batı Avrupa ülkelerine yoğunlaşan göç trafiği sonucunda Almanya Berlin Türk Şehitliği'nde gurbette toprağa verilen merhum Çorlu Ereğlili Abdullah Ceylan'ın da mezar taşına ay yıldızlı motif işlenmiştir (Resim A.111).

Osmanlı gerileme döneminde birçok alanda yenileşme hareketine başlamıştır. Denizcilikte ilerlemek için 1850'li yıllarda eğitim amacıyla İngiltere'ye gönderilen askerlerimizden yirmi altı subayımız Portsmouth

şehrinde vefat etmiştir. Şehitlikte kalan eski mezar taşlarından birinde Osmanlıca metin ve ay yıldızımız varlığını sürdürmektedir. Bu sembol aynı zamanda şehrinde amblemi haline gelmiştir (Resim.A.112). Londra Brookwood Türk Hava Şehitliği'nde ve 1940'lardan itibaren İngiltere'yi yurt tutmaya çalışan Kıbrıslı Türklerin mezar taşlarında Kıbrıs haritası ve Türk bayrakları yer almıştır (Resim A.113).

I. Dünya Savaşı'nda birden çok cephede savaşmış yüzbinlerce şehit veren kahraman Türk askerlerinin kabirleri üç kıtada bayrak dalgalandırmaktadır. Çoğu noktada temsili mezar anıtları olarak nitelendireceğimiz bu şehitlikler ay yıldızlarla süslenmiştir. Ukrayna Verhnya Lipitsa Galiçya Cephesi Türk Şehitliği'nde hilal ve yıldız sembolü görülmektedir (Resim A.114).

Osmanlı Devleti'nin toprak kaybına başlamasıyla Anadolu dışında yaşayan Türkler zulümlere ve soykırımlara maruz kalmıştır. 1878 yılı itibarıyla yönetimi İngilizlere bırakılan Kıbrıs Türkleri için de zor günler başlamıştır. 1963 Kanlı Noel olaylarıyla birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Lefkoşa merkezinde bulunan Türk Şehitliği ay yıldızlı mezar taşlarıyla donatılmıştır. Osmanlı yönetiminden kopmalarına rağmen milli şuurunu yitirmeyenler kutsal alanlarını Türklük damgalarıyla bezemişlerdir (Resim.A.115).

Ay yıldız örnekleri Osmanlı arşiv belgelerinde, matbaa eserlerinde, toplumların üstünde, cami, çeşme, köprü kitabelerinde, sivil mimaride görülmektedir. Osmanlıda ay yıldız kullanımı devlet erkânında XVII. yüzyıllara tekabül etse de batının ay yıldız algısı ortaçağlara kadar, hatta ilk Bizans ve Gök Türk karşılaşmasına kadar gitmektedir. Sosyal hayatta yerini alan ay yıldız figürü maddi öğelerde kendini göstererek günümüze kadar gelmiştir.

Türkistan ve Balkan coğrafyasında komünist sistemle beraber kaybolmaya yüz tutan milli kimlik ve dini unsurlar, rejimlerin etkinliklerini kaybetmeye başladıkları andan itibaren tekrar canlanmış, özellikle mezar taşlarında ay yıldız sembolü sık kullanılmaya başlanmıştır. Türk milli kimliği aradan geçen zamana ve tüm baskılara rağmen kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.

#### **4.10. Türbe-Kümbet**

Türklerin İslamiyetten önceki dönemlerden itibaren zengin bir mezar geleneğinin bulunması İslami devirde kümbet ve türbe adı verilen iki değişik formda mezar anıtının uygulanmasına yol açmıştır. Kümbetin İslam dünyasında Türklerin yayılmasıyla birlikte ortaya çıktığı kesin olmakla beraber, Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar Türklerin geçtiği her yerde kümbetlere rastlamak mümkündür (Doğan, 2002, s.547).

Kümbet, mezar sanatı açısından kurgan ile türbe arasındaki geçiş dönemini içermektedir. İslamiyetten sonra Karahanlılarda ve Bulgar Türklerinde kümbetlerin (Resim.A.116), ilk örnekleri görülmektedir. Horasan Radkan'da XI. yüzyılda inşa edilen kümbetin kubbesi çadırı andırmaktadır, Türk kültüründe çadır hayatının kutsal alanlara da taşındığının ispatı niteliğindedir (Erginbaş, 1950, s.16). Türklerin yaşadıkları coğrafyaların özellikleri mimari eserleri de etkilemiştir. İslamiyetin ilk dönemlerinde inşa edilen kümbet ve türbelerin çadır mimarisini andıran tarzda yapılmış olması bozkır coğrafyasının etkilerinin sonucudur (Esin, 1979, s.141).

Kozmoloji ve gökyüzü bilgisiyle yakından ilgilenen bozkır insanı kutsal öğelerde göğü tasvir ettiğinden genellikle kubbe şeklini kullanmıştır. Bu

sembolik kodlamaların derinliklerinde kültürel bir değerler sistemi ve toplumsal bir hafıza bulunmaktadır (Selçuk, 2010, s.137).

İslamiyeti kabul eden Türkler de göğü sembolik olarak katı bir bina kubbesine benzetmişlerdir. İslamiyette kubbe sembolik anlamda kullanılmıştır (Ögel, 2010, s.167). Kurgan, kümbet ve türbe mimarisinde kubbeyi en önemli öge olarak kullanan Türkler en güzel kubbe örneklerini Avrasya coğrafyasının birçok kadim şehrinde bırakmışlardır.

Kıpçak, Selçuklu ve Osmanlı zamanlarında yapılan resimlerden anlaşılacağı üzere Oğuz çadırlarının çoğu kümbet şeklindeydi. Alaeddin Keykubad'ın saltanat alayında otağ gibi köşkler öküz arabaları üstünde kurulu olarak Türk usulünce taşınmıştır. Mimari özelliği açısından kümbeti etkileyen unsur olarak Türkistan metinlerinde kubbe ve çadır gökyüzüne benzetilmektedir (Esin, 1971, s.162-164). Mimaride kubbe örtülü yapılara türbe, piramidal veya konik örtülülere kümbet denirdi; fakat mimarideki bu farklılığa rağmen bazı türbelere kümbet, bazı kümbetlere de türbe denilmektedir (Cezar, 1977, s.306).

Anadolu topraklarında kümbetler sayıları itibarıyla Mengücek, Danişment ve Saltukluların on beş, Selçukluların kırk altı yapısıyla toplam altmış bir adettir. Konya, Sivas ve Ahlat'ta birçok kümbet bulunmaktadır. Kümbet mimarisinde Ahlat bölgesi başlı başına bir değerdir (Tuncer, 1991, s.1076).

Kurganlar yurt tipi çadır tarzıyla, İslamiyet sonrası Türk mezar mimari geleneğine de etki etmiştir. Karahanlılara ait çok sayıda eşyasız kurgan bulunmuştur (Çoruhlu, 2007, s.87). Selçuklu kümbetlerine, Osmanlı mezar

taşlarına ve türbelerine baktığımızda açıkça anlaşılıyor ki İslam öncesi Türk kültürü İslam kültürüyle iç içe geçmiş durumdadır (Goodwin, 1988, s.64).

Kazakistan'ı gezen seyyah Bronislav görmüş olduğu mezarlık ve türbeler hakkında şunları ifade etmiştir; “*Bütün Kazak bozkırları kurganlarla veya tepelerle kaplıdır. Ural'dan Hazar denizine kadar olan kısımda balçıktan yapılmış mezarlıklar vardır. Mezarlar kubbeli olup, Kazak çadırını andıran bir şekilde yapılmıştır.*” (Yücel, 2007, s.103-108).

İslam dünyasında bilinen ilk türbe Halife Muntasır adına yapılan Kubbetü's-Süleybiye'dir. K. Otto Dorn, Celal Esad Arseven, Heinrich Glück, Ernst Diez, Oktay Aslanapa gibi araştırmacılar Selçuklu kümbetlerinin mimari ve süsleme sanatının kökenlerini Türk çadırından aldıklarını ifade etmişlerdir. (Önkal, 2015, s.16).

Türbe üslubunda Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçişin ilk örneklerine İznik ve Bursa'da rastlanmaktadır. Selçuklu türbelerinin çoğu sekiz ya da on iki köşelidir. Gövdelerini içten bir kubbe, dıştan piramidal veya konik bir külah örtmektedir (Üstün, 2000, s.39). Klasik Osmanlı mimarisinde (1300-1500) Selçuklu türbelerinin bazı özellikleri değişirken, bazıları da sabit kalmıştır. Selçuklu dönemine ait olan mummyalılık katı ortadan kalkarken, silindirik gövdeli türbelere rastlanmıştır (Daş, 2003, s.10).

Karahanlılara ait türbelerin kerpiçten yapılmış olması mimaride tahribata neden olmuş; fakat İsmail Samani Türbesi ile türbe yapımlarında tuğla kullanımı artmış, Türkistan ve İran bölgesinde zamanla süsleme sanatı gelişerek mimaride haşmet kazanılmıştır. Türkistan'da en eski türbe yapısı Samanilere ait olup, Gazneliler ve Karahanlılar da kubbeli ve kare planlı mezar anıtları inşa etmişlerdir. Selçuklular Gaznelilerden devraldıkları türbe



mimarisinde muhteşemliğe Sultan Sencer Türbesi ile ulaşmışlardır. Bu türbe İslam dünyasının XII. yüzyıla ait en önemli eseridir (Cezar, 1977, s.307). Türbelerin üst örtülerinin külahla kapalı olması Selçuklu mimarisinin devam ettiğinin en büyük kanıtıdır (Acun, 1985, s.484).

İslamiyet sonrasında Türklerin ecdad yadigârı türbelere ziyaretleri Gazneliler döneminde Sultan Mesut zamanına kadar dayanmaktadır. Büyük Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melik Şah döneminde aynı ziyaretler devam etmiş, Irak ve Anadolu Selçuklular döneminde de uygulanarak Osmanlı Devleti'ne kadar taşınmıştır. Osmanlılar zamanında ilk ziyaretler I. Murad döneminde Rumeli'de bulunan Süleyman Paşa Türbesi ile başlamış, Rumeli'ye fethedilen her padişah muhakkak ecdatları I. Murad Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Bursa'da Osman Gazi ve Orhan Gazi, İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, II. Bayezid, II. Mahmud, II. Abdülhamit türbeleri görevde olan padişahlar tarafından sıklıkla ziyaret edilerek ihya edilmiştir (Merçil, 1981, s.657-666).

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu mezar anıtlarının yanında, Anadolu'daki kümbet ve türbeler mütevazı ölçüde yapılmıştır. Başlangıçta bağımsız eserler halindeyken, zaman içinde cami ve medrese yapıları içinde yer almıştır (Tahaoğlu, 1988, s.26).

Osmanlı döneminde türbelere saygı ve ihtimam artarak devam etmiş, şehirler ve bölgeler fethedildiğinde şehit olan önemli kumandanlar, din alimleri ve askerler için türbeler yaptırılmış, türbedarlar görevlendirilmiş ve ihtiyaçlarının giderilmesi için vakıflar ihtisas ettirilmiştir. II. Abdülhamit Han, Söğüt Ertuğrul Gazi Türbesi'ni tamir ettirmiş, türbe civarındaki şehit kabirlerine de birer mermer sanduka yaptırmıştır (Konyalı, 1959, s.18).

Osmanlı Devleti döneminde Söğüt'te Ertuğrul Gazi ziyaretleri Türkler için tarihi önemi olan nevruz gününde yapılmıştır (Konyalı, 1959, s.56). Baharın gelişinde veya baharın gidişinde de ziyaretler yapılmıştır. Cumhuriyet sonrası Türk milliyetçiliğini kendilerine yol edinmiş öğrenci grupları, kulüpler, sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler unutulmaya yüz tutmuş Söğüt şenliklerini yeniden canlandırmıştır.

İslamiyet sonrası türbe ziyaretlerinde İslamiyet öncesi Türk kültürünün gelenekleri devam etmiştir. Ertuğrul Gazi Türbesi'ne (Resim.A.117) varan Türkmen yörük atlıları “*Allah Allah*” diyerek tekbir getirmiş, gelenek üzere türbenin etrafını dönerek türbeyi ziyaret etmişlerdir (Konyalı, 1959, s.59).

Osmanlı Devleti'nin 1453 yılından itibaren başkentliğini yapmış İstanbul şehrinde Fatih, Ayasoyfa, Sultanahmet, Yeni Cami, Laleli, Bayezit, Yavuz Selim Camilerinde padişahlar, padişah eşleri, çocukları İstanbul'un merkezi sayılan Eminönü, Beşiktaş, Üsküdar, Eyüp gibi semt merkezlerinde defnedilmişlerdir (Bayrak, 1979, s.9). Türbeler sadece hükümdarlar ve soyundan gelenler için değil, komutanlar, dini kanaat önderleri ve zengin kişiler için de yapılmıştır (Cezar, 1977, s.110).

Türbelere konulan kitabelerde yapım emri, devrin sultanın ismi ve ona dua, medfunun ismi ve ünvanı, dua ve temenniler, tarih bulunmaktadır. Dönemine göre dili Arapça, Farsça veya Osmanlı Türkçesidir. Türbelerde yer alan ayetler ve sureler şöyledir; Ayete'l Kürsi, Rahman, Al-İmran, Bakara, Nur, Tevbe, Mü'min Yunus ve İhlas sureleri. Her canlının ölümü tadacağı, dünyanın faniliği, yüce Allah'ın her şeyi yarattığı manaları vardır (Önkal, 2015, s.415).

Türkiye’de türbelerin kanunen kapatıldığı, ziyaretlerin yasaklandığı dönemlerde dahi türbelere teveccüh azalmamış, halkın türbelere saygısı devam etmiştir (Tanyu, 1978, s.195). Halkın bu türbeler etrafında toplanmasının en büyük sebebi o zatların ulu ruhlarının selametinden istifade etmek istemesidir (Saracoğlu, 1950, s.14).

Türk kültürü ve sosyal hayatında vazgeçilmez bir öge olan çadır, türbe-kümbet geleneğiyle ölüm kültürüne taşınmıştır. Klasik dönem çeşitli Osmanlı yazmaları ve minyatürlerde Kanuni’nin, II. Selim’in ve bazı şehzadelerin cenazeleri türbelerin yakınlarında var olan çadır içinde bekletilmiş ve daha sonra türbelerine defnedilmiştir (Yazar, 1996, s.421).

I. Murad Hüdavendigâr Han, Türk ordusunun başında savaş meydanında Kosova’da şehit düşmüştür. Orada kurulan çadırın yerine daha sonra türbe inşa edilmiş, cenaze de Bursa Çekirge’deki türbeye defnedilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Han, Zigetvar Seferi’nde vefat etmiş, daha sonra naaşı Süleymaniye’de türbeye defnedilmiştir (Diyarbakirli, 1993, s.801).

Mezarlarının üzerlerine otağ kurulan padişahlar sırasıyla Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, III. Murat ve II. Mahmud’tur, ayrıca şehzade naaşları ve şehit mezarları üzerine de otağ kurulmuştur. Daha sonra bu otağlar kaldırarak kalıcı türbeler inşa edilmiştir (Yazar, 2014, s.421). İrlanda Dublin’de Chester Beatty Library koleksiyonundaki bir minyatürde Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman’ın naaşının bir çadıra gömüldüğü resmedilmiştir. (Ryan, 2006, s.52).

Anadolu’da Bursa Saruhan köyünde yılın belirli zamanlarında yatırlar etrafında gelenlere ikramlar sunulmakta, dede mezarlarına göçer Türkmenler tarafından sıklıkla kullanılan sarı, kırmızı ve yeşil renkli ipler bağlanmaktadır.

(Arıkan, 2005, s.7). Bu renkler Çanakkale Koşuburnu'da, Çuvaşistan'da, Kırgızistan'da ve diğer Türk bölgelerinde de kullanılmaktadır.

1312 tarihinde Niğde'de inşa edilmiş Hüdavent Hatun Türbesi'nin motif ve desenleri İslamiyet öncesi izler taşımaktadır. Çeşitli insan motifleri, çiftbaşlı kartal, on iki hayvanlı Türk takviminden öğeler türbe mimarisinde yer almıştır. (Öney, 1967, s.13).

Halk arasında özellikle şifa bulma, dilek dileme, murad ettiğine erebilme gibi istekler için İslamiyet öncesindeki atalar kültürünün etkileri devam etmektedir. İslamiyet sonrası Türklerde tevhid anlayışı kuvvetlenmiş ve türbe makamları diğer din anlayışlarında olduğu gibi bir aracı olarak değil kutsal bir yer olarak görülmüştür. Günah işlenmeyen o nadir makamlara, ulu zatların huzurunda huşu içinde dua gerçekleştirilmektedir.

Türbe ziyaretlerinde asıl amaç arzulanan bir isteğin gerçekleşmesi için bir ölünün veya kişinin aracı olarak kullanılmasından ziyade salih bilinen ulu zatların makamlarından Allah'a yalvarmak ve dua etmektir. Ayrıca bu ziyaretten manevi feyz ve bereket alınacağına inanılmaktadır (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.11).

Türk dünyasının şehirleşmeden fazla etkilenmeyen kırsal bölgelerinde, bir kısmının isimleri aynı olan türbe ve makamlarda aynı ritüellerin yapıldığını görmek mümkündür. Hacca gitmeden önce dümbeleklerle kabile halinde Hacı Bayram Veli Türbesi ziyaret edilerek dua ve niyaz da bulunulması Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam eden bir gelenek idi. Sonrasında İstanbul'da Hazreti Eyüp Türbesi'ne gidilirdi. Bu ziyaretler yapılmadan icra edilecek haccın makbul olacağından şüphe edilirdi (Tanyu, 1968, s.67).

Türbelere gitmenin bir diğer adı ise ziyarettir. Irak'ın Altunköprü Kalesi'nin 1836 ve Van yakınlarındaki Satmanis Kalesi'nin 1816 tarihli şehir planında türbe kısımları ziyaret olarak gösterilmektedir. Türk toplumunda ziyaret kelimesinin yöreler itibariyle söylenişi değişse de ifade ettiği mana bakımından türbe ziyaretleri kastedilmektedir (Kolektif, 2016, s.29-200).

Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyanın farklı yerlerinde birçok türbenin tamiri ve ihya edilmesi, türbedar atanması, ihtiyaçların karşılanmasına yönelik belgeler arşiv kayıtlarında yer almıştır. II. Abdülhamid döneminde Söğüt'te Ertuğrul Gazi, Domaniç'te Hayme Ana, Bilecik'te Şeyh Edebalı, Bursa'da Osman Gazi, Yıldırım Bayezid, I. Murat ve II. Murat türbelerinin tamiri ve inşası yapılmıştır (Dinçel, 2015, s.28).

Osmanlı döneminde mezarlık ve türbeler şehirlerin ayrılmaz parçaları olmuştur. Türk kültüründe mezara saygı ve kutsal alan anlayışı İslamiyet ile birlikte güçlenmiş, İslamiyet sonrası devletlerde Karahanlılar, Selçuklular ve özellikle Osmanlılar döneminde şehirlerin adeta birer tapu senedi olmuşlardır. Osmanlı mezarlıkları Allah ile hayat arasında kutsal bir aralık olmuştur. Ulu servi ağaçlarının altında yatan birer şaheser niteliğindeki Türk mezar taşları ile insanlar iç içe piknik yapabiliyor, çocuklar hiçbir ürperti ve korku duymadan eğlenebiliyorlardı (Kuşoğlu, 1984, s.7).

Türbeler Osmanlı'nın payitahtı İstanbul olmak üzere Türk coğrafyasının birçok noktasında varlıklarını sürdürmektedir. İslam ile sonradan tanışan beldelerde türbeler toplanma ve çekim merkezi haline gelmiştir. Bu adetler milli kültürün aktarımı ve korunması açısından son derece önem arz etmektedir.

Kıbrıs'ın korunaklı Lefkoşa şehrinde elli bir günlük uzun süren mücadeleler esnasında çok sayıda Türk askeri şehit düşmüştür. Lefkoşa'nın genelinde surlar içinde şehida adıyla fetih şehitlerine ait kabirler yapılmış ve on dört mezarlık alanı oluşmuştur. 1936 yılında mezarlıkların büyük kısmı şehir planlaması kapsamında yeni inşaatlar ve yeşil alanlar için kullanılmış, tahrip edilmiştir; fakat sokak aralarında, eski mezarlık ve evlerin, camilerin yakınlarında bulunanlar ayakta kalabilmişlerdir. Kıbrıs'ı fethetmeye gelen Osmanlı askerleri şehit oldukları yerlere elbiseleri ve silahlarıyla birlikte gömülmüştür. Şehri fetheden askerlerin mezarlıklarıyla ilgili görüşü destekleyen bir görüş ise 1873'de Louis Salvator'un gözlemleridir. Lefkoşa'nın üç giriş kapısının çevresinde tamamen mezar taşları ve türbelerle dolu olduğundan bahsetmiştir. Lefkoşa, Lefke, Girne, Gazimağusa, Yeni İskele, Larnaka, Limasol, Baf ve diğer kazalarda otuz üç adet türbe ve adak yeri bulunmaktadır (Bağışkan, 2019, s.492).

Lefkoşa'da Dr. Fazıl Küçük'ün çıkarttığı Kıbrıs Türkünün gazetesi Halkın Sesi'nde, Rauf Denктаş 21 Ocak 1948 tarihli yazısında; Rumların Cıkko Manastırları, Apostol Andres Çiftlikleri en verimli şekilde yönetilirken, Hala Sultan ve Hazreti Ömer türbeleri gibi Türkler için mübarek sayılan kutsal yerlere kasıtlı olarak ilgi gösterilmediğini ve kaderlerine terk edildiklerini ele almıştır (Serter, 1997, s.206-207).

Uluslararası kaynaklarda özellikle haber ajansları tarafından Türkiye dışında kalan türbeler için Türk türbesi tabiri kullanılmaktadır. Son dönemlerde Irak, Suriye ve Libya'daki Selçuklu ve Osmanlı türbelerine kasıtlı olarak zarar verilmiş, oradaki kültürel izleri ve hafıza yok edilmek istenmiştir. Türk edebiyatının mihenk taşlarından Fuzuli'nin Türbesi Kerbela'da yol yapımı nedeniyle yıkılmış durumda olup, onarılmayı beklemektedir.

Türbelere verilen zarar Kurtuluş Savaşı esnasında Yunan mezalimi döneminde yaşanmış, Eskişehir Mihalıççık'ta Yunus Emre Türbesi, Bursa'da Osman ve Orhan Gazi türbeleri, Bilecik'te birçok türbe ve camiler kasten tahrip edilmiş ve yıkılmıştır. Bu tahribatın izlerini Osmanlı'nın kurucusu Ertuğrul Gazi Türbesi'nde halen görmek mümkündür. Yunan komutan Venizelos, Osman Gazi sandukası önünde fotoğraf çektirmiş ve türbede Türk milletine hakaretlerde bulunmuştur. 23 Mayıs 1926'da Mustafa Kemal Atatürk, Bursa'daki Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerini ziyaretinde fetih sancağını türbeye hediye etmiştir (Dinçel, 2015, s.38). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Paşa Osmanlı Devleti'nin ilk padişahlarının türbelerini ziyaret ederek Türk devletinin devam ettiğinin mesajını Yunan işgali sırasında taciz edilen türbeden vermiştir.

Milli Mücadele döneminde Ankara'da Hacı Bayram Veli Türbesi önemli görevler üstlenmiştir, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından önce kurbanların kesilmesi ve Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti temsil heyeti tarafından ziyaret edilmesi halk tarafından büyük coşkuyla karşılanmıştır (Erdemli, Atak ve Ünal, 2014, s.123).

İslamiyetin Türk boyları arasında sağlam temellere oturarak yayılmasını sağlayan simge isim Hoca Ahmed Yesevi'dir. Geniş Türk coğrafyasında temel İslami akaitleri basit ve sade dille anlatan, yerel kültürel dinamikleri İslamiyet ile başarılı bir şekilde birleştirmiştir. Batıya göç eden Türk boyları ile Yesevi öğretisi birçok yere taşınmıştır (Bogroglu, 1987, s.35-38). Sovyet döneminde Orta Asya'da dini etkinliklerin kısıtlandığı dönemlerde üç defa Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesini (Resim A.118) ziyarete gidenlerin bir hacca yakın bir ibadet sevabı kazanacağı kabul edilirdi. Türbe Timur döneminde inşa edilmiş, 1990'larda Türkiye Cumhuriyeti'nin katkılarıyla yenilenmiştir. Türbe bozkır coğrafyasında uzaklardan fark edilebilen turkuaz çinileri ile parlamakta

ve gözleri kamaştırmaktadır. Türbe yapısı ve taşıdığı önem itibariyle eski dönemlerde büyük hakanlar için yapılan kurganların niteliğini taşımaktadır.

İslamiyet öncesi yağmalanan kurganların yerini İslamiyet sonrası türbeler almıştır. İslamiyetin Türkistan bölgesinde kökleşmesini ve yayılmasını sağlayan Hoca Ahmet Yesevi'nin makamı bölge insanı tarafından yakın ilgi görmüştür. Altın Orda hanlarından Toktamış Han, Türkistan'a birçok baskın düzenlemiştir, her seferinde de Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesi yağmalanmıştır (Tülbasıyeva, 2004, s.50).

Hoca Ahmed Yesevi'nin hocası Arslan Bab'ın türbesinde (Resim A.119) anneler çocuklarını rüyalarında evliyalardan mesaj almaları için kutsal saydıkları mekânda uyutmakta ve ziyarete gelen kişiler şifalı denilen kuyu suyundan içmektedirler (Lymer, 2010, s.166-191).

Türkmenistan Terekty Aulie yakınlarındaki mezarlıklarda Kuran-ı Kerim okunmakta, geçmiş ataların ruhlarına adak adanmakta, yemek dağıtılmakta, molla ve din adamlarına yardım yapılmaktadır, Türk coğrafyasının diğer bölgelerinde kutsal alanlarda gerçekleştirilen törensel etkinliklerden bir farkı bulunmamaktadır (Lymer, 2010, s.164).

Irak'ın Türkmeneli coğrafyasındaki Diyala ilinin Hanekin ilçesinde ziyaret yerlerinde, türbelerde yapılan törenler Türk dünyasının mikro örneğidir. (Bayatlı, 2010, s.44). Kerkük Bağdat Hatun (Resim A.120), Altunköprü Özbek Baba türbelerinin (Resim A.121) isimleri de sosyal hafızanın kültürel kodları uzak coğrafyalara taşıdığını göstermektedir. Tazehurmatu, Tavuk, Tuzhurmatu gibi Türkmen şehir merkezlerinde, tepelerde veya yol kenarlarında görmüş olduğumuz birçok tarihi türbenin gerek isimleri, gerekse ziyaret şekilleri Türk kültürünün bir parçasıdır.



XI. yüzyıl ortalarında İznik'te inşa edilen Kırgızlar Türbesi, İznik şehrinin fethine ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezinin kurulmasına katkı sağlayan Kırgız boyları için Sultan Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır (Resim A.122), bu yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen Gazi Evranos Türbesi ve Gebze'de Malkoçoğlu Türbesi'nde Türk kültürünün devamlığına şahit olunmakla birlikte yerel unsurları da yer taşımaktadır (Ousterhout, 1995, s.59).

Kırım coğrafyasında birer inci niteliğinde yer alan türbeler Sovyet döneminde bakımsızlığa terk edilmiş, son dönemlerde bir kısmı yeniden ihya edilse de Rus işgaliyle yeniden kaderlerine terk edilmiştir. Hansaray bölgesinde Osmanlıdan kalan yirmi altı türbeden sadece on dört tanesi ayakta. Bu türbelerde Selçuklu ve Osmanlı süsleme sanatında görülen Türk yıldızları vardır (Dişli, 2013, s.189).

Kutsal makamların, türbe ve kümbetlerin yeniden ihya edilmesi geleneği Türk devlet sisteminde özel bir yer tutmuştur. Haçlılara karşı önemli mücadeleler vermiş bir Kıpçak Türkü olan Sultan Baybars, Filistin'e yakın Arsuf'da Seyid Ali Türbesi'ni onarmış ve yeniden ihya etmiştir (Taraga, 2004, s.89).

Selçuklular döneminde İzzeddin Keykavus, Gıyaseddin Keyhüsrev'in türbesine muhafız tayin etmiş, her cuma günü altun gerdanlıklı ve kızıl atlaslı bir at bu ecdad türbesinde hizmette bulunmuştur (Turan, 2011, s.322). Türk devlet sisteminin kurumsallığı türbe mimarisinde devam etmiştir. Bursa Yeşil Türbe yakınındaki Bayezid Paşa Türbesi Selçuklu mimarisine uygun olarak kırmızı mermer taşından yaptırılmıştır (Kılınç, 2011, s.19).

Manevi kutsal mekanlar hayattan sonsuzluğa göç edildiğinde hissedilen duyguları gösterecek tarzda inşa edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Türbesi,

vefat edenin hayatta bulunan çocukları, ailesi ve diğer yakınlarının hüznüne uygun düşecek şekilde tasarlanmıştır (Kılınç, 2011, s.19). Osmanlı şehir yapısında türbeler külliyelerin önemli bir parçası niteliğindedir. Türbelerin inşası için şehre hakim tepe noktaları seçilmiştir.

Türk devlet adamlarına ait türbelerin çoğu hazireler içinde olsa da Selçuklu döneminde Mengüçkilerin emiri Ahmed Şah Divriği şifahanesinde, I. Keykavus Sivas şifahanesinde, Eretna beyi ise Kayseri Köşk medresesinde medfundur (Goodwin, 1988, s.64).

Bursa'da XV. yüzyıl başlarında inşa edilen Yeşil ve Muradiye türbeleri mimari olarak çevreleriyle bir vücut oluşturmaktadır. Bu türbelerin çini kaplı olması Türkistan geleneğinin devamıdır. I. Murad'ın türbesi Yeşil Türbe cennetin kapısını sembolize etmektedir. XII.-XIV. yüzyılları arasında geniş bir coğrafyada kültürel bütünlük içinde gelişen mimari kimlik, Osmanlı ile üç kıtada şaheserlerin üretilmesine zemin hazırlamıştır. Mimar Sinan Süleymaniye Camii ve Kanuni Türbesi'ni vücuda getirmeden önce Kubbetü's-Sahra ile Olcaytu Hudabende Türbesi'ni incelemiştir (Cansever, 2010, s.58-183).

Kaya resimlerindeki figürler, Osmanlı devrinde hanedan ve padişah türbelerinde lale, sümbül, gül gibi çeşitli çiçeklere dönüşmüştür. Kullanılan bu çiçek türlerine çeşitli sembolik ululuk sıfatları eklenmiştir. Kutsal figürler kırsal alanda yaşayan halkın sosyal hafızasında mezar taşlarında devam ederken şehir hayatında kesintiye uğramış, özellikle Tanzimattan sonra şehir merkezlerindeki türbe ve mezarlıklarda farklılaşmaya gidilmiştir.

Osmanlı şehir planlarında türbe ve mezarlık ziyaretleri öncelikli ve ayrılmaz bir yer almıştır. Türkler fethettikleri şehirlere damgalarını vurmak ve

o bölgeleri vatan kılabilmek için türbeler, mezarlıklar, şehitlikler inşa etmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed Han, İstanbul'un fethinden sonra gelen şehit haberlerinden sonra şehitler nerede şahadete ermişlerse orada bir türbe inşa edilmesini buyurmuştur. İstanbul sokaklarını dolaşırken umulmadık yerlerde karşılaşılan türbeler bu emrin bir sonucudur. İstanbul'un fethinde türbe ve mezarlıkların yapımı Türkleştirmek ve vatan kılabilmek içindir. İstanbul'un İslam orduları tarafından kuşatılması esnasında şehit düşen Eyyüp Ensari'nin kaybolan kabri, 1453 İstanbul'un fethi sonrasında Osmanlılar tarafından bulunmuş ve türbesi inşa edilmiştir.

Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethi sonrasında, İslam orduları içerisinde adanın fethini gerçekleştirmek için şehit düşenlerinin kaybolan kabirlerinin bulunması ve bu kutsal alanların ihya edilmesinin örneklerini Kırklar Türbesi, Hala Sultan Türbesi ve Hazreti Osman Türbesi'nde görebilmekteyiz. Önemli bir Türk yerleşim yeri olan kadim surlarla çevrilmiş Gazimağusa şehri merkezinde medfun kabirler ve türbelerle donatılmıştır (Resim A.123).

Mısır'daki türbelerin mimari tarz ve üslupları Türk izlerini taşımaktadır. Özellikle Osmanlı döneminde vazife yapmış önemli şahsiyetlerin mezar taşları ve türbeleri yazı sanatı, desenleri, kubbe yapılarına kadar tipik Türk türbesi tarzındadır. Örneğin; Emir Burhan (XVII. yüzyıl), Emir Rıdvan (1749), Mustafa Çalık (XVII. yüzyıl), Altıparmak (1623), İbrahim Bey (1774) (Louis, Grammont ve Tibet, 1996, s.349-360).

İngiltere'nin ilk Türk elçisi Harbourne'nin Türkiye'ye gelişini anlatan Hakkuyt'ın kitabında şu satırlar yer almaktadır; İngiliz elçisi padişahın babasının ve büyük oğlunun yattığı türbeleri ziyaret etmiş, onların ihtişamına, kavuk ve tülbentlerin temizliğine ve beyazlığına hayran kalmıştır. Bunların

cuma günleri değiştirildiğinden, türbedeki kıymetli avizelerden ve duvara asılı halılardan bahsetmiştir (Dereli, 1951, s.80).

Osmanlı padişahı Abdülmecit döneminde İngiltere'nin Portsmouth şehrine denizcilik eğitimi için gönderilen bahriyelileri taşıyan gemiler, İstanbul'dan kalkıp Gelibolu açıklarına geldiklerinde, Osmanlı Devleti'nin kurulmasında ve Rumeli bölgesine geçişlerde önemli vazifeler ifa eden komutanların türbelerinin bulunduğu noktalardan dualarla ve top atışları ile geçmişlerdir (Batmaz, 2007, s.516). Türbelere atfedilen birçok tarihi olayın manevi dönüm noktası vardır. Anadolu'nun fethi, milli mücadele, Kore Savaşı ve özellikle de 1974 Kıbrıs Mutlu Barış Harekâtı ile ilgili çok sayıda manevi olaylarla bağlantı kurulmuştur.

Türkistan coğrafyasındaki güzel türbelerin örnekleri; Kırgızistan (Resim A.124), Kazakistan (Resim A.125) çinilerden, motiflerden, hat sanatından, damgalardan türeyen desen ve motiflerin olduğu yapılar, Timur döneminde zirve dönemini yaşayan Semerkand ve çevresindeki türbeler birer sanat harikasıdır. Dönemin önemli kumandanları, alimleri için han kurganları gibi gösterişli türbeler inşa edilmiştir (Resim A.126).

Türkiye coğrafyası dışında Türk üslubuyla inşa edilmiş üç kıtanın farklı bölgelerindeki türbelerde bizlere tarihten ses vermektedirler. Tarihte Napolyon'u ilk defa mağlup eden Cezzar Ahmed Paşa'nın Filistin Akka'daki Türbesi (Resim A.127), İran'ın kuzeyinde Zencan şehrinde XIV. Yüzyıllara ait Çelebioğlu Türbesi'nin mimari süslemelerinde Türk motifleri yer almıştır (Resim A.128), İran'ın Tahran şehrine yakalşık yarım saat mesafede Rey'de Büyük Selçuklu Sultanı Rey Sultan Tuğrul Türbesi ihtişamıyla varlığını sürdürmektedir (Resim A.129).

Van Gölü havzası Selçuklu eserleri yönünden zengin bir coğrafyadır. Kale etrafında yer alan Abdurrahman Gazi Türbesi üslup yönünden Türkistan'dan Van'a taşınmış gibidir (Resim A.130), Erzurum'un tarihi simgelerinden Üç Kümbetler (Resim.A.131) Diyarbakır surlar içinde şehir merkezinde Suca Sultan Türbesi (Resim A.132), Bitlis Ahlat Usta Şagirt Kümbeti (Resim A.133), Malatya eski şehir merkezinde Sıddı Zeynep Türbesi (Resim A.134), Elazığ Seyid Baba Mansur Türbesi (Resim A.135), Adana Ramazanoğlu Türbesi (Resim A.136), Ankara şehir merkezinde Şeyh İzzeddin Türbesi (Resim.A.137), Tokat'ta Burgaç Hatun Türbesi (Resim.A.138) bulunan bazı türbeler ile Konya Akşehir'de Selçuklu dönemine ait Seyyid Mahmud Hayrani Türbesi (Resim A.139) mimarisi, motifi ve süslemesiyle adeta Türkistan'dan gelmiş gibidir.

Eskişehir Sivrihisar'da Anadolu beylik dönemine ait çadır biçiminde yapılmış türbe konum itibariyle şehrin merkezinde cami, hamam, çarşı öğelerini tamamlayan kutsal bir mekândır. Türkler kurdukları veya fethettikleri şehirlerde kutsal ziyaret mekânlarını ihmal etmeyerek oraları vatan kılmanın sistemini kurmuşlardır (Resim A.140), Candaroğulları'nın son beyi İsmail Bey'e ait türbe Kastamonu'nun tepe noktasındadır (Resim.A.141), Bursa Mustafakemalpaşa'da Lala Şahin Paşa'ya ait türbe ise şehir merkezini tepeden gören konuma sahiptir (Resim A.142).

Bulgaristan Üç Şehitler Türbesi (Resim A.143), Makedonya Üsküp Mustafa Paşa Türbesi (Resim A.144), 1500'lü yıllarda Bosna sancakbeyi Hüsrev Bey Türbesi (Resim A.145), Sırbistan Belgrad Damat Ali Paşa Türbesi 1716 senesinde Petrovaradin Savaşında şehit olan Mora fatihidir (Resim A.146), Macaristan Budapeşte Gül Baba Türbesi Türk türbe mimarilerinin güzel örnekleri arasındadır (Resim A.147).

Yaşam yerlerinden uzak, mezarlık alanların içinde yer alan türbeler zaman içinde şehir merkezlerinde, yol güzergahları üzerlerinde inşa edilmiştir. Türk mezar geleneğinin ilk başlangıç noktası olan kurganlar yaşam yerlerinden uzak noktalarda, dağ zirvelerinde yer almıştır; ticaretin ve tarımın artmasıyla nüfuslar şehirlerde birikmiş, şehir merkezlerinde mezar geleneğinin son örneklerinden olan kutsal alanlardan türbeler ile karşılaşmaktadır.

Bir milletin en önemli sosyo kültürel değerlerin başında gelen mezar taşlarının kültür tarihi açısından değeri gün geçtikçe artmaktadır. Bir dönem Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan birçok şehir merkezindeki Türk mezarlıkları, türbeler tarihi izleri yok etmek için kasıtlı olarak tahrip edilmiştir.

Türkiye'de tarihi kültürel varlıkların önemsenmediği plansız ve bilinçsiz şehirleşme çalışmaları kapsamında tarihi kabristanlar ve türbeler yok edilmiştir. 1970'li yıllarda İstanbul Boğaziçi Köprüsü'nün yapım çalışmaları esnasında inşa edilecek çevre yolu için Ayvansaray ile Defterdar arasında bulunan Tokmaktepe mevkiinden yaklaşık yetmiş bin adet Osmanlı devrine ait Türk mezar taşlarının tahrip edilmesinin üzüntüsünü Reşat Ekrem Koçu şu ifadeleri kullanmıştır. "*İstanbul'un fethi esnasında şehit olan askerler buralara toplu halde defnedilmiş ve beş yüz senedir buradadırlar, bu şehitlerimiz Türk İstanbul'un temelini atmışlardır ve bu mezar taşlarını atmak yerine buraya abide yapmamız gerekmektedir.*" (Koçu, 1950, s.4). Şehirlerin düzensiz büyümeleri ve siyasi rantlar neticesinde birçok ecdad yadigarı mezar taşlarının ve türbelerin sonu yok olmayla sonuçlanmıştır.

Tarihi köklerden kopuşun örneklerinden biri 1920'li yıllarda Aksaray'da şehirleşme çalışmalarında kurban edilen tarihi kutsal alanlar olmuştur. Aksaray'da Ervah Mezarlığı yakınında Selçuklu devrine ait yirmi kümbet ve

birçok mezar taşları çeşitli inşaatlar ve yol düzenlemeleri neticesinde yok edilmiştir (Erdal, 2018, s.220). Mezar taşları; sadece bir milletin yayıldığı ülkelerdeki kültür birliğini ortaya çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda o milletin menşeyini de ortaya koymaktadır. Onlar şehirlerin tapu senetleridir (Karamağaralı, 1992, s.7).

Din ile kültür arasındaki sosyolojik ilişki değerlendirmeden sathi bakış açısıyla türbe ziyaretlerinin İslami bilgi eksikliğinden kaynaklandığını dile getirenler olmuştur. Ancak; Doğu Türkistan'dan Balkanlara kadar İslami inanışların baskı altında tutulduğu, ibadetlerin yasaklandığı dönemlerde, insanlar türbe ve kutsal mekânlar etrafında toplanarak gelenek, kültür ve inançlarını korumuşlardır.

## SONUÇ

Yaşananılan coğrafya ve din insanoğlunun sosyal hayatını doğrudan etkileyerek, sosyal kültürel hayatın şekillenmesinde ana belirleyici faktörlerden olmuşlardır. Bir kültürde kutsal alanların belirlenmesinde din ögesi baş aktördür. Yüzyıllar boyunca çevresindeki komşu kültürlerle etkileşim halinde olan Türkler birçok dine mensup olmuşlarsa da, kutsal alanların belirlenmesinde, ölü gömme adetlerinde ve mezar geleneğinin şekillenmesinde Gök Tanrı dini ve İslamiyet dinleri etkili olmuştur.

Tarih boyunca her dinin kutsal öğeleri farklılık arz etmiştir. Mısır'da piramitler, Eski Yunan'da ve Güney Amerika'da estetik unsurları güçlü tapınaklar, Güneydoğu Asya'da Budizm'in kurucusu Buda'nın heykelleriyle donatılmış ibadethaneler inşa edilmiştir. Türkler ise geniş Avrasya coğrafyasını kaya resimleri, mezar taşları ve türbeleriyle donatmışlardır.

Türkler tarih sahnesine öncelikle Gök Tanrı dininin getirmiş olduğu inancın doğrultusunda dağların doğu bloklarına kutsal hayvan şekillerinin, damgaların, inanç ve kozmolojik figürlerin yer aldığı resimler çizmişlerdir. Atalar kültüründen dolayı Türkler ecdadlarının cenazelerine önem vermişlerdir. Türklere özgü mezar biçimleri olan kurganlar, balballar, anıt mezarlar veya damgalı, yazıtlı mezar taşları Türkistan coğrafyasında yerini almıştır.

Türkistan coğrafyasında ortaya koyulan maddi öğelerin şekillenmesinde etkili olan unsurlar; din, coğrafya ve kozmolojidir. Kaya resmi çizimleri, kurganlardan çıkan arkeolojik buluntular, geyikli taşlar, anıt mezarlar bu düşünsel altyapı ile oluşmuştur.



İslamiyetin kabulü ve kültürel hayatta yerleşmesiyle beraber kutsal alanlar özü itibariyle aynı kalmış; fakat biçimsel yönden zaman ve mekân açısından küçük farklılıklar göstererek gelişerek birer sanat eserine dönüşen mezar taşlarına, kümbetlere, türbelere bürünmüştür.

Kutsal alanlar İslam öncesi ve sonrası zamanlarda işlevlerini kaybetmeyerek benimsenmiş, korunmuş ve kollanmıştır. Buraların bakımlarının sağlanması, korunması ve gelecek kuşaklara iletilmesi bir kültür felsefesi ve politikası olmuştur. Hunlar itibariyle siyasi, devlet yönetimi, kültür, sanat alanlarında birlik sağlayan Türkler, bu dönemden itibaren ürettikleri eserlerinde bir bütünlük sağlamışlardır.

Kaya resimlerine, kurganlara, balballara, anıt mezarlara, kümbetlere ve türbelere önem verilmesi, ziyaret edilmesi, bu mekanların korunması ve kollanması, kutsal törenlerin ve buluşmaların buralarda tertiplenmesi binlerce yıllık Türk kültür tarihinde devam eden bir süreç olmuştur.

Türk şehir kültüründe mezar, kümbet, türbe sosyal hayatın içinde yerini almıştır. Çarşı ve hanlar da, sokak başlarında, kale içlerinde, cami avlularında, tekke yanlarında, evlerin bahçelerinde, yaşamın yoğun olduğu her noktada kutsal alanlara rastlamak mümkündür. Evliya Çelebi seyahatnamesinde gezmiş olduğu bütün şehirlerde istinasız olarak ziyaret yerlerinden ve makamlardan bahsetmiş, Osmanlı şehirlerinin etraflarında alimler, salihler, ermişler ve büyük evliyaların ebedi mekanlarının kutsallaştırıldığını vurgulamıştır.

Kaya resimlerinde işlenmiş kutsal figürlerin, sembollerin, Türk boy damgaların ve Türk runik yazıtların Avrasya coğrafyasının Sibiryaya'dan başlayıp Anadolu'nun en batı ucunda yer alan farklı yerleşim yerlerinde

bulunan kaya resmi alanlarında yer alıyor olması kültürel açıdan bir bütünlüğü, beraberliği teşkil ettiğini göstermektedir.

Kaya resmi alanlarında oluşan kutsal figürlerin sonraki dönemlerde mezar taşlarında kullanılmış olması kültürel devamlılığı işaret etmektedir. İslam öncesi dönemlerde kutsal alanlarda oluşan kültürel birliktelik İslam sonrası türbe ziyaretlerine taşınmıştır. Özellikle Dış Türkler olarak nitelenen Türkiye dışında yaşayan Türklerin buldukları coğrafyalarda kimlik kaybında yaşanacak erozyonun hafifletilmesinde yılın belli dönemlerinde türbelerin etrafında çeşitli törenler toplanılması sağlamıştır.

Kutsal alanlar olarak nitelenen mezar taşlarında işlenen sembollerin kaya resimlerinde olduğu gibi Avrasya coğrafyasında farklı zamanlara ait olmasının rağmen bir bütünlük arz etmesi ve bu figürlerin İslam dininin kabullenmesinden önce ve sonrasına ait zaman dilimlerinde bulunmasına rağmen üslup ve yöntem değiştirmeden sürdürülmesi Türk kültürünün derinliklerinde yer almış kutsal değerlerin binlerce yıldır unutulmadığının kanıtıdır. Türklerin çeşitli coğrafyalarda ortaya koydukları kutsal maddi öğelerde bir bütünlük söz konusu olmuştur.

Kaya resimlerine işlenmiş temaların, şekillerin, figürlerin İslamiyet sonrası zaman diliminde mezar taşlarına taşınmıştır. Yapılan saha araştırmaları kapsamında özellikle dağ keçisi, geyik, kurt, at, avlanma sahneleri, atlı süvariler, Türk boy damgaları, Türk runik yazıları gibi Türk kaya resmi alanlarının ortak temalarını Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait Türk mezarlık alanlarında yer aldığı tespit edilmiştir.

Türk mezar taşları, sanatsal ve kültürel açıdan değerli olmaları yabancı milletler tarafından bu kadar alaka ve itibar görmezlerdi. İngiltere, Fransa,

Almanya, Rusya'daki büyük müzelerde Türklerin mezar geleneğine ait maddi öge örnekleri sergilenmektedir.

Savaş dönemlerinde düşman kuvvetlerinin kutsal alanlara kasıtlı olarak vermiş oldukları tahribatın örneklerini, araştırmalarımız sırasında Türkistan'da Anadolu'da, Balkanlar'da, Saddam Hüseyin döneminde Irak'ta açıkça görülmüştür. Türk milli kültürünün temellerinden biri olan kutsal mekanlarda toplanma geleneğini ortadan kaldırmak isteyen egemen güçler yüzyıllardır vatan kılınmış topraklardan Türk unsurunun bu yöntemle eriyebileceğini düşünmüştür.

Saha araştırmalarında yaşadığım tecrübeler ve elde ettiğim görsel malzemeler ışığında sınırları, ülkeleri ve kıtaları aşan bir coğrafyada birbirleriyle benzeşen, aynı temeller üzerine kurulmuş Türk kültürünün belirli kutsal öğelerini tespit ettik. Moğolistan'dan Avrupa'nın uçlarına kadar yaptığımız araştırma seyahatleri sonucunda ortaya çıkan görseller, mezar yapılarının geniş Türk coğrafyasında ufak farklılıklar haricinde aynı elden çıkmış olduğunu ve diğer milletlerin kültürel maddi öğelerinden farklı olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Kaya resimleri, arkeolojik buluntular, tamgalar, yazıtlar, kurganlar, anıt mezarlar, balballar, kümbet, türbe ve mezar taşları geniş Avrasya coğrafyasında birbirini tekrar ederek kültürel devamlılığı sağlamıştır. Bu kutsal alanlar tek bir milletin elinden çıkmıştır, o da Türk milletidir.

## BİBLİYOGRAFYA

1. Acun, H. (1985). Manisa'daki türbe mimarisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 195, s.479-501.
2. Aksoy, M. (2014). *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*. İstanbul: Yeni Ufuklar Derneği.
3. Alan, H., Yorulmaz, O. ve Kara, A. (Ed.) (2008). *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
4. Alimov, R. (2000). Kırgızistan'da yeni bulunan runik harfli eski türk yazıtları hakkında ön bilgiler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, s.5-10.
5. Alok, E. (2010). *Petroglyphs of Gobustan*. Bakü: Azerişaat.
6. Amanoğlu, E. K. (1997). Nahçıvan'da eski Türk inançlarının izleri (ağaç kültü). *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi*, 4, s.45-57.
7. Arıkan, M. (2005). Bursa halk kültüründe eski Türk inançlarının izleri ve bunların Türk dünyası sözlü anlatmalarındaki yansımaları. *Bursa Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı Cilt II*, Bursa: 20-22 Ekim.
8. Arslan, M. (2015). Kutsal ve seküler arasında: Hıdırellez ve türbe kültürleri çevresinde gelişen eğlence kültürü. *Birey ve Toplum*, 5 (10), s.91-104.
9. Aruz, J., Farkas, A. ve Fino, E.V. (2006). *The Golden Deer of Eurisia Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
10. Aşık, A. (2013/12). Yeni bir arkeolojik buluntu: Tuura Suu Balbalı, *Gazi Türkiyat*, s. 155-165.
11. Aydın E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Kömen Yayınları.
12. Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
13. Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

14. Bacque-Grammont, J., Laqueur, H. P. ve N., Vatin (1990, Ocak) Tarihsel kaynak olarak Osmanlı mezarlıkları. *Erdem Dergisi*, 6 (16), s.197-215.
15. Bağırılı, R. (2008). *Akkoyunlu karakoyunlu hanedanlıklar dönemi at ve koç figürlü mezar taşlarının çağdaş seramik sanatı açısından incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
16. Bağışkan, T. (2019). *Kıbrıs'ta Osmanlı, İslam ve İslamlaştırılan Eserler*. Lefkoşa: Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı Yayını.
17. Bandaranayake, S. (1986). *The Rock and Wall Paintings of Sri Lanka*. A.B.D.: Lake House Bookshop.
18. Barthold, V.V. (1970). The burial rites of the Turks and the Mongols. *Central Asiatic Journal*, 14 (1-3), s. 175-227.
19. Başar, Z. (1973). *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
20. Başkan, S. (1996). *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezartaşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
21. Batmaz, Ş. (2007). Seyir Jurnaline Göre Mirat Zafer Fırkateyninin 1850 Yılında Portsmouth Seyahati ve Personelinin Ölüm Sebebi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, s.508-531.
22. Baumer, C. (2012). *The History of Central Asia*. London - New York: I.B.Tauris & Co. Ltd.
23. Bayat, F. (2006/2). Türk mitolojisinde dağ kültü. *Folklor/Edebiyat*, 12 (46).
24. Bayat, F. (2011). *Türk Mitolojik Sistemleri-I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
25. Bayat, F. (2017). *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
26. Bayatlı, N. (2010). Irak-Diyale ilinin hanekin ilçesinde ziyaret yerleri (kutsal mekânlar) ve bu yerler etrafında oluşan inanç ve pratiklerde eski

- türk inançlarının izleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 56, s.109-118.
27. Bayçorov, S.Y. (1990). Avrupa'nın Göktürk harfli eski yazıtları Göktürk harfli eski yazının Kuzey Kafkasya, Volga-Don ve Tuna bölgeleriyle ilişkisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 38, s.13-16.
28. Baydemir, H. (2009). Özbekistan'da ölüm adetleri. *Turkish Studies*, 4, s. 662-683.
29. Baykara, T. (1972). Mirseyit köyü mezarlığı. *Ankara Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, 4, s.53-55.
30. Baykuzu, T. D. (Ed.) (2008). *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
31. Baykuzu, T.D. (2012). *Asya Hun İmparatorluğu*. Konya: Kömen Yayınları.
32. Bayrak, O. (1979). *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar*. İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları.
33. Bednarik, R. G. ve Chakravarty, K.K. (1997). *Indian Rock Art and Its Global Context*. India: Narendra Prakash Jain.
34. Bekki, S. (2005). Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhu Motifi. *Milli Folklor Dergisi*, 17 (66), s.39.
35. Belek, K. (2014). Kırgızistan'da yeni bulunan Karahanlı dönemine ait damgalı Türk-İslam kitabeleri. *17.Türk Tarih Kongresi*, s.143-159.
36. Bemann, J., Erdenebat, U. ve Pohl, E. (2010). *Mongolian-German Karakorum Expedition Volume-1*. Bonn: Reichert Verlag; Bilingual edition.
37. Bemann, J., Parzinger, H., Pohl, E. ve Tseveendorzh, D. (2009). *Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia", held in Ulaanbaatar, August 19th–23rd, 2007*.

Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.

38. Beregovia, N. A., Islamov, U. ve Kalandadze, A. N. (1966). *Contributions to the Archaeology of the Soviet Union: With Special Emphasis on Central Asia, The Caucasus and Armenia*. A.B.D.: The Peabody Museum.
39. Biçici, K. (2006). Yazılı araştırmalar ışığı altında Türkiye mezar taşlarına toplu bir bakış, *EKEV Akademi Dergisi*, 10 (26), s.175-192.
40. Bilgin, M. (2010). *Doğu Karadeniz*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
41. Bogrogligeti, A. (1987). The impact of Ahmad Yasavi's teaching on the cultural and political life of the Turks of Central Asia. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 35, s.35-41.
42. Bourgeois, J., Wulf, A., Goossens, R. ve Gheyle, W. (2007). Saving the frozen Scythian tombs of the Altai Mountains (Central Asia). *World Archaeology*, 39 (3), S. 458-474.
43. Byrene, S. (2013). Rock art as a material culture: A case study on Uneapa Island, West New Britain, Papua New Ginea. *Archaeology in Oceania*, 48, s. 63-77.
44. Caferzade, İ. M. (1973). *Gobustan Petroglyphs*. Bakü.
45. Canby, S. R., Beyazit, D., Rugiadi, M. ve Peacock, A.C.S. (2016). *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuqs*. New York: Yale University Press.
46. Cansever, T. (2010). *Mimar Sinan*. İstanbul: Klasik.
47. Cezar, M. (1977). *Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası KültürYayınları.
48. Chang, C. (2007). *Of Gold and Grass: Nomads of Kazakhstan*. Kazakhstan: The Foundation for International Arts & Education.
49. Cribb, J. ve Herrmann, G. (2008). *After Alexander Central Asia Before Islam*. New York: Oxford University Press Inc.

50. Çağatay, S. ve Tezcan, S. (1975). Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça bugut yazıtı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 23-24, s.245-252.
51. Çal, H. (2010). *Urfa Şehri Mezar-Mezar Taşları*. Ankara: Ayrıbasım.
52. Çandarlıoğlu, G. (2013). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: TDAV Yayınları.
53. Çavuş, F. (2018). *Osmanlı Mezar Taşlarının Sırları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
54. Çay, A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
55. Çıblak, N. (2007). Tahtacılar da ateş ve ocak kültü. 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Cilt-1*, s.671-686.
56. Çoruhlu, T. (1997). Eyüp sultan ve çevresindeki hazirelerde bulunan hançerli lahitler ve taş sandukalar. 1. *Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler*, 7, s. 45.
57. Çoruhlu, Y. (1997). Orta asya'dan anadolu'ya lahit veya taş sandukalarda görülen hançer-bıçak tasvirinin sembolizmi. 1. *Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler*, 7, s. 70.
58. Çoruhlu, Y. (2003). Selçuklu ve Osmanlı sanatında tavaf ritüelinin yeri, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ürdün.
59. Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
60. Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
61. Çoruhlu, Y. (Ed.) (2008). *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.



62. Dağlı, K. ve Kahraman, A. (2014). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Cilt 2)*. İstanbul: YKY.
63. Danık, E. (1993). *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*. Ankara: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
64. Daş, E. (2003). *Erken dönem osmanlı türbeleri*. (Doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
65. Davlet, M. (1980). *Petroglyphs of the Mugur-Surgol*. Moskova: Nauka.
66. Deacon, J. (1999). South African rock art. *Evolutionary Anthropology*, 8 (2), s. 48-64.
67. Delikgöz, Ö. ve Alı, F. (2010). Osmanlı istanbul’unda bulunan bazı müslim ve gayrimüslim mezarlıklarındaki kimi semboller. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, s.116.
68. Demir, F. (2013). *Batı Anadolu helenistik dönem kutsal alan planlaması*. (Doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
69. Demir, M. (1996). *Anadolu’da Mezarlıkların İlk Türk Őehirleşmesinde Rolü*. İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
70. Dereli, H. (1951). *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*. İstanbul: Anıl Matbaası.
71. Dıngıl, F. A. (2012). *İslam öncesi türk kùltüründe kutsallık izafe edilen maddi unsurlar*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
72. Dıykanbayeva, M. (2009). *Kırgız Atalar Kùltü ve Kırgız Atalar Kùltünün Yaşayan Kùltüre Etkileri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
73. Diba, L. S. (2011). *Turkmen Jewelry*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
74. Dinçel, Ö. F. (2015). *Tanzimat’tan cumhuriyet’e osman gazi ve orhan gazi türbeleri*. (Yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kùtahya.

75. Dişli, G. (2013). Muslim tombs in crimea: a typological analysis. *Journal of Architectural Conservation*, 19 (3), s.182–197.
76. Dişli, G. (2013). Muslim tombs in crimea: A typological analysis. *Journal of Architectural Conservation*, 19 (3), s.182-197.
77. Diyarbekirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
78. Diyarbekirli, N. (1993). İslam öncesi Türk ve Çin mezar anlayışı arasındaki bağlantılar. *Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 25-29 Eylül 1993, Ankara*, 1, s.791-806.
79. Doğan, S. (2002). Kümbet. *İslam Ansiklopedisi*, 26, s.547.
80. Dyaduchenko, L. B. (2008). *Kyrgyzstan Mystic Saimaluu-Tash*. Bişkek: Rarity.
81. Elçin, Ş. (1965). At damgaları. *Türk Etnografya Dergisi*, , 6, s.27- 65.
82. Eliade, M. (2009). *Dinsel İnanışlar ve Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Kabbacı Yayınları.
83. Elitez, G. (1996). *Türk mezar taşlarında bitki motifleri*. (Yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uygulamalı Sanatlar Ana Sanat Dalı Seramik Programı, İstanbul.
84. Elmacı, L. (2017). *Ziyaret fenomeni ve din*. (Yüksek lisans tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
85. Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
86. Erdal, Z. (2018, Bahar). Aksaray’da fazla tanınmayan anadolu selçuklu türbeleri. *USAD*, 8, s. 201-224.
87. Erel, C., İşler, B., Peker, N. ve Sağır, G. (Ed.) (2011). *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim Dr. A. Mine Kadıroğlu’na Armağan*. Ankara: Rekmay Basımevi.
88. Eren, N. (1982). Antalya Müzesi’nde bulunan eski Türk mezartaşları. *Türk Etnografya Dergisi*, 17, s. 115-135.

89. Erginbaş, D. (1950). *Anıt-Kabirler ve Zafer-Asker Anıtlar*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
90. Ergun, P. (2003/2). Dede Korkut hikâyeleri'nde dağ kültürü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 51, s.75-88.
91. Esin, E. (1971). *Türk Kubbesi*. Ankara: Güven Matbaası.
92. Esin, E. (1973). Türkistan Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış. *Gerçek Dergisi*, 1, s. 3.
93. Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
94. Esin, E. (1979). *Türk Kosmolojisi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
95. Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
96. Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
97. Esther-Tepfer, E. (2015). *The Hunter, The Stag and The Mother of Animals*. New York: Oxford University Press.
98. Eyice, S. (1987). Ay Yıldız'ın tarihi hakkında. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, s.31-67.
99. Fredick, U. (1999). At the centre of it all: Constructing contact through the rock art of Watarrka National Park, Central Avustralia. *Archaeology in Oceania*, 34, s.132-144.
100. Frumkin, G. (1970). *Archaeology in Soviet Central Asia*. Köln: E. J. Brill.
101. Gallinaro, M. (2013). Saharan rock art: Local dynamics and wider perspectives. *Arts*, 2, s.350-382.
102. Goodwin, G. (1988). Gardens of the dead in Ottoman times. *Royal Asiatic Society*, s.61-69.

103. Göktürk, M. (1997). Elinde kadeh taşıyan genç erkek figürlü kırşehir selçuklu mezar taşı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 31.
104. Gül, A. (2013). *Kur'an'a göre kutsal ve kutsallık*. (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
105. Güleç, İ. (2018). *Bulgaristan'ın Manevi Bekçileri*. İstanbul: Balkanlar Medeniyet Merkezi.
106. Güleç, İ. (2018). *Kıbrıs'ın Manevi Atlası*. İstanbul: KİSBÜ.
107. Günaltay, Ş. (2003). *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atıye*. Ankara: Akçağ Yayınları.
108. Günay, Ü. ve Güngör, H. (2018). *Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat
109. Gündüz, T. ve Cengiz, M. (Ed.) (2015). *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempomyuzmu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
110. Gürsoy, Ü. (2012). Türk kültüründe ağaç kültü ve dut ağacı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61, s. 48.
111. Güzel, H. C., Çiçek, K. ve Koca, S. (Ed.) (2002). *Türkler (Cilt 1-2-3)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
112. Hamit, K.Z.(1968). Kuzey-Doğu Anadolu'da kayalara hakedilmiş eski Türk işaretleri. *Türk Etnografya Dergisi*, 11, s.27-32.
113. Harva, U. (2015). *Altay Panteonu*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
114. Haseki, M. (1976). *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi.
115. Hermann, L. (2011). Rock Art of Tamgaly, Kazakhstan. *Adoranten*, s:26-40.
116. Hoppal, M. (2012). *Avrasya'da Şamanlar*. İstanbul: YKY.
117. Işık, R. (1994). *İslam öncesi türklerde tabiatla ilgili inanışlar*. (Yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

118. Işık, R. (2004). Türklerde ağaçlarla ilgili inanışlar ve bunlara bağlı kültürler. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), s. 89-106.
119. İgit, İ. (2012). *Tunceli'deki mezar taşları*. (Yüksek lisans tezi). Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
120. İnan, A. (1952). Müslüman Türklerde şamanizm kalıntısı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(4). s. 19-30.
121. İnci, V. (2008). *Cizre mezar taşları*. (Yüksek lisans tezi). Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
122. Jacobson-Tepfer, E. (2013). Late pleistocene and early holocene rock art from the mongolian altai, the material and its cultural implications. *Arts*, 2 (3), s.151-181.
123. Jettmar, K. (1967). *Art of the Steppes*. London.
124. Kadurbaev, M. K. ve Maruashev, A. N. (1977). *Petroglyphs of the Mountain Range Karatau*. Almaata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR.
125. Kafalı, M. (2005). *Makaleler-1*. Ankara: Berikan Yayınevi.
126. Kafesoğlu, İ. (2008a). *Türk İslam Sentezi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
127. Kafesoğlu, İ. (2008b). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
128. Kafesoğlu, İ. (2017). *Umumi Türk Tarihi Hakkında Yazılar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
129. Kalafat, Y. (1996). *Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti*. İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
130. Karamağaralı, B. (1980). Türk Damgalarının Devamlılığı Hakkında. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 3 (9), s. 14.
131. Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

132. Kaygusuz, İ. (1983). *Onar Dede Mezarlığı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
133. Kılınç, S. (2011). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınevi.
134. Kıyak, A. (2012). Halk dindarlığı bağlamında kutsal mekan anlayışı. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, s.159-181.
135. Koçu, R.E. (1950). Yeni açılacak çevre yolu sohbeti:2. *Pazar Sohbeti*.
136. Kolektif. (2016). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
137. Koman, M. (1933). *Orhon Alfabesinin Anadoludaki İzleri*. Konya: Konya Halkevi Yayınları.
138. Konyalı, İ. H. (1959). *Söğüt'te Ertuğrul Gazi Türbesi ve İhtifali*. İstanbul: Sinan Matbaası.
139. Korkmaz, Z. (2003). Eski türklerdeki ağaç kültürünün islami devirlerdeki devamı. *Bellekten*, 1, s. 99-109.
140. Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
141. Kubarev, V. D. (2009). *Two Bronze Age Steles In Gorny Altai, Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia 37/1*.
142. Kuşoğlu, M. Z. (1984). *Mezar Taşlarında Hüve'l Baki*. İstanbul: Private Edition.
143. Kutluay, İ. (1996). *Kutsal ve kutsallık anlayışı ile hadislerde bazı zaman ve mekanların efdaliyeti*. (Yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
144. Kuzuoğlu R. ve Gökçek G.L. (2005). 2003 Yılı Bilge Kagan Anıt Mezar Kazısı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, s.29-57.
145. Lape, P., O'Conner, S. ve Burningham N. (2007). Rock art: A potential source of information about past maritime technology in the South East Asia Pasific Region. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 2, s. 238-253.

146. Lepetz, S. (2013). Horse sacrifice in a pazyryk culture kurgan: The princely tomb of berel (Kazakhstan). *Anthropozoologica*, 48 (2), s. 309-322.
147. Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Ankara: TDK Yayınları.
148. Louis, J., Grammont, B. ve Tibet, A. (1996). *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
149. Lymer, K. (2004). Shamanistic Rock Art Images from the Republic of Kazakhstan. *Shimmering Visions*, 46(1), s. 16-21. doi:<http://www.penn.museum/sites/expedition/?p=8471>
150. Lymer, K. (2010). Rock art and religion: The percolation of landscapes and permeability of boundaries at petroglyph sites in Kazakhstan. *DISKUS*, 11. doi: <http://jbasr.com/basr/diskus/diskus11/lymer.html>
151. Lymer, K. (2016). Rags and rock art: the landscapes of holy site pilgrimage in the Republic of Kazakhstan. *World Archaeology*, 36 (1), s. 158–172. doi:10.1080/0043824042000192605.
152. Merçil, E. (1981). Sultanların ata mezarlarını ziyareti. 9. *Türk Tarih Kongresi*, s. 657-665.
153. Медоев, А. Г. (1979). Гравюры *На Скалах*. Алматы.
154. Muiris, O. ve Downey, L. (2011). Roch art. *Archaeology Ireland*, 25 (4), s.15-18.
155. Naskali, E. G. (2013). *Geyik Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
156. Onay, İ. (2013). İslamiyet'ten önce Türklerde, cenaze ve defin işlemlerinde uygulanan gelenekler ve bunların amaçları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6 (3), s.479-490.
157. Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
158. Ousterhout, R. (1995). Ethnic identity and cultural appropriation in early Ottoman architecture, *Muqarnas*, 12, s.48-62.

159. Oymak, İ. (1994). *Malatya ve çevresinde ziyaret ve ziyaret yerleri*. (Yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
160. Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş-6*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
161. Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: TDAV.
162. Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi 1-2*. Ankara: TTK Yayınları.
163. Önal, M. N. (2013, Bahar). Dağ kültü, eren kültü ve şenliklerinin Muğla'daki yansımaları. *Bilig*, 25, s. 99-124.
164. Öney, G. (1967). Niğde hüdavent hatun türbesi figürlü kabartmaları. *Bellekten*, 122, s.143-167.
165. Önkal, H. (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
166. Örnek, S. V. (1979). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
167. Özdemir, M. (2013). Türk kültüründe dağ kültü ve bir yüce dağ: Halbaba. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, s.141-163.
168. Özgül, O. (2015). Erzurum Bölgesi Kaya Panoları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5, s.169-198.
169. Potapov, L. P. (2014). *Altaylılar*. Ankara: TKAE Yayınları.
170. Price, N.S. (2001). *The Archeology of Shamanizm*. London: Routledge.
171. Rice, T.T. (1965). *Ancient Arts of Central Asia*. London: Thames & Hudson.
172. Richardson, D. (2012). *Qaraqalpaqs of the Aral Delta*. Munich: Prestel.
173. Rogozhinsky, A. E. (2008). Petroglyph sites of Kazakhstan and western central Asia as part of the archaeological landscape: New challenges. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 36(4), s. 83–94.



174. Ross, J. ve Davidson, I. (2006). Rock Art and Ritual: An archaeological analysis of rock art in arid Central Australia. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 13 (4), s.305–41.
175. Roux, J. (1999). *Altay Türklerinde Ölim*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
176. Rozwadowski, A. (2004). *Symbols Through Time: Interpreting the Rock Art of Central Asia*. Poznan: Institute of Eastern Studies, Adam Mickiewicz University.
177. Rozwadowski, A. ve Kosko, M. M. (2002). *Spirits and Stones Shamanism and Rock Art in Central Asia and Siberia*. Poznan: Instytut Wschodni UAM.
178. Rudenko, S.I.(1970). *Frozen Tombs of Siberia*. London.
179. Ryan, M., Horton, C., Pollard, C. ve Wright, E. (2006). *The Chester Beatty Library: Dublin Castle*. Dublin.
180. Samashev, Z., Ludes, B., Clisson, I., Keyser, C., Framcfort, H. P. ve Crubezy, E. (2002). Genetic analysis of human remains from a double inhumation in a frozen kurgan in Kazakhstan (Berel site, Early 3rd Century BC). *Int J Legal Med*, 116, s.304-308.
181. Saracoğlu, N. (1950). *Türk Mezarlarına Dair Araştırma*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
182. Sarbassova, G. (2015). Language and Identity in Kazakh Horse Culture. *Bilig*, 75, s. 227-248.
183. Savinov, D. G. (2009). On the interpretation of central Asian and south Siberian rock art. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 37(2), s.92-103.
184. Seaman, G. (1992). *Foundations of Empire*. Los Angeles.
185. Selçuk, A. (2010). Horasan’da eren, Anadolu’da evliya: acısu sırac köyü örneğinde kahraman atalar kültü. *Milli Folklor*, 22 (87), s.137-143.

186. Serter, V.Z. (1197). Kıbrıs'ta vakıfların vatanlaşmada etkileri. *Uluslararası Dördüncü Türk Tarihi Kongresi*, 2, s.199-223.
187. Sertkaya, O. F. (1990). Kâğıda yazılı Göktürk metinleri ve kâğıda yazılı Göktürk alfabeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 38, s.167-181.
188. Seyirci, M. ve Topbaş, A. (1983). *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
189. Somuncuoğlu, S. (2011). *Saymalıtaş-Gökyüzü Atları*. İstanbul: AC Yapı.
190. Somuncuoğlu, S. (2012). *Damgaların Göçü-Kurgan*. İstanbul: AC Yapı.
191. Sümer, F. (1962). Ağaç-erileri. *Belleten*, 103, s.521-528.
192. Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: TDAV Yayınları.
193. Şeker, M. F. (2008). *İslamlaşma sürecinde türklerin islam tasavvuru*. (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
194. Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
195. Şeşen, R. (2012). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
196. Şeşen, R. (2018). *Yavuz'un Mısır'ı Fethi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
197. Şeyban, L. (2017). *Osmanlı Dönemi Taraklı Mezar Taşaları ve Kitabeleri*. Adapazarı: Sakarya BŞB Yayınları.
198. Tabaldiev, K. (2014). *Arkeoloji Albümü*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
199. Tahaoglu, Ö. T. (1998). *İstanbul'da Osmanlı türbelerinin tipolojisi*. (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
200. Tanci, E. (2016). *İbn Batuta Seyahatnamesi*. İstanbul: YKY.

201. Tanyu, H. (1968). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
202. Tanyu, H. (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayımları.
203. Tanyu, H. (1980). *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.
204. Taraga, H. (2004). The tomb of Sayyidna Ali in Arsuf: The story of a Holy Place. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3 (14/2), s. 83-102.
205. Taşagıl, A. (1993, Nisan). Kapgan kagan. *Belleten*, 57 (218), s.51-70.
206. Taşagıl, A. (2002, 9-13 Eylül). Gök-Türklerin menşeyi problemi. *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, Ankara.
207. Taşagıl, A. (2012). *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
208. Taşagıl, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK Yayınları.
209. Taşagıl, A. (2018). *Bozkırın Kağanlıkları*. İstanbul: Kronik
210. Tawfeq, N. (2014). *Irak erbil yöresi mezar kültürü*. (Yüksek lisans tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
211. Tekin, T. (1982). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat kitabesi. *Belleten*, 184, s. 795-838.
212. Tezcan, M. (1990). *Eski türklerde damga*. (Yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
213. Thomsen, V. (2014). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Ankara: TDK Yayınları.
214. Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

215. Tryjarski, E. (1971). *On the archaeological traces of old Turks in Mongolia*. East and West, 21 (1/2), s. 121-135.
216. Turan, O. (2011). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
217. Turgay, Y. (2014). Osmanlı Defin Merasimlerinde Otağ Kurma Geleneği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 28 (281), s.93-122.
218. Tülbasiyeva, L. (2004). *Kazakların Yaşam Estetiği*. Ankara: TTK Yayınları.
219. Usta, A.(2016). *Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. 4 (37), s.13-29.
220. Uyumaz, E. ve Kızıltoprak, S. (Ed.) (2005). *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları.
221. Üçer, M. (1993). Halk kültüründe Köseadağ. *Uluslararası Üçüncü Türk Tarihi Kongresi*, 2, s.757-767.
222. Üstün, A. (2000). *İstanbul cami ve türbelerinin tamirleriyle ilgili belgeler*. (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
223. Vadetskaya, E. B. (2014). *Sibirya Kurganları*. Ankara: TKAE Yayınları.
224. Vasary, I. (2015). *Kumanlar ve Tatarlar*. İstanbul: YKY.
225. Vasilyev, D.D. (1993). Göktürk yazı kültürünün Asya'nın merkezinden Doğu Avrupa'ya yolu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 41, s.61-66.
226. Veinstein, G. (2016). *Osmanlılar ve Ölüm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
227. Yalın, A.R. (1943). Uludağ çevresindeki Türk damgaları. *3. Türk Tarih Kongresi*, s. 426-433, 1943.
228. Yalın, Y. (1936). Güney yurttaki damgalar, Türk tarih, *Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 3, s.193-199.

229. Yavuz, Ö.F. (2006). Kur'an'da kutsal mekan, zaman ve eşya kavramlarının sembolik değeri. *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 3, s. 39-68.
230. Yaz, Ü. (2011). *Yozgat merkez osmanlı cami hazirelerinde bulunan mezar taşları*. (Yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kayseri.
231. Yazar, T. (1996). *Çadır-Bark-Türbe*. İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
232. Yazar, T. (2014). Osmanlı defin merasimlerinde otağ kurma geleneği. *Bellekten*, 281, s. 93-123.
233. Yılmaz, G. K. (2007). Hakaslarda ölüm ile ilgili gelenekler. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 65-87.
234. Yorulmaz, O. (2005). *Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler*. İstanbul: İSAR Yayınları.
235. Yorulmaz, O. (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
236. Yörükan, Y. Z. (2006). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
237. Yörükan, Y. Z. (2009). *Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
238. Yücel, M. U. (2007). Sürgünde bir seyyah: Bronislav Zalesskiy ve eseri "Kazak bozkırlarında hayat". *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 42, s.85-109.
239. Zeren, M.E.(2015).*Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültürel Hayatına Etkileri*.(Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.
240. Zhumatayev, R. ve Kozhabekova, Z. (2014). Image of a horse in rock art of medieval Kazakhstan. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 122, s.157-161.

241. Кызласов, Л .Р. и Леонтьев, Н.В. (1980). *Народные Рисунки Хакасов. Москва: Московский Государственный Университет исторический факультет.*
242. Окладников, А. П. и Запорожская, В. Д. (1972). *Петроглиф Средней Лена. Ленинград: Академия Наук СССР Сибирское Отделение Институт.*



## GÖRSELLER



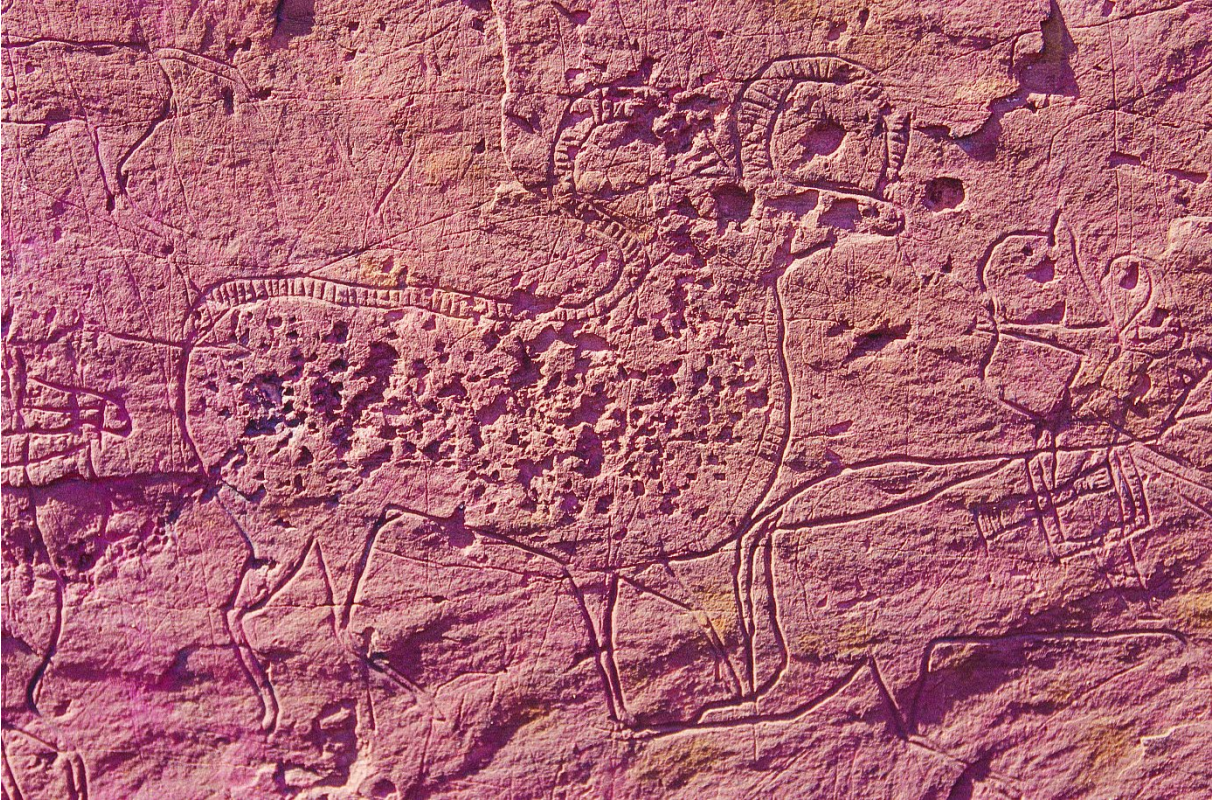
Resim.A.1: Dağ Keçisi/ Kalbaktaş/ Altay/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.2: Dağ Keçisi/ Gobi Çölü/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.3: Geyik/ Bayan Ülgey/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.4: Geyik/ Sülyek/ Hakasya/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)





Resim.A.5: Dağ Keçisi/ Tamgalısay/ Kazakistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.6: Dağ Keçisi/ Saymalıtaş/ Kırgızistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.7: Dağ Keçisi/ Balasagun/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.8: Geyik/ Çolpan Ata/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.9: Dağ Keçisi/ Gobustan/ Bakü/ Azerbaycan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.10: Dağ Keçisi/ Gevaruk Yaylası/ Hakkâri/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.11: Geyik/ Kağızman/ Kars/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.12: Dağ Keçisi/ Demirkapı Yaylası/ Artvin/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.13: Kurt/ Gobi ölu/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.14: Kurt/ Bayan Ülgey/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.15: Kurt/ Tamgalısay/ Kazakistan (Servet Somuncuoğlu zel Arşivi)



Resim.A.16: Kurt/ Saymalıtış/ Kırgızistan (Servet Somuncuoğlu zel Arşivi)



Resim.A.17: Kurt/ Demirkapı Yaylası/ Artvin/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.18: At/ Lena/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.19: At/ Şivet Hayran/ Bayan Ülgey/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşiv)



Resim.A.20: At/ Gobi Çölü/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)





Resim.A.21: At/ Tamgalısay/ Kazakistan (Servet Somuncuoğlu zel Arşivi)



Resim.A.22: At/ Saymalıtaş/ Kırgızistan (Servet Somuncuoğlu zel Arşivi)



Resim.A.23: At/ Çolpan Ata/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.24: At/ Gobustan/ Bakü/Azerbaycan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.25: Güneşbaşı Adam/ Tamgalısay/ Kazakistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.26: Güneşbaşı Adam/ Saymalıtaş/ Kırgızistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.27: Kozmoloji/ Saymalıtaş/ Kırgızistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.28: Kozmoloji/ Balasagun/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.29: Kozmoloji/ Demirkapı Yaylası/ Artvin/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.30: Kozmoloji/ Kars/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.31: Karışık Panolar/ Türkistan Milli Müzesi/ Kazakistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.32: Karışık Panolar/ Çolpan Ata/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.33: Karışık Panolar/ Kastamonu/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.34: Damgalar/ Gobi ölu/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.35: Damgalar/ Burana/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.36: Damgalar/ Gobustan/ Bakü/ Azerbaycan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.37: Damgalar/ Karayazi/ Erzurum/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.38: Damgalar/ Gdl/ Ankara/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.39: Kaya Resimleri/ Yalbaktaş/ Altay/ Rusya (Servet Somuncuoğlu zel Arşivi)



Resim.A.40: Kaya Resimleri/ Lena/ Rusya (Servet Somuncuoğlu zel Arşivi)



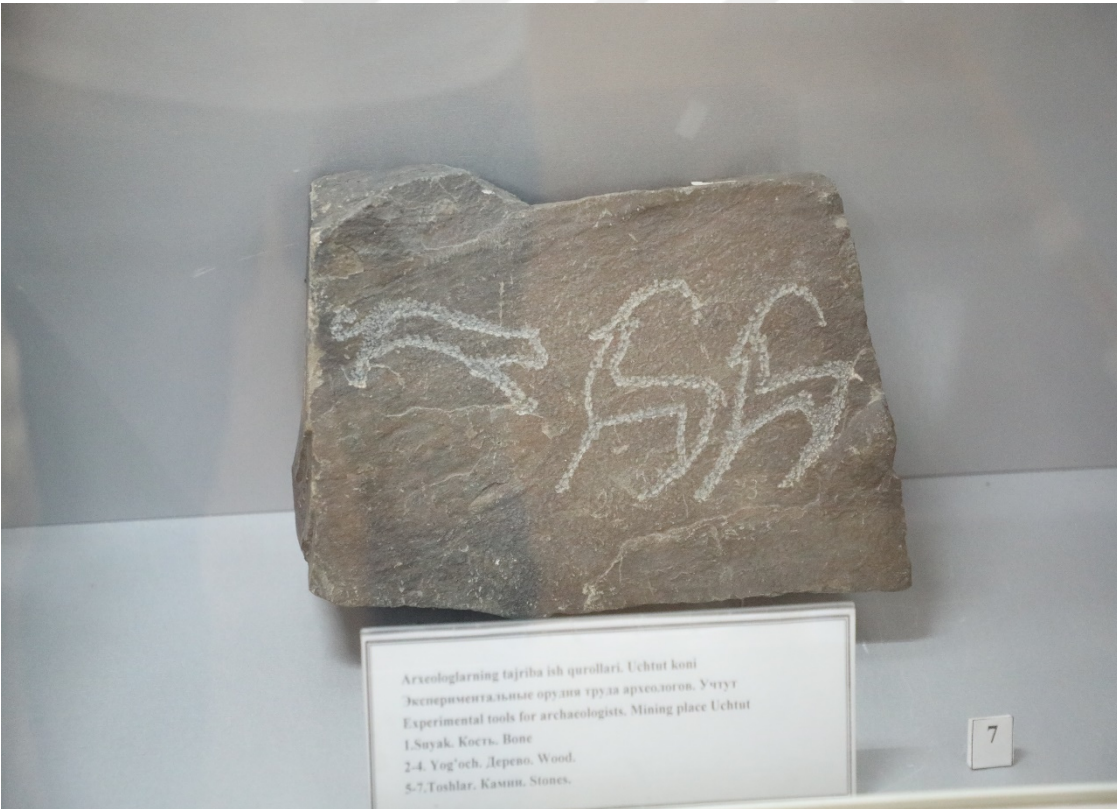
Resim.A.41: Kaya Resimleri/ Bayan Ülgey/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.42: Kaya Resimleri/ Gobi Çölü/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.43: Kaya Resimleri/ Tamgalısay/ Kazakistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.44: Kaya Resimleri/ Hive/ Özbekistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.45: Kaya Resimleri/ Saymaltaş/ Kırgızistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.46: Kaya Resimleri/ Gobustan/ Bakü/ Azerbaycan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.47: Kaya Resimleri/ Cünni Mağarası/ Karayazı/ Erzurum/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.48: Kaya Resimleri/ Gevaruk Yaylası/ Hakkari/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.49: Kurgan/ Pazırık Kurganı/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.50: Kurgan/ Gdl/ Ankara/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.51: Balbal/ Nogoonuur Saam- Bayan Ölgü / Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.52: Balbal/ Minüsinsk Müzesi/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)





Resim.A.53: Balbal/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.54: Balbal/ Türkistan Milli Müzesi/ Kazakistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.55: Balbal/ Burana/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.56: Balbal/ Koşuburnu Köyü/ Çanakkale/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.57: Balbal/ Gökçeyaka Köyü/ Çameli/ Denizli/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.58: Balbal/ Zağnos Paşa Türbesi/ Balıkesir/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.59: Balbal/ Yeşilköy/ Dipkarpaz/ KKTC (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.60: Balbal/ Berlin Müzesi/ Almanya (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.61: Balbal/ New York Metropolitan Müzesi/ ABD (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.62: Anıt Mezarlar/ Altay/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.63: Anıt Mezarlar/ Hakasya/ Rusya (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)





Resim.A.64: Anıt Mezarlar/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.65: Anıt Mezarlar/ Ahlat Selçuklu Mezarlığı/ Bitlis/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.66: Geyikli Taşlar/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.67: Geyikli Taşlar/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.68: Yazıtlı Taşlar/ Terh Yazıtı/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.69: Yazıtlı Taşlar/ Bongubur Türk Mezarı/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.70: Yazıtlı Taşlar/ Onar Dede Köyü/ Arapgir/ Malatya/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.71: Yazıtlı Taşlar/ Özdemirci/ Çivril/ Denizli/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.72: Damgalı Taşlar/ Çuvaşistan Tarih Müzesi/ Rusya (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.73: Damgalı Taşlar/ Bişkek/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.74: Damgalı Türbe/ Ahlat/ Bitlis/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.75: Damgalı Türbe/ Ahlat/ Bitlis/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.76: Damgalı Türbe/ Ahlat Türbe (Dodurga Damgası)/ Bitlis/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.77: Damgalı Türbe/ Ahlat/ Bitlis/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.78: Damgalı Taşlar/ Erbil Türkmen Mezarlığı/ Irak (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.79: Damgalı Taşlar/ Onar Dede Köyü/ Arapgir/ Malatya/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.80: Damgalı Taşlar/ Barboros Hayrettin Paşa Türbesi/ Beşiktaş/ İstanbul/ Türkiye  
(Yasin Cemal Galata)



Resim.A.81: Damgalı Taşlar/ Özdemirci / Çivril/ Denizli/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.82: Damgalı Taşlar/ Koşuburnu/ Çanakkale/ Türkiye (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.83: Koçbaşı/ Zanabazar Müzesi/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.84: Koçbaşı/ Azerbaycan Müzesi/ Tebriz/ İran (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.85: Koçbaşı/ Kız Kalesi/ Bakü/ Azerbaycan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.86: Koçbaşı/ Bakü Milli Tarih Müzesi/ Azerbaycan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.87: Koçbaşı/ Rize Müzesi/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.88: Koçbaşı/ Gevaş/ Van/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.89: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)



Resim.A.90: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Olcaytu Türbesi/ Sultaniye/ Zencan/ İran (Yasin Cemal Galata Özel Arşiv)



Resim.A.91: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Erbil Türkmen Mezarlığı/ Irak (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.92: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Onar Dede Türbesi/ Arapgir/ Malatya/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.93: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Akşehir/ Konya/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.94: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Yozgat/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.95: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Barboros Hayrettin Paşa Türbesi/ Beşiktaş/ İstanbul/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.96: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Hasköy Kulaksız Mezarlığı/ İstanbul/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.97: Kılıç-Hançerli Taşlar/ Çaycuma/ Zonguldak/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.98: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Bişkek/ Kırgızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.99: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Kerkük Kalesi Türk Şehitliği/ Irak (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.100: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Erbil/ Irak (Yasin Cemal Galata)



Resim.A.101: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Tuzhurmatu Türkmen Mezarlığı/ Selahaddin/ Irak (Yasin Cemal Galata)



Resim.A.102: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Erzurum/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.103: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Çapanoğlu Camii/ Yozgat/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.104: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Şanlıurfa/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.105: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Köhenk Köyü/ Elazığ/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.106: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Kastamonu/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.107: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Balıkesir/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.108: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Razgrad Türk Mezarlığı/ Bulgaristan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.109: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Harabati Baba Türbesi/ Üsküp/ Makedonya (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.110: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Blagaj Tekkesi/ Bosna Hersek (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.111: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Berlin Türk Şehitliği/ Almanya (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.112: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Porsmouth Türk Deniz Şehitliği/ İngiltere (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.113: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Brookwood/ Londra/ İngiltere (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.114: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Galiçya Şehitliği/ Verhnya-Lipitsa/ Ukrayna (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.115: Ay-Yıldızlı Taşlar/ Lefkoşa/ KKTC (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.116: Kumbet/ Bulgar/ Tataristan/ Rusya (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.117: Türbe/ Ertuğrul Gazi/ Söğüt/ Bilecik/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.118: Türbe/Hoca Ahmed Yesevi Türbesi/ Türkistan/ Kazakistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.119: Türbe/Arslan Bab Türbesi/ Kazakistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.120: Türbe/ Bağdat Hatun Türbesi/ Kerkük/ Irak (Yasin Cemal Galata)



Resim.A.121: Türbe/ Özbek Baba Türbesi/ Altunköprü/ Irak (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.122: Türbe/ Kırğızlar Türbesi/ İznik/ Bursa/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.123: Türbe/ Gazimağusa/ KKTC (Yasin Cemal Galata)



Resim.A.124: Türbe/ Baytık Batır Bey Türbesi/ Kırğızistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.125: Türbe/ Rabia Sultan Begim Türbesi/ Türkistan/ Kazakistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.126: Türbe/ Emir Timur/ Semerkand/ Özbekistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.127: Türbe/ Cezzar Ahmet Paşa/ Akka/ Filistin (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.128: Türbe/ Çelebioğlu Türbesi/ Zencan/ İran (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.129: Türbe/ Sultan Tuğrul/ Rey/ İran (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.130: Türbe/ Abdurrahman Gazi Türbesi/ Van/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.131: Üç Kümbetler/ Erzurum/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.132: Türbe/ Suca Sultan/ Diyarbakır/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.133: Türbe/ Ahlat/ Bitlis/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.134: Türbe/ Sıddı Zeynep Türbesi/ Battalgazi/ Malatya/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.135: Türbe/ Seyid Baba Mansur Türbesi/ Harput/ Elazığ/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.136: Türbe/ Ramazanoğlu Türbesi/Adana /Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.137: Türbe/ Şeyh İzzeddin Türbesi/ Ankara/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.138: Türbe/ Burgaç Hatun Türbesi/ Tokat/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.139: Türbe/ Seyyid Mahmud Hayrani Türbesi/ Akşehir/ Konya/ Türkiye  
(Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.140: Türbe/ Sivrihisar/ Eskişehir/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.141: Türbe/ İsmail Bey Türbesi/ Kastamonu/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.142: : Türbe/ Lala Şahin Paşa Türbesi/ Bursa/ Türkiye (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.143: Türbe/ Üç Şehitler Türbesi/ Ortaköy/ Bulgaristan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.144: Türbe/ Mustafa Paşa Türbesi/ Üsküp/ Makedonya (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.145: Türbe/ Hüseyin Bey Türbesi/ Saraybosna/ Bosna Hersek (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)





Resim.A.146: Türbe/ Damat Ali Paşa Türbesi/ Belgrad/ Sırbistan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)



Resim.A.147: Türbe/ Gül Baba Türbesi/ Budapeşte/ Macaristan (Yasin Cemal Galata Özel Arşivi)

## ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında İstanbul'da doğan Yasin Cemal Galata, 2008'de İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünden mezun oldu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalında Yerel Yönetim bölümünde Yerel Yönetimler ve Halkla İletişim konulu Yüksek Lisans tezini 2012 yılında tamamlamıştır. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalında Prof. Dr. Ahmet Taşağıl Hocanın yanında doktora programına başlayan Galata çalışmasını 2020'de tamamlamıştır.

2010'da TRT İstanbul TV'de belgesel alanında önce yapımcı ve yönetmen yardımcısı sonrasında yapımcı ve yönetmen olarak görev almıştır, yaklaşık 9 senelik memurluk hayatının 6 senesini TRT İstanbul TV'de, 2 senesini TRT Londra ofisinde, 1 senesini de Ankara TRT Genel Müdürlüğü'nde geçmiştir. 2018 Haziran ayından itibaren Kıbrıs Ada Kent Üniversitesi Genel Sekreter Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

Türkiye'de birçok sivil toplum kuruluşunda görev almış olup, İngiltere Türk Dünyası Platformunda Türkiye temsilciliği yapmaktadır. Siyasal Vakfı, KOCAV, Kardeşlik, Türkmeneli, Türk Dünyası Tarih, TRT dergilerinde Türk kültür tarihi konularında yayınlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Türk Dünyasıyla ilgili kitap, fotoğraf, belgesel çalışmalarına devam etmektedir.